

**Дагъустан Республикийн урхбан ва илимдин министерство
А. А. Тахо-Годийн ччурнахъ хъайи педагогикайин илмарин
ахтармиш'валарин институт**

КЪУРБАНОВ М. М.

**ТАБАСАРАН ЛИТЕРАТУРАЙИН
ТЕРМИНАЛОГИЯЙИН СЛОВАРЬ**

Мягъячгъала – 2020

УДК 821, 35

ББК 83,3 (2 Таб)

*Издается по решению Ученого совета Дагестанского НИИ педагогики им. А. А. Тахо-Годи Министерства образования и науки РД.
(Протокол № 4 от 30 июня 2020 г.)*

РЕЦЕНЗЕНТЫ:

Сафаралиев Н.Э. – к. ф. н., в. н. с., зав. сектором родных литератур
Дагестанского НИИ педагогики им. А. А. Тахо-Годи

Расулов М. А. – к. п. н., доцент кафедры ФО ДИРО Минобрнауки РД

К-93 КЪУРБАНОВ М. М. ТАБАСАРАН ЛИТЕРАТУРАЙИН ТЕРМИНАЛОГИЯЙИН СЛОВАРЬ. Мягъячгъала, 2020.

Му словарик юкъудваржна хъуц1урт1ан артухъ терминар ка. Дурагин мяна ачухъ апIруган, табасаранаарин, дагъустанлуийирин ва дюн'яйин жара миллетарин литературииран мисалар ишлетмиш дап1на.

Табасаран литературайин терминарин словарь сабпи ражари чап апIура. Думу табасаранаарин фольклор ва литература мектебарий, гимназиирий, лицеирий ва университетарий урхрудариз ва мялимарииз ишлетмиш ап1уз адабгъна.

К-93 КУРБАНОВ М. М. ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ТАБАСАРАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ. Махачкала, 2020.

В словаре представлено более четырехсот пятидесяти терминов табасаранской литературы. Они объясняются и комментируются, используя примеры из табасаранской, дагестанской и мировой литературы.

Словарь издается впервые. Он рассчитан на учителей, учащихся школ, лицеев, гимназий, студентов и преподавателей вузов, где изучаются табасаранский фольклор и литература.

© Курбанов М. М., 2020
© Дагестанский НИИП
им. А.А. Тахо-Годи, 2020

СИФТЕ ГАФ

Машгъур вуйи грекарин тарихчи ва географ Страбонди Кавказдин Албанияйин 26 миллетдикан бикIруган, сабпи раЖари табасаран халкъдин тарихдикан вуйи мялуматар «ихъ деврин»¹ сабпи аьсрин кIулариъ тувра. Думу вахтари ихъ миллетдиз «таваспарар» хъа вилаятдиз «Таваспаран» вая «Табарсалан» кIури гъахъну. Хъа V-пи аьсриъ эрменийирин кюгъне аьлим Егише Вардапетди чан «Егишнейин тарих» кIуру китабдий гъамци бикIура: «Хазараринра персарин дявийир айиган, эрменийирин къушмарин башчи вуйи Васак Сюнийи, персарин Сасанидарин тереф духъну, дагълу-йирин ахюдариз пешкешар туври, халкъариз гучIар ккаъри, иберийир (гуржийир – М. Къ.), липнар, чилбар, ватар, гавар, гнивар, хырсанар, хечматакар, пасынар, пюкованаар (Кавказ Албанияйин саспи миллетарин ччуураг – М. Къ.), Таваспарандин дагълу ва чюллерин къушмар ва гъадму мютIюгъ апIуз даршлу дагълу уълке чпихъинди илтIикIну» (*Артамонов М. И. История хазар. Л., 1962, с. 58. Таржума авторин ву*). Гъаци вуйиган, дугъриданра мялум шулуки, Табасаран паччагълугъ уълке тахминан I–II-пи аьсрариъ гъи табасаранаар яшамиш шулайи жилариин яратмиш хъуб.

Табасаран литература кюгъне деврариъ халкъди яратмиш гъапIу эсерарин (фольклорин) бинайиин арайиз гъафиб ва гъи артмиш шулайиб ву. Халкъдин эсерарин гюрчегвалин, цIалцIамвалин, дурариъ айи фикрарин деринвалин тясиrnаккди эсерар яратмиш апIуз хъюгъю кюгъне деврин дагълуйири ва шаирари табасаранаарин медениятдик чпин лайикълу пай кивну. Дупну ккунду, думу вахтари халкъди, жюрбежюр бажаранлу ашкъвари ктагъу ва Табасарандин гъулариъ тарагънайи эсерар вари ухъухъна гъурукъун-

¹ «Ихъ девир» – тарихдий ва жара илмарин бик1бариъ гъисаб апIурайиганси, Иса пайгъамбар (Иисус Христос) гъахъи йисхъян мина ккебгъну, «ихъ деврин» гъи 2020-пи йисгъябгъюра.

дар. Амма ухъухъ гъамусра халкъдин эсерар гизаф адмийирин арайиъ ими. Дураги къадим девраихъан мина табасаран миллетдин девлетлу меденият ва халкъдин эсерарин зигъимлувал ва успагывал улупура. Дураг саб наслиан тмуну наслиз кючюрмиш шули, ухъухъна хъуркъна. Аьсрариинди артмиш гъахыи багъри фольклориъ айи *мифар, махъвар (гъайванатарикин, сюгърин, дуланажагъдикан), къисийир, нагълар (тарихдикан, игитваликан, дуланажагъдикан, иливнайи ччуурарика,), мяълийир (халкъдин аьдатарикин, мюгъюббатдикан, дуланажагъдикан, агъкайи мяълийир, гъурабатдикан, айидарикин, сумчин мяълийир ва гъ. ж.), ишалар, айтыйир, абириин гафар, дургъунагъар, зарафатнан эсерар, бицИдарин мяълийир* ва гъацира жара жанрийир, кюгъне деврариан мина ухъухъна дуфну, гъамусра халкъдин арайиъ машгъур ву.

Революцияиз улихъна гъаши табасаран шаирар вуйи Къалухъ Мирзайи, Рижвниккарин Сяидмягъядри (Ашуку Сяидри), Даттларин Уружли, Навруз Сарухановди, Гъвандиккарин Жигери, Халгъарин Мурадялди, Гурхъарин Зиявутдинди ва мялум дару жара жюрбекюр шаирари устадвалин лишнар кайи шиърар чпин наслариз гъитну. Дураги чпин эсерариъ табасаран халкъдин тарихдиъ гъаши гъядисийир, революцияиз улихъна гъабши къанунсуз читин уьмур, девлетлу ва багъалу меденият улупура.

ХХ-пи аьсрин сумчурпи йисари табасаранарин машгъур аьлим Темирхан Шалбузовди сабан латин гъярфариинди, хъасин 1937–1938-пи йисари «Кириллицайиинди» басма дюзмиш гъапIган, Табасарандиъ жигъил бажаранлу шаирар ва писателар яратмиш шулу: Абумуслим Жяфаров, Багъаутдин Митаров, Темирхан Шалбузов, Манаф Шамхалов, Асланбег Везиров, МутЦалиб Митаров ва гъ. ж. Гъи табасаран литература лап бегъерлуди артмиш шула. ХХ-пи аьсрин кьюбпи пайнаъ ихъ литературайиъ машгъур шаирарин ва писателарин аьхю хъуркъувалар гъахыну. Гъи Б. Ражабовдин,

И. Шагъмардановдин, Ш. Къазиевдин, П. Къасумовдин, Ш. Шагъмардановдин, П. Аслановдин, Т. Мягъямадовдин, Гъ. Гъясановдин, Гъ. Тлеивовдин, Гъ. Абдурягъмановдин, Р. Аъзизовдин, Г. Уъмаровайин, А. Агъададашевдин, М. Къурбановдин, Гъ. Аълимурадовдин, Ю. Базутаевдин, Ш. Керимовайин, К. Маллаевдин, Р. Аъзизовдин, Э. Аъшурбековайин, Аъ. Сефикъурбановдин, С. Кюребековайин, Р. Рахмандин ва гъацира жара бажаранлу шаирарин ва писателарин эсерари ихъ табасаран литература артмиш апIура.

ХХ-пи айсрин 30-пи йисарихъан мина Табасарандиъ Чалнан ва литературайин дарсар мектебариъ кивра. Амма литературайин дарсариъ мялимариз ахю читинвалар алахъуру, гъаз гъапиш, гъийин йигъаз саб жюрейин терминарин словарап адар.

Литературайиъ лап дегъзаманириан мина терминар ишлетмиш апIури гъахъну. АйнтIикъя грекарин философ вуйи Аристотели, чан «Поэтика» кIуру китабдиъ литературайин терминар, дуарин къайдийир ва вазифийир тяйин апIури, гъамци бикIура: «Шиърати инсанар рягъимлу апIури ккунду». Гъаци вуйиган, литературайин альимари терминализ гизаф фикрар тувру, гъаз гъапиш, мялимдихъан, дуар ишлетмиш апIури, писателариз чин эсерариъ фу пуз ккундуш, рягъятди ачухъ апIуз шулу.

Терминарин словарь дюзмиш апIбан гъамцдар къайдийир а. Саб гъапиб, словарик гизафси вари дюн'яйин халкъариз тялукъ вуйи терминар ка, гъаз гъапиш, дуарин ерина табасаран чалнаъ ишлетмиш апIуз шлу жара гафар адар. Кьюб кIуруб, терминарин хусуси мяна улупури, учу думу гафар наънан гъафидар вуш, гъапIрудар вуш, дуариз фициб тарих аш ва фицдар аыгъвалатариъ дуар шаирари ва писателари ишлетмиш апIураш, улупурача. Хъа гъаму мялуматар урх-урайдарин зигъмиъ ва фагъмиъ мюгъкам апIбан бадали, терминарин мяна ачмиш апIури, учу гизафси табасаран фольклориан ва литературайиан мисалар хурача.

Гъийин вахтари дилигну, табасаран литературайин жюрбежюр эсерари (Абумуслим Жяфаровдин «Эреллер» к1уру поэмайи, Багъир Ражабовдин «Намуснан сир» к1уру тарихнан романди ва гъ. ж.) мусурман ва жара динарин шартIарикан ва далиларикан мялимари урхурайидариз ктитрган, дурагиз кюмек хъпан бадали, гъаму словарик динарин терминар, дурагикан кадагънайи сюжетар фици арайиз гъафнуш ва динарин мифарин, нагъларин, къисийирин иштиракчийир фужар, фийир ва гъапIрудар вуш, ачухъ апIурача, гъаз гъапиш, гъулариъ лихурайи мялимариз герек вуйи академияйин литература бихъури шулдар.

Гъюматлу словарь ишлетмиш апIрудар! Гъаму мектебариз вуйи словарик юкъудваржтIан артухъ терминар ка. Эгер учвуз му словарик камивалар, гъалатIар гъидихъиш ва китаб ужу апIуз ккундуш, ккун апIурача учван учуз хабар апIуб. Ич айдрес: г. Махачкала, ул. Леваневского, 4. Дагестанский НИИП им. А. А. Тахо-Годи. Сектор родных литератур. Гъаму терминарин словари мялимариз ва урхрудариз кюмек апIур кIури, ич ахю умуд кайич.

СЛОВАРИК ЖИКЪИДИ УЛУПНАЙИ ГАФАР

АР – Азербайджан Республика.

ДГПУ – Дагъустандин гъюкуматдин педуниверситет.

ДГУ – Дагъустандин гъюкуматдин университет.

КПСС – Советарин Союздин Коммунистарин партия.

РД – Дагъустан Республика.

РСФСР – Урусиятдин Советарин Социалист Республикийин Федерация

РФ – Урусиятдин Федерация

СССР – Союздин Советарин Социалист Республика

СФЛ ДГПУ – Дагъустандин гъюкуматдин педагогикайин университетдин Студентарин фольклорин лаборатория

ТАБАСАРАН ЛИТЕРАТУРАЙИН ТЕРМИНАР

A

АББРЕВИАТУРА (итальян чал – жикъи *апIуб*) – 1) кIулин гъярфариинди гафар жикъи апIуб. Месела, РД (Республика Дагестан), ДГУ (Дагестанский государственный университет), СССР (Союз Советских Социалистических Республик);

2) аьдат вуйиганси, бикIбариъ гафар жикъи апIуб. Месела, «ва гъ. ж.» (ва гъаци жарадар), «мес.» (месела).

АБИИРИН ГАФАР (АЙТИИР, МИСАЛАР) – халкъди яратмиш гъапIу, яшайишдин жюрбежюр дюшюшариъ ишлетмиш апIуз шлу жикъи ва дерин мяна айи учIру келимириз кIуру. Айти мисалариз илгъам (илтIибкIу) мяна ади шулу, яна дураг уьмрин жюрбежюр дюшюшариъ ишлетмиш апIуз шулу. Месела, «Саб хлиъ кьюб хумурзаг мидисан» кIуру мисалин гафарин чпин мяна саб хлиъ кьюб хумурзаг уршдар пуб ву. Хъа илтIибкIу мянайиъди думу мисал, сар кас саб йишв'инди кьюб ляхнихъ хъергиш, чахъан сабра тамам апIуз даршиди гъузру, кIуру аьхю мяна айи насигъятнан гафар ву. Мисаларикан ва айтиирикан гизафдар кюгъне вахтари арайиз дуфнайидар ву. Месела:

Гаш'вали хул'ан утIуккуру, гъяцIлишну – хулаъ уржру.

Хуйин улхъан мягъян, гъайвнин – къялхъян.

Лизи хилариз жарадарин зегъмет ккун шулу.

Гафназ гъагъир, ляхнiz пучIур йихъ.

AnIара – unIара, даранIара – диринIара!

АБРЕКВАЛ (АБРЕК) (осетин чал – *гъачагъ, гъачагъвал*) – 1) улихъ заманайиъ тухмиан ва гъул'ан утIурккнайи саб аьхю тахсир кайи адми. XIX аьсриъ Урусият пачагъди Къавкъаз чаз мютIюгъ апIруган, текди азадвалин женг гъабхру ксаризра «абрекар» кIуйи. Абреквал гизафси Кафари Къавкъаздин миллетарин арайиъ шуйи. Месела, Зе-

лимхан Гушмазакаев – Къарапайиан, Саламбек Гараводжев – Кафари Осетияйиан, Дату Туташхия – Абхазияйиан;

2) гъубшу аьсрарий девлетлуйириз гъаршуди гъудужвру, дуарин мал-мутму тӀараш апӀури, йитимариз ва касибариз пай апӀру дагълу игитариизра табасаранари «*абрекар*» вая «*гъачагъар*» («*уҗсудар гъачагъар*») кӀуйи. Дицир гъуччагъ Вертил гъулаь XVIII аьсриь гъахьну. Дугъан ччвур «Ленге Шябан» вая «Нигар Шябан» вуйи. (Думу *игитрикан вуйи мялуматариз лиг: Курбанов М.М. Душа и память народа: Жанровая система табасаранского фольклора и ее историческая эволюция. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1996. 224 с.*) Дидланра савайи, Багъир Ражабовдин «Намуснан сир» кӀуру тарихнан романдиь дирбаш Ленге Шябан эсерин ахю игитарикар сар вуди улупна.

АБУРЛУВАЛ – аькьюлувал, намус кайивал, адмивал.

АВЕЛЬ – Адам пайгъамбрин баярикан сарин ччвур. Библийин мифдиь ктибтурайиганси, Адамдизна Гъявайиз сабпи ражари кьюдохар баяр шулу. Дураин Каин ва Авель кӀуру ччураг иливнийи. Каинди чан гъардаш гъаз иивну гъак1нуш, «**КАИН**» кӀуру макъалайиь ктибтура.

АВРААМ – жугъдарин ва аьрабарин наслар ва тухмар ккергъу ахю аба. Аьрабари дугъаз Ибригым пайгъамбар кӀуру. Авраам жугъдарин первердигар Яхвейи ктагъу кас ву. Думу Месопатамияйиь Евфратдин къяляхъ кафари вилаятдиь языческий дин хъапӀрайи улматарин хизандиь бабкан гъахьну. Саб ражари Яхвейи дугъаз гъапну: «Яв абайин хал, багагълуйириин мирасвал ва багъри вилаят дипну, узу увуз улупу йишваз гъарах!».

Гъамци Авраам (Ибригым) пайгъамбар гъи аьрабар ва жугъдар яшамиш шулайи вилаятариз алдахъуру. Учв ккунивал аьгъю апӀбан бадали, Яхвейи Авраамдиз, чан хъайинахътру бай Исаак гъурбан апӀури, уркк кӀури, амур апӀуру. Хъа Авраамди гаркӀал гъадабгъну, тӀурнари йитӀнайи бай урккуз гъязур гъахьиган, наънан вуш ачмиш духьну, Жабра-

ил малайикди дугъан хил бисуру ва Авраамди рукчаригъ гъябснайи якъ убкуру. Гъадму миф асул вуди мусурман каламирий биналамиш дубхыну, «Къурбан-машквар» арайиз гъюру. Гъаци вуйиган, мусурмнари думу машкврий якъкъар уркури ва дуарин садакъа апIури, шулу

Думу гъядисийирин къяляхъ Авраамдин хпир Сара кечмиш шулу, хъа дугъу чаз Хеттура кIуру дишагъли хпирди хуру. Дугъу Авраамдиз йирхъур бай апIуру ва дуари аьрабарин ва жара семит миллетарин тухмар ккергъру. Авраамдин 175 йис гъабхыиган, думу кечмиш шулу, дугъан баяри Сарайин накъ-вдин багахъ думу накъвдик кивру. Гъамусра аьрабарин ва жугъдарин жюрбежюр наслари Авраам, яна Ибригым пайгъамбар, чпин ахю аба вуйич кIури, шулу.

АВТОБИОГРАФИЯ (грек чал – жсуван уъмур) – автори чан умрикан дикинайи эсер.

АВТОБИОГРАФИЙИН ЭСЕР – автори чан умрикан дикинайи эсер. Месела, Абумуслим Жяфаровди, чаин улуркъу гъядисийир улупури, «Накъвдиль концерт» кIуру повестдий ктибтура. Повестдин учв 1937-пи йисан дустагъдий итбакан дикинайи эсерин кьюб кIултлан ккудубкIундар. Лагерин жюрбежюр гъядисийирин ктибури, ужурна харжир, тахсиркарна тахсирсуз фуж вуш дикъатниинди дилилигди, Сверловск областдин Ивдель лагерий итнайи бандитар, арсуз дишагълийир ва «халкъдин душмнар» кIури ччуураг түвнайдарикан писатели вуйиганси бикIура. Гъайифки, ча хотккайи уъзурлу дапIайи писатель 1969-пи йисан 13-пи декабрий кечмиш гъахыну.

Машгъур табасаран шаир вуйи МутIалиб Митаровди дявдин вахтари чан умрикан ва Мурманск шагърин багарихъ «Аъжалин дере» кIуру йишваъ чаин улуркъу читин гъядисийирин «Гранитдин али кюкийир», «Икрам апIурхъа гюмбтариз», «Хабарсузди гъудургдар» кIуру поэмирий ва жюрбежюр шиърати бикIура.

АВТОГРАФ (грек чал – жуван къул) – жуван хил’инди капІнайи, яна дибикІнайи къул. Писателари чин китабар дустариз ва урхрудариз багъиш апІруган, дуарин саби машарик вая китабдин жилдарилик фу-вуш дибикІну, чин автограф капІру.

АВТОР (грек чал) – литературайин ва жара бикІбарин эйси, эсер яратмиш гъапІу кас, хусуси инсан.

АВТОРЕФЕРАТ – автори чан диссертацияйикан жикъиди дибикІнайи эсер. Дирий диссертацияйин дизайнайи авторин зегъмет, дугъан ляхнин метлеб, жикъи мяна, натижа, дидин хъуркъувалар, ляхникан дидикІнайи макъалайир ва гъацира жара мялуматар улупури шулу.

АВТОРИН КЬИМАТ – чан эсерик кайи игитарин образар ачухъ апІбан бадали писателари дуариз кьимат, яна характеристика туври шулу. Писатели чан терефнаан туврайи кьиматназ авторин характеристика кІуру.

Авторин характеристикайин мисал вуди А. Жяфаровдин «Ачухъ гъабши тахсир» кІуру ихтилатнай писатели туврайи Тагириин характеристика улупуз шулу. Писатели характеристика, чан терефнаан дарди, жара сар иштиракчийин терефнаан туврира шулу. Амма мицистар дюшюшарий думу характеристика бязи вахтари авторин чан характеристикихъиди дяргъюбра мумкин ву.

Месела, М. Хуршиловдин «Сулак шагъид ву» кІуру романдин Кузьмайин характеристика автори чав туврадар, хъа гизафси Уъмран мелзналан тувра. Мушваъ, гъелбетки, Уъмран характеристикайинна авторин фикрарин арайиъ сабтафавутвалра адар.

АВТОРИН ЧАЛ – гъарсар писатели эсерар яратмиш апІруган, дугъан жарадарин дарибсиб бикІбан чал дюзмиш шулу. Месела, Абумуслим Жяфаровдин ва Шамил Къазиевдин чалар чиб чпиҳъан жюрбежер гафарииндиги жара апІуз шулу, гъаз гъапиш А. Жяфаровди чан эсерар яратмиш апІруган (30–60-пи йисар), табасаран литературайин чал дюзмиш

шули ккебгънайи. Хъа Ш. Къазиевдин XX-пи айсарин ккудукIру йисариъ поэмийир дикIруган, чалнаъ ва литературайиъ ахю дигишвалар духьнайи. Литературайин чал дюзмиш дубхыну ккудубкIру ляхин дар. Думу чал гъарган дигиш'валариъ ади шулу. Багъир Ражабовдин «Намуснан сир» кIуру тарихнан романдин чал рягъятди убхуз шлуб дар, гъаз гъапиш, писатели думу эсериъ дегъзаманайин кюгъне гафар гъяъри, дураг бажаранди ишлетмиш апIури, эсер бегъем тухъ дапIна.

АВТОРИН УЛХУБ (Авторин гафар) – эсерин сюжетдин гъурулушдигъ автори чан терефнаан гафар ва жюрбежюр насигъятар гъяуб. Месела, А. С. Пушкинди «Евгений Онегин» кIуру роман бикIруган, дугъу эсеригъ чан, авторин, терефнаанра гафар гъяъра.

Муталиб Митаровди чан «Гранитдинн али кюкийир» кIуру поэмайиъ, учв Украинайин Нарцизовка кIуру гъулаъ дивнайи гранитдин дараматарихъна хъуркъган, дугъаз чан ахюну гъардаш Багъаутдин Митаровдин накъвдин гюмбет рябкьюру. Гъадмуган шаири думу поэмайиъ гизаф бендар «авторин улхбариз» ва чан хусуси фикраиз баҳш апIура.

АГЪАВАЛ – эйсивал, гъякимвал, учв жарадарин кIул'ин аливал улупуб.

АГЪАЛАР (Абийирин агъалар) – абийирин гафар, дурагин насигъятар

«АГЪЗУРНА САД ЙИШВ» («ХЕЗАР АФСАНЕ» – перс чал – «Агъзур махъв») – Къялан айсарии² иранарин шах вуйи *Шахриярикан* ва дугъан хпир *Шахерезадайикан* вуйи пехлеви чалниинди яратмиш дапIнайи махъварин, нагъларин ва къисийирин гъварч.

Гъи му гъварчназ **«Арабарин махъвар»** кIури шулу, амма дици пуб дюз дар, гъаз гъапиш, думу эсерар сабпи ражари Ирандин халкъари яратмиш гъапIдар ву. Хъа ихъ деврин X-

² Тарихарий тайин дапIнайиганси, ихъ деврин V-пи айсриан XVII-пи айсриз вуйи йисариз «Къялан айсарар» кIури шулу.

пи айсрий мялум дару айрабарин писатели «Хезар Афсане» чпин Чалназ таржума айтуру ва вари айрабарин вилаятариъ дураг рагъуру. Гизафси Шахерезадайикан вуйи махъвар ариш-веришчириин, девришарин, ашкъварин, шаирарин ва сия-гъятчириин кюмекниинди Къибла вилаятариъ ва «Пекдин айхю рякъяриъ»³ машгъур шулу. Гъадму вахтари Европайн ариш-веришчири, айрабарин уълкириъ дураихъди таниш духъну, чпин вилаятариъ «айрабарин махъвар» ву кури, дураг рагъуру. Гъамци думу жюрейин махъвар ва нагълар табасаранаарин ва жара дагълуириин фольклорариъра Къялан айсраиъ мялум шулу. Гъира гъадму гъварчнаан вуйи машгъур сиягъятчи Синдбадикан, паччгъарикан, иранаарин шахарикан, шахиншахарикан, Шахерезадайикан, пягъливнарикан, дервишарикан, ягъчIтур гъярамбашайрикан саб къадар махъвар ва нагълар ихъ фольклориъ тарагъна.

АДАМ (кюгъне жугъдарин Чалниинди – *адми, инсан*). Иудаизм ва Хачперез динар хъаъру эллерин хъугъвалариинди, *Адам* кури гъахъну дюн'яийин яшамиш шулайи вари адмийириин абайиз. Библияйин «Кюгъне васият» куру пайнак дибикIнайиганси, жугъдарин Яхве куру первердигари инсан гъатху ругрикан (саспи кюгъне бикIбариъ рюкърикан, ифи-йикан) яратмиш дапIну, дугъ'ин ил алапIну ва дюн'яйин вари ихтиярар чан хлиъ айи гъюкумдар гъапIну. Гъаму саягъниинди Адам фици яратмиш гъапIнуш, мусурманарин Къур'андиъра ктибура. Адам пайгъамбар мусурман диндиъ Аллагъди яратмиш гъапIну кура. Му саягънан жюрбежюр мифар жара динариъра тарагъна.

Диндин шартIарихъ, дидин мифарихъ ва къисийирихъ хътругъру альимарин фикраиинди, мусурман диндин китабариз, фици ва шли инсан яратмиш гъапIнуш, мялуматар Библияйиан гъафну, кура. Мюгъюмед пайгъамбар 632-пи йисан кечмиш хъпан къяляхъ, халиф Абу Бакрин амриинди Мюгъюмед пайгъамбрин катиб (секретарь) вуйи Зейд ибн

³ Терминдикан вуйи мялуматар исихъна улупна.

Сабитди VII пи аьсрий Къур'ан уч ва дюзмиш апIруган, семитарин вилаятариъ Адам гъатху ругдикан Яхвейи гъапIну кIури, халкъарин фольклорариъ айи. Гъадму жюрейин мифар аьрабарин эсерариъра тарагъна, гъаци вуйиган, гъадму мифар Къур'андик ва мусурман диндин жара китабарикра кахъру.

... Саб къадар вахтарилан женнетдин багъдиъ яшамиш шулайи Адамдиз тIагъру дубхъна кIури, Яхвейи думу даахнайиган, дугъан саб мурглин тIул адабгъну, дидкан диша-гъли апIуру ва дугъ'ин Хава (Гъява) ччвурра иливуру. Первердигар Яхвейин амрацииндигъадрарилан тина вари дюн'я жюрбежюр инсанарихъди алабцIуру. Му жюрейин мифар гъамусра Мусурман, Иудаизм ва Хачперез динарин китабариира тарагъна.

АДЖАМ – аьраб гъярфариинди бикIуб. Дагъустан халкъари чпиз хусуси бикIуб хъайиз, аьраб гъярфариинди чпин гафар дикIуйи. Дагъустандиъ XX-пи аьсрин сумчIурпи йисариъ сабан «Латин», хъасин 1937-пи йисан «Кириллица» хъайиз, литература ва жара бикIбар аьраб гъярфариинди дикIуйи. Гъадрариз «Аджам» бикIбар кIуру.

АДМИВАЛ – инсан ккунивал, ужуб хасият ва гъиллигъ кайивал, жарадарин хайир чаз ккунивал, намуслу ва марцци юкIв айивал, аькьюлувал кайивал.

АЖДАГЬА (перс. چال – «Ажи Даҳака» – *шубуб кIулали ахю битI*) – кюгъне мифологияийи хлинццар кайи вягъши гъайванат, тIибхру битI. Къадим сюгъюрнан махъвариъ шлу, хлинццар кайи ва ушвниан цIа ебчури тIибхру битI. Саспи аждагъириин саб кIул алди махъвариъ мялум ву, тмуну аждагъириин – шубуб ва ургуб кIул алди шулу. Дегъ заманайиъ табасаран махъвариз аждагъа персарин фольклориан гъафиб ву. Гъамусра табасаранарин махъваригъ иранарихъян дуфнайи халкъдин эсераригъ аждагъирикан ктитру махъварра гъя. Мумкин ву, дураг V–VI-пи аьсрарий персарин шахар вуйи Къубад-шахди ва дугъан бай Хосров-I Ануширванди Табасаран ва Дербент шагъур чпиз мютIюгъ

гъапІган, табасаранарин арайиъ машгъур хъуб. Гъадму йисари Ирандиан гизаф халкъар Дербентдиз ва Табасарандиз кючмиш гъахъну. Гъадраиз табасаранари «къяжрар» кІуйи.

Тюрк миллетди аждагъайиз «аждерха» кІуру, узбекари – «аждерхо», къазан татарари, азербайджанари, башкирари ва гъумугъари – «аждаха». Табасаранарин мифарыъ ктибтруганси, чІуру битI агъзур йисан жилариин яшамиш гъабшиш, дидкан аждагъа шулу. Аждагъийир Каспий гъюлиъ, Кавказ дагъларин хъарапиъ ва жиларикк яшамиш шули гъахъну. Махъвариъ ктитруганси, аждагъири халкъариз гизаф зара-лар туври шулу. Дураги шид айи къуйир уърхюри, дурагиан шид саризра тутруври, жигъил шубар чпиз швшварди жин апIури, инсанар йихури, дураг чИвиди миди хътIюкьюри шулу. Думу саягънан мяна айи сюгърин махъвар Табасарандиъ яркъуди тарагъна. Месела, «Айханумна Периханум», «Бажикъиз», «Па-ччагъдин бай», «Къисханумна Фатмаханум» ва г.ж.

АЙГЪАМ – (*жара жюреийинди пуб*) – саб фикир, аьдат вуйиганси дарди, литературайиъ ва халкъдин эсерариъ айгъамниинди пуб, яна «астар ккайи гаф». Дииз урус чIал-ниинди «аллегория» кІуру. Му гаф сабпи раЖари Къадим Грецийин медениятдиъ яратмиш шулу. Хъа думу вахтариз улихъна му алат ишлетмиш апIури, Къадим Индияйин «Панчатантра» («Хъуб китаб») кІуру нагъларин, баснийирин ва къисийирин кюгъне гъварчнаъ алабхъуру. Илмариъ кІуруганси, му китаб халкъарин мелзналан яратмиш гъashi эсера-рикан ихъ девриз улихъна XI-пи аьсриъ яратмиш гъабшиб ву. Гъадму «Панчатантрайиъ» гизаф баснийир, айгъам кайи махъвар, къисийир ва нагълар а. Думу эсерарин иштиракчийр инсанар дарди вягъши ва хулан гъайванатар ву. Дурагиъ ин-санарин хасиятар, гъиллигъар, образар гъайванатарин кю-мекнииди улупура.

Айгъам аьдатар ва художествойин алатор ихъ девриз улихъна Египетдиъ ва Грецийиъ машгъур шулу. Грекарин

шайр вуйи Эзопди варжариинди чан хусуси вуйи баснийр ктагъуру ва дурар гъира, жюргежюр чалариз илтікінү, вари дюн'яйин литературииъ мялум ву. Гъаци вуйиган, гъийин литературайиъ илгъам кайи гафарин ерина «Эзопдин чал» кіру термин ишлетмиш апіури шулу.

Айгъам художествойин алатси урус литературайиъ гизаф шайрати ишлетмиш апіури шулу. Месела, И.А. Крыловди кьюдваржтан артухъ баснийр гъидикінү. Хъа табасаран литературайиъ аллегория ишлетмиш апіури, вари Дагъустандиъси баснийр дикіру аьдат ухтиктан мина кке-бъна.

Айгъам литературайин гюргевалин алатси кюгъне мифологияиъ ишлетмиш апіури гъабхыну. Думу вахтарин къяляхъ дегъзаманайиъ баснийрий инсанарин ерина вягъши ва хулан гъайванатар кіулин игитар вуди ишлемиш апіури гъахыну. Дурагик инсанарин хасиятар каъри, адмийирин арайиъ шлу гъядисийр, альакъавалар вягъши гъайванатарин кюмекниинди ачухъ апіури, вари литературиирин баснийрий тарагъну машгъур шулу. Месела, дегъзаманайин грекарин Эзопдин баснийр, французарин Ж. Лафонтендин баснийр, урсарин И.А. Крыловдин эсерар («Хъютна сұл», «Жанавар ва ччил», «Квартет»). Табасаран литературайиъра баснийр мялум ву: Ибрагым Шагъмардановдин «Къордиз гъязур дарши кюол», «Чягъчягъна луф», Багъир Ражабовдин «Ккуккум», Халик Селимхановдин «Тярифчи датт» ва гъ.ж.

Айгъам саб мутму вая гъядиса мялум вуйи саб образдин кюмекниинди, айгъамниинди улупазра кіру. Гъадму образдин лишнар чав улупурайи мутмуйин лишнарихъди дархъувализ лигну, автори чаз лазим вуйи шикил вая фикир яратмиш апіури. Месела, Расул Гъямзатовди чан «Узу гъахы йис» кіру поэмайиъ чин саб вуйи нежбер хизандиан гъам совет гюокумат бадали партизан дявдиъ учіву, гъамсан дидиз къаршу вуди гъудужву ксар удучіувал улу-

пуралы. Гъаму гъядиса улупбан бадали, шаири гъамциб айгъам (аллегория) ишлетмиш алПура:

*Люкъари мукъар алПур ягъли гъарз 'ин,
Амма мушиваъ хъюттарра дусри шулу.
Гъамци алий ич гъулан майдандиин
Кюкир, чпи гъам йиччв, гъам агъу тувру.*

Мушваъ люкъаринна йиччв тувру кюкириин образариъ шаири чан гагана ими, хъа хъюттаринна агъу тувру кюкириин образариъ чан мирас Жахбар ва дугъаз ухшар вуйидар улупура.

Айгъам баснийириъ гизаф ишлетмиш алПури шулу. Дурариъ сулан образдий аьмалдарвал, жанаврин образдий гъанихвал ва гъ. ж. айгъам жюрейииндиги улупнади шулу.

АЙГЪАМ КАЙИ МАХЪВ (*притча*) – прозайин жюрейииндиги халкъари дюзмиш дапІнайи насыгъятнан бицІи нагъил. Му эсерар баснийириз ухшар айидар ву, амма чпи прозайииндиги халкъди кадагънайдар ву. Жара эсерарихъди дураг тевруган, пуз шулуки, дурагин ахирар саб дунну айгъам кайи насыгъятариинди ккудуқІуру.

Айгъам кайи махъвар лап дегъзаманирихъян мина ухъуз мялум вухъуз. Месела, тарихариъ бикІрганси, му жюрейин эсерар жугъдарин кюгъне паччагъ гъаши Соломондихъ хъитІра. Дураг жюрбежюр чаларииндиги вари дюн'яйиъ тарагъна. Табасаранарин фольклориъра му саягънан эсерар яркъуди мялум ву. Дураг саспи вахтари Касагайихъ ва Малла Несрединдихъ хъитІри шулу. Месела, «Малла Несрединра дугъан хпир».

«Ургуд йигъна йишв гъубшнийи Несрединра дугъан хпир чиб-чпихъди гафар даралІди. Зарафатчийи чан юлдшариз, йишвнү чан хулаъ тафларси учІвай, кІур.

ГъацІишвариъ унчІварик кучри, дураг арцци сесер шул, хпир нивк'ан уягъ шулу, амма маллайи, даахну аза кІури, артухъси хъухар алПуз хъюгъру. Тафлар гъяркъю хпир, жилирик кучри, дихар алПуру, амма зарафатчи ри-

швурекъана адайи. Гъамци хпири Несрединдиз чИгъар апIури шул. Дугъу, саб гафра даралди лампа кабхыну, угърийириз кIур:

– Чухсагъул, дустар, хпири гъамус узу агъламиш апIура. Узу чIивиди миди учву дубгъай узхъан му ляхин...!»

АЙТІАН ХЪПАЛГУБ (р и ф м а). Халкъдин мяълийириъ ва шаирари чпин шиърариъ, эсерар гюргег апIбан ва дуарин цIарар хъпалгбан бадали, саспи вахтари *а й т I а н ө у й и ရ ့ မ န မ အ* ишлетмиш апIуру. Месела, халкъдин мяълийир:

*Лизи лакач къалу мапIан,
Дидин увуз айиб шиди.
Шуран къимат гизаф макIан,
Валлагъ, язна касиб хьиди.*

*Сивин булагъ гъабгъуб вуда,
Клајс илинну, сирин гъапIии.
Увуз кIуро кьюб гаф айиз,
Яв кIваъ ивну, урхюз гъашии.*

АЛЛАГЬ – мусурман диндиъ кIуруганси, дюн'я, инсанар, вари шей'ар, мутмийир, чIиви гъайванатар, чрушин, ярквар, сивар, гюлер ва гъ. ж. ляхнар ва шей'ар яратмиш гъапIу мусурмнарин первердигар. Думу гъяркъю кас адар, я дугъан сес саризра гъеебхъундар. Мусурмнарин хъугъвалииинди, дюн'яйиъ ва космосдиъ шлу дигиш'валар вари Аллагъдин амраиинди шлудар ву. Думу ургур завариин яшамиш шула ва дугъу гъар касди апIурайи ляхнализ лигурा.

Диндин шартIарихъ, дидин айдатарихъ ва ляхнарихъ хътругъру айлимарин фикраиинди, Аллагъ ва жара жюрбежюр первердигарар ва динар инсанари лап дегъзаманийириан мина чиб илимдихъ къуватсуз вуйиган, яратмиш гъапIдар ву. Дурари, табиастьдин дигиш'валар, жиларин тIурччуvalар, йигъна йишив чиб-чпихъди гюдюхювалар ва

гъацира жара гъядисийир гъаз шулуш аыгъдруган, перверди-гаарин ляхнар ву кIури, гъисаб апIуйи.

АЛЛИТЕРАЦИЯ (латин чIал) – бязи шаирари чин эсерариъ табиастьдин аыгъвалат улупуз ккуниган, нирин сесер, рахурайи заварин хъухърумар улупури, сес адру гъярфар гизаф гъяйи цIарар дюзмиш апIуру. Гъадму жюрейийинди сумчрин къизларгежейиъ апIру мяълийиъра **аллитерацияй-ин** аьлат ишлетмиш апIура. Месела:

*Дум, дум, думза, бажи,
Саб уччуу думдумза, бажи....*
* * *

*Учу вучча чиярча,
Чирчун рукчариккан гъюрача.
Хючна Къиличин шиварча,
Хянягъ Къадичрин швушиварча.*

АЛЧАГЪВАЛ – намуссузвал, гъанихвал, тямягъкарвал, жарадарин хайир даккнивал, жара касдиз чIуру ляхин апIуз ккунивал, жарадилан футнийир апIувал, адмивалин лишнар ктрувал.

Табасаран совет литературайин бина диврарикан сарвийи Манаф Шамхаловди Ватандин Аыхю дяви фашистари ккебгъган, «Халкъдин алчагъ душман» кIуру шиъриъ гъамци бикIура:

*Алчагъ Гитлер, фу ккундувуз,
Пуч апIури халкъар аъжуз!
Зегъметкешар хъюгъю шаксуз,
Увуз, душман, накъв гъадабтIуз...*

АЛЬМАНАХ (грек чIал) – литературайин вая халкъдин эсерарин гъварч. Табасаранарин сабпи альманах 1949-пи йисан шаир Муталиб Митаровди чапдиан адапIнийи. Дирик халкъди яратмиш гъапIу эсерарси, жюрбежюр бикIрударин

эсерарра каънийи: Б. Митаровдин, Къ. Рамазановдин, А. Везировдин, М. Шамхаловдин, М. Митаровдин, Б. Ражабовдин. 50-60-пи йисариъ дид'ин гъар жюрейин ччуураг иливуйи: «Литературайин альманах», «Литературайин Табасаран», «Гьевес» ва гъ.ж. Амма урчIвцIурпи йисарихъанмина думу альманах сарун чапдиан удубчIвундайи.

2019-пи йисан «Литературайин Табасаран» кIуру ччуур алди, табасаран чIалниинди эсерар бикIрудариз йисан журналин йирхъуб нумер удубчIвуз хъюгъру. Дураик гъам жигъил шаириин, гъамсана машгъур писателарин эсерар, литературайин критика, чIалнакан ва тарихдикан макъалийир чап апIуз хъюгъру.

АМФИБРАХИЙ (грек чIал – *κυοβιб терефарихъанди жикъиб*). Шубуб стопа аий шиъриин хъпалгру уълчме. Дидин шубуб ачухъ сес аий гъярфарикан кьюб кIурубдииин ударение алабхъури шулу – (– / –) . Месела, урус поэзияиан:

Последняя туча рассеянной бури!

Ты одна несешься по ясной лазури... (А.С. Пушкин).

-/- -/- -/- -/- (I2)

-/- -/- -/- -/- (I2)

Табасаранарин шаирикан му уълчмейин кIалбарииинди шиърар ктагъу автор гъелелиг адар.

АНАПЕСТ (грек чIал) – шубуб стопа аий шиъриин хъпалгру уълчме. Дидин шубуб ачухъ сес аий гъярфарикан шубуб кIурубдииин ударение алабхъури шулу – (– – /) . Му жюрейинди шиърар гъелелиг табасаранарин поэзияиъ учуз алахъундарчуз.

АНАФОРА (грек чIал) – бязи шиърииъ убхру касдин фикир жалб апIбан бадали ва эсерин успагывал артухъ ибшири кIури, поэзияиин цIарарин сабпи гафар текрар апIури ва дураг тархъри шулу. Думу гюргегвалин алат гизафси халкъдин шиъриин бендириъ ишлетмиш апIури шулу. Месела, халкъдин эсерариан:

*Узу увуз саб гаф кIурза,
Узухъ хъебехъ, жсан гюзел яр.
Узу ув'ин гъяйран вуза,
Узухъинди лиг, гюзел яр.*

*Дадай, дадай, кIуру риши,
Дадай гъитну гъярава,
Дустар, дустар, кIуру риши,
Дустар дитну гъярава.*

Литературайин эсерариан мисалар:

*Душваъ рякъюрайи рангсуз дюзенар,
Душваъ гъарап гъяцIалди вуй кIарчарси.
Душваъ айи девдин гъузгънарси дагълар,
Душваъ дагъдин нирап айи жаргъури.*

Р.Гъямзатов

АНИМИЗМ (латин чалнан «*anima*» – *рюгъ*) – лап дегъзаманирий инсандин хъугъруваларикан саб айдалат. Думуган кюгъне адмийири чпизси дюн'яйиъ айи жансуз шейаризра рюгъ а кIури, хиял апIуи. Гъаци вуйиган, халкъдин махъвариъ, нагълариъ ва къисийириъ жансуз шей'ариа инсанариси гафар апIуру. Адмийирин фагъумдииинди, гъарсаб жансуз шейъназра чан хусуси уьмур Аллагъди яратмиш дапIна. Думу шей'ариа адмийириси фикрап, хажалатар апIури шулу. Месела, гъарап ярквраъ алдатIруган, дарарин галиккан шид рубзуру, гъадму шид гъарин нивгъар ву, кIури хиял апIури гъахъну. Сюгъюрлу махъвариъ эсерин кIулин иgit вуйи бали, адахлу агруган, гъарзариз ва ниариз, чаз кюмек апIинай кIури, карагури шулу. Адмийирин хъугъвалириинди, инсандин, гъайванатарин ва жан алдру шей'арин рюгъяр, гагъ гъайванатарин, гагъ таниш дару адмийирин, гагъ шей'арин суратар алди, завариз тIирхуру.

АННОТАЦИЯ (латин чал – *жикъи дапІнайиб*) – китабдин, макъалайн, эсерин жикъи мяна. Аннотацияйик ахю романдин вая поэмайин кІулар, кІулин игитарикан вуйи биці мялуматтарра кахъуб мумкин ву. Ахю эсерарин аннотация антологияйин гъварчар гъязур апІруган, дурагирик каъбан бадали герек вуйидар шулу.

АНТОЛОГИЯ (грек чал – *кюкийирин кунцI*) – шиърагиригъян гъядягънайи гизафси успагыи эсерарин гъварч. Аьдат вуйиганси, антологияйик халкъдин эсерарикан ва гизафси машгъур вуйи шаириин шиътар қаъри шулу. Бязи антологийирик машгъур вуйи шаириин поэмийирин, ахю шиърагирик парчийирра кахъри шулу.

Антологийир халкъарин поэзияйиз ва литературайиз шулу. 1941-пи йисан Багъаутдин Митаровди «**Цийи кюкийир**» кІуру табасаранаrin сабпи антология чапдиан адапІуру. Ди-дик Темирхан Шалбузовдин, Багъаутдин Митаровдин, Манаф Шамхаловдин, Асланбег Везировдин, Дадаш Ражабовдин ва гъацира жара шаириин эсерар кахъру. Гъварчнак, гъайифки, А. Жяфаровдин ва Х. Ханмягъямадовдин эсерар кахъундар, гъаз гъапиш, 1937-пи йисан НКВД - ии дурар «халкъарин душмнар» ву дупну, дустагъ дапІнайи.

Хъа «**Табасаран литературайин антология**» кІуру эсерарин гъварч 1980-пи йисан чапдиан удубчІвну. Думу дюзмиш гъапІур ва шаирикан мялуматар гъидикІур Малик Гъясанов хъа рецензент Мюгьюмед Къурбанов ву. Антологияйиъ табасаран халкъдин яратмиш апІбар, мялум дару шаириин, ашкъварин шиътар, революйияйиз улихъна гъахъи ва Совет деврин шаириин эсерар чап дапІна.

1996-пи йисан «**Гъамусдин табасаран поэзия**» кІуру антология Шагъвелед Шагъмардановди чапдиан адапІну. Ди-дик гъам машгъур вуйи шаириин, гъамсана жигъиларин эсерар чап дапІна.

АНТОНИМАР – мяна жигъатнаан саб сабдиз къаршу гафар. Месела: *уж'вал* – *харживал*, *игитвал* – *гучIувал*, *аку* – *мучIу*.

АНТРАКТ (француз чал – *танафус*) – театрин сягънийирин эсерин ва концертдин жюрбежюр паярин арайиъ шлу вахт, танафус.

АНШЛАГ (немец чал) – театр и вари билетар массу тувна кIуру хабар.

АПОГЕЙ (грекарин чал). 1) Вазлин орбитайин дюн'яйихъан варитIанна ярхла шлу нукътIа.

2) Эсерин вая жара саб ляхнин варитIанна заан арт-миш'валин дереже.

АПОСТОЛ (грекарин чал – *посол*). Хачперез диндин китаб вуйи «Евангелиейиъ» ктибтруганси, Иса пайгъамблиз иицIикьюр мутIялим (апостолар) а, кIури гъахъну: Андрей, Петр, Иоанн, Яков Заведеев, Филип, Варфоломей, Матфей, Фома, Яков Алфеев, Иуда Фаддей, Симон, Иуда Искариот. Дурари Иса пайгъамбрин илим вари йишвариъ рабгъури, инсанари чIуруб, харжиб чип-чпиз дарапIри кIури, дявийир апIуб лазим дар, гъитIибкIувал инсанарин арайиъ дубхъну ккундар, гъарури жара касдиз ужудар ляхнар, хатирвалар дапIну ккунду, кIури шуйи. Думу мутIялимариз *апостолар* кIуйи.

АРХИТЕКТОНИКА (грек чал) – ахю эсерариъ успагы жюрейииндиги дюзмиш дапIнайи паярин десте. Месела, романдин архитектоника – эсерин кIуларин, романдин ихтилатнаа айи гъядисийирин, хъайи-хъайиси дюзмиш дапIнайи жикъи сюжетарин жерге. Манаф Шамхаловдин «Чирагъ нириң дерейиъ» кIуру романдин архитектоника. «Дагълариъ тIуркIбар» кIуру повестдин успагывалин гъурулуш.

АССОНАНС (француз чал) – шиътарин ттархъру царариъ сес айи гъярфар текрас апIуб. Саспи шаирари чпин бендар гюргегди дюзмиш апIуган, царарин ахирар

хъпалгури, дураги гизафси ачухъ сесер айи гъярфар гъяъри шулу. Месела, шуран къизларгежейиъ апIру мяълийиъ ассонансдин мисал ишлетмиш апIура:

*Дум, дум, думза, бажи,
Саб уччуу дурдумза, бажи! («у» гъярфнан ассонанс)
Гагайиз тамашаза бажи,
Дадайиз аваршаза, бажи! («а» гъярфнан ассонанс)*

АФИША (француз чал) – театрин ва жара тамашайин гъякънаан тахтайик вая кагъзик дибикIнайи мялумат.

АФОРИЗМ (грек чал) – дерин мяналу гафарин ибара, *абийирин гаф, мисал, айту*. Месела, Манаф Шамхаловди чан «Чирагъ нирин дерейиъ» кIуру романдиъ Шингъар кIуру кIулин игитрин сурат улупруган, дугъан гафаригъ гизаф жюрбежюр абийирин гафар ва мисалар гъяъру: «Ужуб гафну гъван гъюдли апIуру», «ГъапIури – ипIур, дарапIури – дипIур!», «Гъюран юкIв айи аждагъа», «Хялижв хулан берекет ву» ва гь. ж.

АХУРА-МАЗДА – Зороастризм дин хъапIрайи иранарин первердигар. Думу кюгъне иранарин пайгъамбар гъashi Заратуштрайи тяйин дапIна. Дурагин «Авеста» кIуру диндин китабдиъ кIуруганси, дюн'яйин вари шей'ар, адмийир ва гъайванатар Ахура-Маздайи яратмиш гъапIну. Думу вари дюн'яйин, завар ва жиларин аыхюр ву. Думу ужубдинна харжибдин, цинна штун первердигар ву, гъадгъван амариинди вари дюн'я яратмиш гъабхъну ва гъира думу артмиш шула.

Зороастризм дин Ирандиъ ихъ девриз улихъна VIII айсрий яратмиш гъабхъну. Дидин каламар Заратуштра кIуру маллайи (аълимди) гъидикIну. Дугъан фикраииинди, вари дюн'яйиъ ужуб ва харжиб, шид ва цIа, чиб-чпиз къаршува-лиъ ади, вари ляхнарин бина ву ва дурагин къувватнииди дигиш'валар дюн'яйиъ шула.

АШУКЬ (перс чал – *юкIв улубкънайир*). Ашукь хъувал лап читин месела ву, гъаз гъапиш дугъхъан, саб гъязур-лугъвалра адарди, дишлиди мяъли ктабгъуз шули ккунду. Дугъаз, хъпехърудариз кпалгру успагьи дих ади, чюнгюр йивуз аygъя-ди ва саб къадар чакра дилаварвална бажа-ругъвалра кади ккунду.

АШУКЬВАЛ – чав мяълийир ктагъури, халкъдин маж-лиснаъ чюнгрихъди мукъмар йивури, мяълийир апIру пишекарвал. Му пишекарвал сабпи ражари Персияйиъ къялан аьсрариъ арайиз гъафну. Девлетлу ксари, шахари, везирари, ариш-веришччири ва жара машгъур вуйи адмийири ашкъвар чпин дараматариъ ва хуларий, кымат туври урхойи. Дураги, чпин эйсийиз хялар гъафиган ва жара вахтари эйсийи дустарихъди гешт апIруган, мяълийир апIури ккундийи. Гъацдар ашкъвариз «*гъяятдин ашкъвар*» кIуйи ва дураг Къибла вилаятариъ машгъур вуйи. Адлу Низами Гянжевийи, Саят Новайи, Физулийи ва гъацира жарадари, сабпи ражари ашукъвал апIури, чпин шаирвалин пишекарвал ккебгънийи.

Саб къадар вахтарилан ашукъвал Азербайджандиъ, Турцияйиъ, Къялан Азияйиъ ва Къибла Къавкъаздиъ гъарабгънийи. Табасарандиз ашукъвал къялан аьсрариъ Азербайджандиан гъафнийи. Гъадму вахтарихъан мина гъийизкъан Азербайджандиан, Персияйиан, Лезгинстандиан, Дербентдиан ва багъри гъулариан ашкъвар ихъ дагълариз гъюйи. Дураги чпин эсерарилан гъайри жара ашкъварин ва шаирарин мяълийирра апIури шулу. Хъа XVIII-пи аьсрихъан мина йисан къуб-шубубан Дербент гъалайиъ ва караванса-райиъ вари Къибла Дагъустандин ашкъварин талит шуйи.

Тарихдиан мялум вуйиганси, улихъ заманайиъ Кавказдиъ ва гъунши вилаятариъ ашукъвалин пишекарвал лап яркъуди машгъур вуйи. Ашкъвари, гизафси чпин вая жара шаирарин ва ашкъварин мяълийир чюнгрин мукъмарихъди апIури, дагълу гъулариъ лицуйи. Табасарандиз гизафси Азербайджандиан ва Кюрейиан ашкъвар гъюйи. Дураги, «Асли ва

Керем», «Лейли ва Меджнун», «Ашукъ Къяриб», «Кероглы», «Хосров ва Ширин» күру азербайджанарин дастанар ва мяълийир ківаъланди аыгъяди, дуарин игитарикан мялуматар күри, ялхъвнар, сюгъбатар апүри, ихтилатар ктитури, чюнгюр йивури, мяълийир апүйи. Гъарсаб гъулаъ дуарин мяракайиз, бицір-гъацір дарпиdi, вары инсанар гъюйи. Думу пишекарвал кайи адмийир Табасарандин вары гъулариъ машгъур вуйи. Гъаму жюрейиинди ашкъвари табасаран гъулариъ мяълийир ва ихтилатар яркъуди тарагъуюи. Кюрейиан Табасарандиз гизафси Ашукъ Нюсрет, Ашукъ Ширин, Ашукъ Абдулагъ, Ашукъ Усьман, Ашукъ Султан гъюйи. Ашукъ гъулаз гъюб аыхю машкварси дагълариъ гъисаб апүйи.

Гъушу аысрары, машгъур вуйи азербайджан ва лезгириин ашкъварихъан пишекарвал дудубгъну, табасаранаракан гъамцдар ашкъвар мялум гъахънийи: Ургъарин Агъариза, Табасаранлу Альмад, Мажвгларин Гъамид, Гъеркъарин Хасбулат, дугъан риш Нигарханум (Гъенгерханум), Раджаб Ляхлаарин, Маллагъяссан бай Гъяжимягъамад, Гъуштларин Ильяс, Гъуштларин Юсуф ва гь. ж. Дуары гизафси чпи ктагъу мяълийирси азербайджан ва лезги чалаарииндира мяълийир апүйи.

Гъар йисан чвлин ва хъадукран вазары Дербент шагъриъ Кыбла Дағъустандин ва Азербайджандин ашкъварин аыхю талитар шуйи. Ашкъвари чпин бажаругъвал улупури, мяълийир ва жюрбежюр ихтилатар апүйи. Хъа гъадму талитары гъалиб гъashi ашкъвариз ккагъу ашкъвари чпин чюнграр багъиш апүйи. Табасаранарин фольклориъ гъира жигъил ашукъ Халиликан гъамциб нагъил ими:

«Дербентдиз Табасарандиан ашкъвар талитназ гъягъруган, жигъил ашукъ Халил чпихъди гъахуз саризра ккундайи. Амма шагъриъ жигъили Азербайджандиан вуйи ашкъвиин гъаливал гъамци гъадабгъуру. Халил талитназ гъудужвган, хяли-жвуу жигъилиз гъамциб дургъунагъ-мяъли хъипру:

*Думукъан уву аьриф вуш, лигарза.
Саб-кьюб суал увуз туварза.
Исккан зина гъюрайир фуж вуш, йип аган?
Заан исизди гъягъюрайир фуж вуш, йип аган?
Дюн'яйиъ чара дару ляхин фу вуш, йип?
Хил'ан хилиз либцурайиб фу вуш, йип?
Завуз гъарган за шулайиб фу вуш, йип?
Зав'ан жилиз гъюри шлуб фу вуш, йип?
Йип фу вуш, ишишну гизаф ади шлуб?
Йип ки фу вуш, иигъну имдарди дубгруб?.
ВаритIан меълиб фу вуш, уву узуз йип?
ВаритIанна къутIкълиб фу вуш, йип уву?*

Ашуку Халили чан чюнгюр гъадабгъну, инсанар гъайран шлу гъамциб жаваб тувру:

*Яв суалар хъадан мархъси хуши вузуз,
Дурагик яв аьрифдарвал рябкъюразуз.
Жавабарин чанта абцарза увуз,
Ккунир дарза бурж кади гъич гъузуз.
Исккан зина гъюрайир ву, хъугъ, бицIир,
Заан исизди гъягъюрайир ву къабир.
Дюн'яйиъ саб чара адруб аьжал ву,
Хил'ан хилиз либцурайиб пул ву,
Мархъ ву думу зав'ан жил'ина гъюруб,
Хядар ву завувъ ишишну гизаф шлудар,
Йигъ гъафиган, дургри шулу вари дурап.
ВаритIан меълиб инсандин мелз ву,
ВаритIан къутIкълибра инсандин мелз ву!*

АШУКЬ ДИШАГЪЛИ. Табасаранарин медениятдиъ Гъергъярин ашукъ Хасбулатдин риш вуйи Нигарханумдикан (Гъенгерханумдикан) гъамциб нагъил мялум ву: «Гъергъяри ктибтрганси, Нигарханумди успагьиди чюнгюр йивуз чпин

гагайихъан гъудубгънийи ва дугъаз сазандар сесра айи. Дурарин хулаз хяларди гизаф ашкъвар Кюрейиан ва Азербайджандиан гъюйи. Хъа гагай хулаъ адру вахтари, шуру чунгюр йивуз дубгъуру. Саспи вахтари Нигарханумди, чпин гагайихъди гъулариъ лицури, мяълийир апIуйи. Шуран ад дишлади вари Табасарандиъ рабгъуру ва дугъаз дагълу дишагълийири «Гъергъярин Гъенгерханум» кIуйи.

Саб ражари гагайна дадай хулаъ адруган, дугъу чан кушар жвурхурайи. Фици-вуш сес дарди, кьюр ашукуь Кюрейиан мурагин хулаъ учIвру ва дурагиз Нигарханумди гъапIраш рябкъюру. Хяларихъан нач гъабши шуру гъамци кIур:

- Кгадабхъри мициб ибар алдру хал! (яна – ху адру хал – М. Къ.)
- Гагай наан а, я риш? – гъерхру хялари.
- Ярквраь. Берекет ктру шей'ариз душна (кIакIвлариз – М. Къ.)
- Хъа аыхю баб наана душна?
- КкудуубукIрубдиз душна (булагътина штуз душна – М. Къ.)
- Хъа дадай наан а?
- Сар дишагълийикан кьюр апIбан бадали душна (бицIир апIрурихъна душна – М. Къ.).

Мюгътал гъаши ашкъвари кIуру:

- Мицир аыгъ'яндар дишагъли аий йишваъ учу зат лазим дар, – дупну, хялар хъадакну гъягъюру».

АЬ

АЬГЪВАЛАТ УЛУПУБ. Гъядиса гъябгъюрайи аыгъвалат (йишв, мутмийир ва гъ.ж.) суратназ хпаз *аьгъвалат улупуб* кIуру. Месела, З. Дащемировдин «Тямягъкарвал» кIуру шиъриъ, Уьсмнан кIул'инна гъафи гъядиса улупруган, автори гъаддихъди аий аьгъвалатра суратназ хуру.

АЬДАБИЯТ – (азербайджан чал) – литература.

АЬДАТАРИН МЯЛЬИЙИР. Табасаран халкъди яратмиш гъапIу эсерарикан варитIанна кюгънедар аьдатарихъди аьлакъалу мяльиийир ву пуз шулу. Дураг лап дерин вахтахъян мина халкъдин арайиъ ишлетмиш апIури гъахъну. Нежбервал ва малдарвал апIури яшамиш шулайи халкъди дяхин ва жара мягъсул убзру жили ужуб бегъер тувбан бадали, дидиз гизаф хъайивалар апIури гъахъну. Ди迪хъди сабси, халкъ табиаътихъди чаз рюгъ айибдихъдиси янашмиш шули гъахъну ва, жили чан сюгърин къувват бегъем бул апIбаз сарф апIбан бадали, дидиз гюрмат апIури, дидин хатур уъбхюри, гюрчег аьдатар яратмиш гъапIну ва дурарихъди саб къадар аьдатарихъди аьлакъалу мяльиийирра ктагъну. Дуарин арайиъ «Тум убзуб», «Эбелцан» «Гудил» ва «Гуни» кIурудар варитIан ккунидар вуйи.

«**Эбелцан**» машквар хъадукран нежбервалин ляхнар ккергъбахъди аьлакъалу вуйи. Думу машквриз саб ваз ккиимиidi, гъулан жигъилар уч шули, «Муртйир йивуб» кIуру тамаши апIуйи. Гъадму вахтна жара тамашийирра шуйи: гъулариъ пягъливнарна гъямпIар лицури, чпик кайи аьламатар улупуий. Хъа машквар йигъан жигъилар, бицIидар дестийриинди, мяльиийир апIури, уччудар щару маргъарра хъади, гъулариъ ва кючириъ лицуий. Дураги гъарсар аьхю бабан машквар тебрик апIури, чпиз савкъатар, чакърамар талаб апIуйи ва кюгъне вахтарин «Эбелцан» машкврин мяльиийир апIуйи:

*Эбелцан гъюра билицунди,
Майдандин дажар гъюрхъури,
Цилдикк баяр ергури,
Тенниъ кьючI-кьючI анив, аьхю баб?
Танхлиъ дяхин анив, аьхю баб?
Хъадукран пиши-пиши анив, аьхю баб?
Марцакк чукIар кканив, аьхю баб?*

*Вари сагъди вунив, аыхю баб?
Вари сагъди вуш,
КъунцI-къунцI!
Жан аыхю баб, саб мурта адабгъ!
Гъушча учу гъуншиирихъна!
Ризкъ бул ибиризу, аыхю баб!*

«Эбелцан» машкврин мяълийир кьюб жюрейиз пай шулу: машквар гъайиз апIрудар ва «Эбелцан» йигъан апIрудар.

Хъадан къурагь йигъари, мархъар адарди экинариз курвалар шулайи вахтари, жигъилари сариин уртмин ва биркарин палтар алахъну, дугъкан «*Гудил*» апIуйи. Саспи гъулариъ дидиз «*Бешеппа*» кIуйи. Кюгъне инсанари, «Гудлиз» сюгърин къувват а, дидиз ккун гъабшиш, мархъар ургъуру, кIури фикрар апIуйи. «Гудил» улихъ хъади, гъулан жигъилар ва бицIидар гъар хуларин урнарихъ «гудилин ялхъвнар» кIуру айламатар апIури, хъа аыхю бабу дураинна гвар’ан ва гажнариан шид улубзури шуйи. Кюгъне адмийирин хиялиринди, эгер гъаму жюрейин магияйин къувватар айи айдатар гъапIиш, мархъар ургъуру, кIури шуйи. Жигъилари, «Гудилилан» илдицури, ялхъвнар апIури, гъамциб магияйин къувват айи мяъли апIуйи:

*Гудил, гудил, эй Гудил!
Гудлиз мархъар ккунди а!
Мархъар ургъри хутIализ,
Ризкъ бул ибири эллериз!
Ич Гудилиз мархъар anIуз,
Амин!*

Хъа мархъар гизаф ургъру йисари ва мягьсулар пуч шлу вахтари, ригъдиз дих апIбан бадали вуйи айдатра айи. Думу вахтарин хъугъвалариинди, ригъдиз дихар апIрган, дидиз бахш вуйи айдатар гъапIиш, диди чан нурар жилиинна теттуру, кIуйи. Думуган швумарикан маргълиин хукIсиб жакул

дюзмиш дапIну, дииз «Гуни» кIури ччур тувну, думу хъади, жигылари гъулан кючийриъди магияйин къувватар ай гъамцдар мяълийир апIури, лицуйи:

*А Гуни, Гуни, гун герек!
Гунийиз ригъ ккунди а!
Ригъар, вазар минади,
Амсар, дифар тинади,
Ич Гунийиз ригъар апIуз,
Амин!*

АЬКСИВАЛ – къаршууди гъудужвуб. Дагъустандиъ Граждан дяви гъабши йисари тюркерин, Деникиндидин ва Бичераховдин къушмар Кюрейиз ва Табасарапандиз гъафиган, дагълуйир дурагиз аьксиди гъудужвнийи. Циб вахтирилан дурагиз «Уьру партизанар» пуз хъюгъру. Гъадму гъядисийир ва гъизгъин йивбар Манаф Шамхаловди чан «Женгчийир» кIуру повестдиль улупнийи.

АЬКЬЮЛЛУВАЛ (аькьюл) – инсандин фикурлувал, дугъак намус кайивал, дугъаз эдеблувалин къайдийир аьгъювал. Писателари чпин эсерариъ ужудар гъиллигъар кайи дугъри игитар улупруган, дураги сабпи йишв'ин дурагин аькьюллувал улупури шулу.

АЬКЬЮЛСУЗ – аькьюл адру кас, эдеб, намус ктру кас.

АЬНТИКЬА ЛИТЕРАТУРА – дегъзаманийирин грекарин ва римлянарин литература. Думу литература шубуд агъзур йис мидиз улихъна Грецияйиъ ва Италияйиъ къурмиш гъабхъну. Гъаддихъди сабси думу вахтари Китайиъ, Индияйиъ, Персияйиъ ва Египетдиъра бикIбар арайиз гъафиган, литературойрра дюзмиш хъуз хъюгъру. Антикъа литературайиъ философ Аристотелин кюмекниинди сабпи ражари литературайин ва халкъдин эсерар шубуб жинсназ пай апIуз хъюгъру: *эпос, лирика, драма*.

Грекарин литературайиъ гизафси трагедия машгъур гъабхыну. Эсхилин, Софоклин, Еврипиддин, Аристофондин ва жара писателарин трагедийир грекарин театрарин сягъниириин дивуйи.

АҲИР КҮЛ (грек чал – *эпилог*) – бязи эсерариъ писателари чпи улупу гъядисирилан саб къадар вахт улдубчылан къяляхъ фу гъабхынуш, иштиракчириин күл’инна фу гъафнуш, улупуру. Эсерарин гъадму пайназ *аҳир күл* вая *эпилог* күру. А. Жяфаровдин «Эреллер» поэмайин сюжет ккудубкіган, *аҳир күл* (*«эпилог»*) тувна.

Гъаму саягъниинди сюжетдин чиб-чпиҳъди альакъайиъ айи жюрбежюр элементариъ, сюжет артмиш шулайи гъядисириъ ухъуз «Эреллер» поэмайиъ иштиракчириин хасиятар, диин идеяйин фикир ачухъ шула. Хъа диин идеяйин мянара диндин кучлар арайиз адагъуб ву. Гъамци поэмайин сюжет диин идеяйин содержанияиз тяйин апіру.

АҲИРИМЖИ ГАФ – авторари эсерарин сюжет ккудубкібан къяляхъ альава апіру гаф. Диин эсерин сюжетдихъри альакъа адар, диис автори эсерикан, диин игитарикан чаз ккуни мәлумат тувру.

АШКЪЛУВАЛ – шаир, ашуқь, мәльиийир апіру ва дурар ктагъру ксар гъевеслу хъуб. Му инсандин гъисслувалин саягъ ву. Жигъил шаирин юқів сар шур’ин улубкъган, дугъак ашкълувал кубчыру ва дугъу мюгъюббатдикан шиърар ктагъуру ва мәльиийир апіз хъюгъру. Гизафси инсандин ашкълувал ва гъисслувал ашкъварин ва халкъдин эсерариъ атабгну шулу.

Б

БАГАГЬ ВОСТОК. Табасаранарин тарихдиъ ва литературайиъ саб гафниинди «Ригъ гъудубчыру тереф» пуз мяна айи сабди вуйи гаф адар. Хъа урус ва жара чаларииинди тарихдин ва филологияйин илмариъ «Восток», «Ближний Восток».

сток», «Дальний Восток» кIури, гъадму терефариъ айи халкъарикан ва гьюкуматарикан кIурган, ишлетмиш апIру гафар гизаф алахъуру. Дураг фици арайиз гъафну?

Улихъ заманириъ (ихъ девриз улихъна II-пи аьсрий) Европайинна Индияйин, Персияйин, Византияйин ва жара вилаятарин ва гьюкуматарин арайиъ ариш-веришдин ляхнар лап гужли шулу. Гъадму вахтари къюб аьср ихъ девриз улихъна девийирин ва гъяйвнарин каравана парч-веришчири дюзмиш апIури, Индияйиан пекдин ва кIаздин парчийир, чай, цитрусарин йимишар, фарфорин ва кIегърин гъабар Европайиз масу тувуз гъахуйи, хъа къяляхъ Индияиз хътакруган, яракъ, къиркъар, мяхмар парча ва жара жюрбежюр шей'ар гъахуйи. Гъадму севдейин рякъяр швнуб-саб аьсрий машгъур вуди гъахъну ва дурагиз «Пекдин ахю рякъ» («Великий шелковый путь») кIуйи. Гъадму деврий Европайин севдиграи ва аьлимари Индияна Китайиз «Ярхла Восток» кIуйи, Афганистан, Пакистан ва Къялан Азияиз – «Къялан Восток», хъа аьрабарин вилаятариз, Византияиз ва Персияиз – «Багагъ Восток» кIуйи. Гъаддихъанмина му жюрейин ччуураг гъийизкъан гъузна.

БАЛЛАДА (француз чIал) – шиъраинди дибикIнайи аьламатнан нагъил ва къиса. Сабиражари му жюрейин эсерар французарин ва итальянарин литературиири дюзмиш гъахъну. Хъа XIX-пи аьсарарин кIуларий урус литературайи думу жюрейин эсерар гъидикIну В. А. Жуковский («Светлана», «Людмила»). Табасаран литературайи балладайир МутIалиб Митаровди («Гъарзукк ккахъурин мукъам») ва Шамил Къазиевди («Саби хюрч», «Къисмат») гъидикIну.

БАСНЯ (урус чIал) – 1) шиърин вая прозайин кIалбариинди дюзмиш дапIнайи насыгъятнан бицIи эсер; 2) кучIал, алдатмиш апIуб.

Басня учв гизаф ахю дару, гизафси шиъраинди дибикIну шлу, рихшант апIури, кялхъбан ва насыгъят тувбан мяна айи, илгъам хасият кайи эсериз кIуро. Думу лап дегъза-

манириан мина фольклориъ ва литературайиъ мялум вуйи жанр ву. Сад-швнуд агъзур йисар мидиз улихъна, Индияйин санскрит бикІбариъ «Панчтантра» («Хъуб китаб») кIуру гъварч гъибихъну. Дицк саб къадар нагълар, къисийр ва баснийр кади гъахъну. Дицк кайи эсерарин игитар, адмийир дарди, вягъши ва хулан гъяйванатар ву. Гъадму гъяйванатарик адмийириинси хусуси лишнар ва гъиллигъар кади, чпин арайиъ айи албагувалар, бағагъвалар улупуз шлу эсерар кади гъахъну.

Думу гъварч саб къадар йисарилан персарин, арабарин, грекарин ва жара Европайин چалариз илтІбкIну. Гъадму вахтари грекарин кюгъне литературайиъ Эзоп (VI-пи аыср ихъ девриз улихъна) кIуру шаир айи. Дугъаз гъира вари дюн'яйин филологияйин илмариъ «баснячи» кIура. Гъадгъу гъидикIу баснийр вари дюн'яйин литературйириъ мялум ву. Хъа урус литературайиъ баснийр дикIури А.П. Сумароков ва И.А. Крылов машгүр вуйи. И. А. Крыловди чан яратмиш апІбариъ кьюдваржтIан артухъ баснийр гъидикIну.

Басняйи гъарган, улупурайи саб бицIи гъядисайикан натижа ктабгъури, уьмуми насыгъят туври шулу. Гъаму наси-гъят басняйин кIулиъ ясана аыхириъ жикъиди тувну шулу. Бязи дюшюшариъ насыгъят автори чав тувдар, хъа урхурайири думу басняйикан чав фикурлу мяна ктабгъуру. Басня имбу литературайин эсерарихъан гъаму лишнариинди жара апIуз шулу:

1) басняйиъ иштрак шлудар гъяйванатар, адмийир ва жюрбежюр мутмуйир вуди шулу;

2) басняйиз сатирайин яна нукъсанарик кялхъбан ва насыгъят тувбан мяна ади шулу. Баснийирик гъарган насыгъят кади шулу. Аьдат вуди, думу насыгъят эсерин аыхириъ жикъиди жара дапIну улупуру. Мид'инди писатели, сифте кIул'ан хъюгъну, урхурайирин фикир чан басняйин мяниийинна жалб апIуру;

3) къадарназ лигну, басня мяна жигъатнаан дерин ва артухъ аыхю дару эсер ву.

4) баснийир, аьдат вуди, гизафси шиъраинди яратмиш апIури шулу. Къадим грекарин баснийир прозайиндира дидикIна.

Табасаран литературайиъра вари Дагъустандиъси баснийир дикIру аьдат ухдитIан мина ккебгъна. Месела, И. Шагъмардановдин «Къюрдиз гъязур дарши къюл», «ЧиягъчЧиягъна луф», Къ. Рамазановдин «Чамчча арф», «БитIна сул», X. Селимхановдин «Тярифчи датт» ва гъацира жарадар.

Басняйин чаз хас вуйи лишнарикан сабсана гъадму вуки, дидиъ эсерарин игитарин чиб-чпихъди апIру гафари аыхю иишв дубисна. Къюр вая сар-швнур иштиракчийин арайиъ гъябгъюрайи улхбаз *диалог* кIуру. Гъаму саягъниинди басняйин мяна гизафси писатели чав ктибтбииндига ваъ, хъа иштиракчийин улхбариинди, яна диалогарииндига ачухъ апIуру.

БАСНЯЧИ – баснийир дикIру шаир ва писатель. Мектебарий урхрудариз баснийир бикIру писателар мянум ву: урсарин Иван Андреевич Крылов, табасаранарин Шамил Къазиев, Ибригъим Шагъмарданов, Халикъ Селимханов, Пирмягъямед Къасумов ва гъ. ж.

БЕЙТ (перс чал – *кьюб ҹарнан шиир*). Му жюрейин эсерар гизафси Кюгъне Персияйиъ ва аьрабарин шаирапар ара-йиъ мянум вуйи. Бейтарииндига дуарин шиърапар жюрийир дюзмиш духъна: «газель», «касыда», «рубай» ва «месневи». Гъийин йигъаз дураг гизафси персияйин ва азербайджан поэзияйиъ машгъур ву.

Табасаран литературайиъ бейтарииндига шиърапар жюрбежюр шаирапар дикIури шулу. Месела, Муслим Къурбановди чан «Сикинсуз планета» кIуру эсерарин гъварчнак саб къадар мюгъюббатнан газелар чап дапIна:

Гъизилгюлер айи бағъдиъ дамағъва,

Ув'ин аышкълу фуж духьну аш, лигава.

*Дахабгнайи зиян ализ йиз кIваин,
Иливну хил, дидин гъялнаz лигава.*

*Увухъна йиз аышкънан дерди аыхюб ву,
Дерд, хажалат дубгру дармниz лигава.*

*НивкI адариz йишвну. Йигъну ургъназа,
Яв маш рябкъюз узухъинди лигава.
Гъариb гъялнаъ аза яв йисир духьну,
Машнан рангар чIурхайиз гъач лигава.*

*КкудукуkIru дердерин гъам ккудукуkIru
Накъвдин гуриъ йиз майтизкъан лигава.*

*Уву ккунди мурад дарши йиз йисар,
Миннат ибшири накъвдин шибдик дикIава.*

БЕЛЛЕТРИСТИКА (француз чал – успагъи литература) – урхрударин арайиъ рабгъурайи аднан ва урхуз рягъят эсер (роман, повесть, шиир ва гъ.ж.).

БЕНД (перс чал – юкъуб цIар айи шиир). Сабпи ражари думу жюрейин эсерар иранарин халкъари яратмиш гъапIу шиъраиъ гъахъну. Дураг тахминан XI–XIII-пи аьсрариъ кьюб жутди вуйи бейтарикан дюзмиш гъахъидар ву. Гъаци вуйиган, думу къайдайн эсерариз шубуб жюрейин рифмийир шулу: *аааб, авав, абба*.

Хъа V-пи аьсрихъан мина Табасарандин жилар, Дербент шагъурра кади, иранарин шахиншахарин хиликк ккади гъахъну (думу вахтариъ Сасанидарин шахиншахар: Иездигерд II, Иездигард III, Кубад-шах, Хосров I Ануширван ва гъ.ж.). Думу вахтариъ Сасанидарин Ирандин ва Хазарарин каганатдин сяргъятар Дербент шагърин къяляхъ хъади гъахъну.

Сяргъятар ижми ап1бан бадали, иранари «Нарын-гъала» дивру ва Табасарапандиз 40 км. дубшнайи ягъли бару – «Дагъбары» («Дагъларин бару») – тикмиш апIуру. Иранарин дуланажагъ, меденият, дуарин поэзия ва литература думу вахта-ри вартIан улихъ хъайи. Гъадму Къялан аьсрариъ табасаран халкъдин мюгъюббатдикан вуйи мяълийир, сумчрин мяълийир, ашкъварин жюрбежюр эсерар, персарин медени-ятдин тясираваликк кади, гизаф вахтар гъягъюру. Гъаци вуйиган, гъадму вахтирихъан мина ихъ халкъдин поэзияйин эсе-рар гизафси бендарин кIалбариъ ахъру.

БЕШЕППАЙ – Лиг «Гудил»

БИБЛИОГРАФИЯ (грек чал – *китаб бикIураза*) – му терминдиз кьюб жюрейин мяна а: 1) илимдисъ саб аьдатни-инди дибикIнайи авторарин ва китабарин жерге; 2) макъ-алайириин ва китабарин ччуруарин сиягъ.

БИБЛИЯ (грек чал – *китаб*) – Иудаизм ва Хачперез дин хъапIру халкъарин нагълар, мифар, къисийир, диндин шартIар, насигъятар ва аьдалатар каънайи кюгъне вахтарин гизаф гирами вуйи китаб. Думу Библия кьюб пайнакан иба-рат дубхъна: «*Кюгъне васият*» ва «*Цийи васият*».

«*Кюгъне васият*» ихъ девриз улихъна III – II пи аьсрариъ лап кюгъне жугъдарин чалниинди дибикIнайиб ву. Дилик жугъдарин жюрбежюр къисийир, нагълар, къадим тарихдин семит халкъарин мялуматар ва диндин аьдатар ка.

«*Цийи васият*» кюгъне грекарин чалниинди дюзмиш дапIнайиб ву. Дилиз табасаранари «Инжил» (урсари – «Евангелие», яна «Ужуб хабар») кIуру. Думу Иса пайгъам-брин юкъур мутIялимди (апостолари) яркъуди дибикIнайи биографийир ву. Дуарин жвурагъ: Марк, Матфей, Лука, Иоанн ву. ДибикIнайи биографийир чиб-чпихъ тевган, дура-риъ ахю тафавутвалар ади рякъюру.

БИОГРАФИЯ (грек чал – *уъмрикан бикIуб*) – уъмрин тарих бикIуб. Гъарсар касди чан биография бикIруган, учв фила ва наан гъахънуш, фуну хизандисъ бабкан гъахънуш,

фила урхуб ккудубкінуш ва гъаци жара гъядисийр ва вакъиъйир чан уымриъ гъахънуш, ктитуру. Литературайиъ машгүр вуйи писателарин биография аьгью апIури шулу, гъаз гъапиш саспидарин эсерариъ писателари чип'ин алахъу гъядисирикан бикIуру. Месела, Максим Горький чан «Байвахт» кIуру повестдій бицIидиган чаин улуркыу вакъиъирикан ктибтура.

Табасаран литературйириъ саспи писателарира, чпин уымрикан ктибтури, саб къадар эсерар яратмиш гъапIну. Месела, Абумуслим Жяфаровди 1937 пи йисан баҳилвал кайи ксари футнийир дапIну, учв фици НКВД гъидиснуш, силис гъадабгънуш, дустагъдій, хъасин Сверловская областдин Ивдег лагериъ итнуш ва чаин фицдар читин уымрин шартIар улуркынуш, «Накъвдій концерт» кIуру повестдій ктибтура. Гъадму жюрейин читин уымрин хусуси ляхнар ва вакъиъйир улупури, МутIалиб Митаровди учв фици дявдин эскрарин дестейиъ гъахънуш, чан дявдин поэмийир вуйи «Икрам апIурхъа гюмбтариз», «Симар къатIар гъахъи чонгюр» кIуру эсерариъ улупура.

БУДДИЗМ – Къадим Индияйин дин, диндин ва философияйин илим. Думу ургудварж йис ихъ девриз улихъна сабиражари Индияйиъ ва Шри Ланкайиъ яратмиш гъабхъну. Гъамус му дин Азияйин гизаф миллетарин дин вуди, Китайиъ, Монголияйиъ, Тибетдій, Бирмайиъ, Индияйиъ, Ласодиъ, Тайландиъ ва жара гъокуматариъ тарабгъна.

Думу диндин бина дивур Индияйин паччагъ гъаши Сиддхартха Гаутама (ихъ девриз улихъна VII-пи аьср) ву. Саб къадар вахтарилан дугъаз «Будда» (яна «ачмиш гъашир», «первердигарин нур кубкъур», «илимлу кас») кIури гъахъну. Думу «Шикъямуни» кIуру миллетдій гъашир ву, гъаци вуйиган, дугъаз гъи «Будда Шикъямуни» кIуру.

Гирами Буддайикан вуйи мялуматар «Типитака» («Шуббуб жаг») кIуру кюгъне китабдик гъидихъну. Буддизм диндиз гизаф первердигарар а: Браhma, Индра ва гъ. ж. Браhmайи

дюн'яйин вари мутмийр, шей'ар, гъяйванатар, дагълар ва гъюлер яратмиш гъапІну. Думу диндиъ кІуруганси, инсанди чан уьмриъ гизаф ужудар ляхнар ва фикрап, жюрбежюр илмар аygъю дапІну ккунду. Будда первердигар дар, думу инсан ву. Будда бабкан хъудварж йисандин арайиъ сабан шулу. Эгер вари дюн'яйин илмар аygъю гъапІиш, адмвийириз чан уьмриъ гъарган ужудар ляхнар ва фикрап апІури гъашиш, дицир касдикан Будда шулу, кІуро думу диндиъ. Буддайхъан жаарин фикрап урхуз шулу, дугъаз гъюз имбу уьмрикан вари мялум ву, дугъхъан Тирхуз ва гъюлилан гъягъюз шулу, кІуро думу диндин каламариъ.

БЫЛИНА (урус чал) – урус халкъдин фольклорин поэзияиъ пягъливнарин игитвалари кан ва миллетдин ахю ляхнари кан ктибтру ахю мяъли, эпос. Дицир жаар миллетари из айиб дар. Думу жюрейин халкъдин ахю мяълииъир IX–XII-пи аьсрарий Киевдин ва Новгороддин вилаятииин яратмиш гъахъну. Чпин хусуси мяниириз дилигну, урсарин былиннир кьюб жюрейиз пай апІуз шулу: Игитвалин эпос ва Дуланажагъдин эпос. Думу эсерариъ халкъдиз машгъур вуйи пягъливнари, фици дирбаш'валиинди ва игитвалиинди чпин хусуси ватандин жилар жара вилаятииан гъафи чапхунчирихъан азад гъапІнуш, мяълиирииинди ктитура. Урус былиннириъ халкъдин пягъливнар вуйи Илья Муромецди, Добрыня Никитичди, Алеша Поповичди ва жарадари гъапІу игитвалари кан, дураин гъунаари кан ктибтури гъабхъну. Думу вахтари пягъливнари кан мяълииъир апІури, урсарин ашкъвар шуйи. Дураиз «гусяярар» кІуйи, гъаз гъапиши дураихъ хъайи музыкайин юкъуб мурччв али алаториз «гусли» кІуйи. Дураи, гъулариан гъулариз гъягъюри, кюгъне эсерарихъди хал-къар таниш апІуйи.

БЮГЪТАНЧИВАЛ – футнакарвал. Кучлар кадагъну, даккни кас адмийирин арайиъ биябур апІувал.

БЯГЬС – фициб-вуш саб жюрейин сюжет айи эсериъ бягъс шулу. Диidi эсерарин сюжетар башламиш апІуру. Эсе-

рарин сюжетар артмиш шлуган, дуариъ иштирак шлу игитарин арайиъ гъаши бягъсвалар, гъядисийирин ва дюшюшарин айкси гъяракат апIуб, дуарин дигиш'валар хъуб ва гъацира жара ляхнар кIулиз адагъури кульминацияйиз хуру.

B

ВАКЬИА – 1) саб бицIи гъядиса, бицIи ихтилат; 2) эсерин сюжетдиъ айи, сабдиканра асиллу дару, саб бицIи парча. Писателари чпин игитарин хиялар, образар ва жара ляхнар улупбан бадали, эсерин сюжетдигъ саб къадарин бицIи гъикая гъяпIри шулу. Месела, Манаф Шамхаловди чан «Женгчийр» кIуру повесть бикIруган, дидин «Хажалатнан йисар» кIуру сабпи пайнак Дадашдиз чпин гагайи ктибту Магъу дерейикан вуйи кюгъне ихтилат капIра. Думу вакъиайиъ ктибтрганси, улихъ заманириъ Хиварин чIурдахъ диван гъапIдар, чпин гардандиъ зунжрагади, Магъу дерейиз хуйи ва гъарзарилан ирчуйи. Чирагъ нириъ ихъ девризкъан инсанарин йирккар гъузнайи.

ВАКЬИА ККЕБГЪУБ – литературайин, фольклорин ва драмайин эсерарин сюжет ккебгъуб. Сюжетдин гъядисийирин мялумат башламиш апIруган, ккебгъру дюшюшдиз **завязка** кIуру. Думу эсерин экспозицияин къяляхъ шулу.

Месела, М. Митаровдин «Ифдин гъарзар» кIуру поэма экспозицияилан башламиш шула. Шаири эсерин кIулиъ дагълу гъуларин ислягъвалин мишиштикан, дагъларик карагънайи марчарикан ва ччиларбан Илдандин швутIрамдин мукумарикин ктибтура. Гъаму сикинвалий айи юрдариинна хабарсузди чапхунчийр алжагъуб эсерин завязка ву, гъаз гъапиш, диdexантина сюжетдин кIулин гъядисийир башламиш шула.

ВАРИАНТ (латин чIал – жара жюре, дигиши дапIнайи эсер) – художествойин эсер саб къадар дигиш апIуб, дидин жвуву ва жара касди яратмиш дапIнайи жюре. Месела, авто-

ри чав ухди дибикІнайи эсерик, жюрбежюр дигиш'валар каъну, думу Ҷийи жюрейиинди чап апIуру. Гъадиз эсерин «вариант» кIуру.

Халкъарин шаирари дюзмиш гъапIу эсерар вари гъавриъ ахърудар вуди гъахъну. Дураг гизафдарин иштираквалиинди арайиз дуфнайдар ву. Мяъли апIуган вая махъвар ктитругандан чпин терефнаан дурагик дигиш'валар каъри, бязи йишвар гъидирчури, бязи йишвар чпикан каъри, альава апIури гъахъну. Гъамци гъадму саб мянайин махъв гъар раЖари жажара саягъ ктибури гъахъну. КIваин урхюз читин ярхи махъвар гъузри, жикъи мяълийирра кмиди ишлетмиш апIбахъ дигиш шули, Ҷалщам ва гюрчег шули гъахъну. Гъациб мяълийин, махъварин ва жара эсерарин жюрбежюр жюриириз *в а р и - а н т а р* кIуру.

ВАСИЯТ – 1) кечмиш хъайиз улихъна инсанди кIуру гафар, ният, къаст ва бикIру васиятдин кагъаз;

2) халкъди ва шаирари яратмиш гъапIу хажалатнан эсерар.

Читин вахтар кIул'инна гъафиган, гъурабатдиз душнайи дагълуйири, мюгьюббатди дургнайдари ва гъацира жарадади ктагъу хажалатнан эсерар дишлади ашкъвари ва бажаранлу адмиири рагъури шулу. Табасаран халкъди яратмиш гъапIу эсераригъра васиятнан шиърар алахъуру. Месела, «Ихъ ватандиз духну кивай» ва «КIару ругдиз гъягъюраза»⁴ кIуру васиятнан мяълийир Табасарандиъ гъира лап машгъур ву:

*Узу гъачIии яд уълкиириъ,
Ихъ ватандиз духну кивай.
Гъам васият ву зуз айиб,
Ихъ ватандиз духну кивай.*

Гъулаъ айи чвена мирас,

⁴ Табасаран халкъдин мяълийир. / Эсерар гъидикIур ва гъварч дюзмиш гъапIур М. М. Курбанов. Мягъячгъала: Дагъучпедгиз, 1990, с. 46-48.

*Ишай кIулихъ дибисну яс.
ГъакIну кIури шаирсир кас,
Ихъ ватандиз духну кивай...*

*Мишан, ими, уву сабан,
Йиз жан ибири увуз къурбан.
Сар бай вуза айир бабаз,
Ихъ ватандиз духну кивай.*

*... Учвуз кIурза: «Ишичва сагъ!»
Узуз вуйиб юкъуб юкIв агъ.
Учвуз вушра саб аъхю гъагъ,
Ихъ ватандиз духну кивай.*

Гъаму успагы васиятар ҆ИбтIан халкъдиз мялум дару ГъуштIарин Амрахов Мягъмудди гъидикIну ва Табасарандиъ гъарагъну. Думу 50-60-пи йисари Баккуйиъ, чан хизанра хъади, яшамиш шули гъахъну. Бажаранлу шаирин чвур табасаранарин кIваълан гъубшну, амма дугъан эсерарин дерин мянализ ва гюрчегвализ гъилигиган, дурагикан халкъдин машгъур васиятар гъахъну.

3) литературайиъ кIуруш, лезги халкъдин Етим Эминдин шиъраигъра насыгъятнан вая васиятдин эсерар дихъуру – «Дустариз», «Веси» («Завещание») ва гь. ж. Хъа табасаран литературайин эсерарикан му жюрейин шиърар Шамил Къазиевдин «Уъмрин сяргъят» кIуру поэмайиъ алахъуру.

Машгъур вуйи шаир Муслим Къурбановдин «Сикинсуз планета» (Дербент, 2011 йис) кIуру китабдик «Бализ васият», «Бабан дих» кIуру шиърарна «Уъмрин гъирах» кIуру поэма чап дапIна. Дурагиъ, шаири чан кIваъ арснайи дердергъамарикан ктитури, гъамциб васият апIура:

*Тувраза увуз насыгъят, аъзиз бай,
Плалаб ибири, гъадабгъ кIвахъна васият.
Йиз уъмуртIан явуб вузуз лап багъа,
Уъмриъ лик див, духъну гъарган ихтият.*

*«Узу вузу!» – кIури, лиг гъа, сабанра,
Милицан му фана вуйи дюн'яйиъ.
Увусир ву умриз дуфнай му касра,
Инсан саягъ ликар алдагъ заварикк...*

*Ибшири гъаму васият вуз, аьзиз бай,
Узукъан му умриъ уву алдракри.
Ебхьидарив саризра уъзрин гъарай,
Вахтниинди му йиз гафар дидрисии⁵.*

ВАТАНДАШ'ВАЛИН ШИЬРАР – литературайиъ шиърар швнуб-саб жюрейиз пай шулу: ода, дифирамб, гимн, псалм, сатира (кялхьювал), элегия (дерднан эсер), лирикайин шиир (мюгъюббатдикан, дуланажагъдикан, умрикан, ватандаш'валикан ва гъ. ж.).

Жюрбежюр жямяльтугъ меселийрихъди альакъайиъ айи авторин фикрапар ва гыссар кайи лирикайин эсерариз *ватандаш'валин* эсерар кIуру. Думу шиърариъ ватандикан, тарихдикан, зегъметчи халкъарин умрин шартIарикан, дуарин фикрарикан, хияларикан, революцияйикан, азадваликан ва жара жямяльтугъ ляхнарикан ктибтури шулу. Революцияйиз улхъян йисари шаирапи гизафси ватандаш'валикан кадагънайи эсерар халкъдин арайиъ рагъуюи. Дуариъ зегъметкешарин читин умур атIабгури, дагълуйириин терефар урхюри, зулумкрайиз аьксиidi гъудужвру эллериз дих апIури шуйи.

Дагъустандин миди вуйи халкъаринси, табасаран халкъдин арайианра, аыхю бажаранвал кади, гъадму девриъ шаирап удучIвну. Ихъ халкъдихъ, думу вахтари урхуб-бикIуб хътарди хъпаз лигну, дуари яратмиш гъапIу эсерарикан гизафдар ухъухъна хъуркъундар. Гъаци вушра, гъадму шаирапикан бязидарин ччуурагъ ва дуари яратмиш гъапIу ва-

⁵ Къурбанов М.З. Сикинсуз планета. Дербент, 2011, с. 131–132.

тандаш'валин эсерар халкъдин мелзниин гъузну ва гъадму саягъниинди дураг ихь литературайи гъузну.

Табасаранарин гъаму кюгъне шаираикан ватандаш'валин эсерар ктагъу шаирар: Къалухъ Мирза, Рижвниккарин Сяидмягъямад (Ашукъ Сяид), Гъвандиккарин Жигер, Датларин Уруж, Халгъарин Мурадяли ва гъ. ж. улупуз шулу. Дурарикан варитлан Къалухъ Мирзайин уъмур ва яратмиш апIбар къайд апIуб лазим ву. Дугъу чан «Хандиз жаваб» кIуру шиърий гъамци кIура:

*Фу гъабши му ханар, бегар –
КкудуубукIру зулмин гъамар?
АпIури инсанар азмиш,
Шулай аждагъийир яшамиш!*

*Му Къалухъ Мирзайин жаваб ву:
Узденариъ мяарьхян ву.
Нагагъ уву цIа кчIибгиш,
Душваъ убжруб яв кабаб ву!*

ВАТАНПЕРВЕРВАЛ – чан хусуси ватан ккунивал, думу душмнарихъан уьбховал, ватан бадали чан жан гъайиф дарапIуб. Му жюрейин игитвалин лишнар ва хасиятар кайи литературайин игитар гизафси МутIалиб Митаровдин «Иран-Хараб», «Ифдин гъарзар», «Симар къатIар гъабши чюнгюр» ва гъ. ж. поэмийирий улупна.

ВАХХАБИТВАЛ – Ислам динди XVIII-пи аьсрий дюзмиш гъабши саб рякъ, диндин циркил. Думу яратмиш гъапIур малла *Мухаммад ибн Абд аль-Ваххаб* (1703 – 1792 й.) ву. Думу бабкан Уяне кIуру Саудовская Аравияйин бицIи шагърий гъахъну. Дугъу кIури гъахъну: «Ислам марцц дапIну ккунду, дидик гъушу аьсрарий ва йисарий жюрбежюр имамари ва маллиири гизаф герек дару аьдатар каъна. Гирами иишварииинна, машгъур ксарин накъварииинна ва гюмбариинна икрам апIури, душну ккундар. Мусурман касдинна Ал-

лагъдин ара-ийъ маллайир дуխну ккундар. Мусурмнари сар Аллагъдизтлан икрам дапІну ккундар, вари џийи аьдатар ва ляхнар апІуб лазим дар, дураиккан Ислам дин азад дапІну ккунду».

Мухаммад ибн Абд аль-Ваххабди чан џийи калам инсанарин арайиъ яркъуди рабгъури шулу ва чан фикрар ва ляхнар «Сар Аллагъдикан дафтар» кIуру китабдиль атIагуру. Хъа 1744-пи йисан дугъуна эмир вуйи Мухаммад ибн Саудди «Дирияйин имарат» кIуру гьюкумат яратмиш апIуру. Гъидидиз «Саудовская Аравия» кIуру, душваъ ваххабитвал гьюкуматдин дин вуди гъадму вахтаихъан мина тяйин дапІна.

XX-пи аьсрин 90-пи йисарин кIулиъ ихъ гьюкуматдин сяргъятар Б. Ельцинди ачмиш гъапІган, Турцияйин, Саудовская Аравияйин, Иорданияйин диндин идариириан ва мистариан Дагъустандиз саб къадар маллайир ва исламдин вакилар гъюру. Дураги, дагъустанлуйир алдатмиш дапІну, 12 – 14 йисарий айи бицIи баяр (3000-5000 кас) исламдин дин ва каламар дургъру медресийириз кыматсузди гъахуру. Хъа саб къадар йисарилан думу мутІялимар, вахабитарин џийи аьдатар аьгъю дапІну, къяляхъ гъюру. Гъуларий ва шагъраиъ дурагинна аьдатлу малайирин арайиъ гьюжатар ва гъябхъювалар шулу. Гъамци Карамахи ва Чабанмахи кIуру даргийирин гъуларий, вахабитари џийи аьдатар тяйин дапІну, «Дагъустандин халифат» тяйин апIуру... Думу гъулар Россияйин законариз табигъ даршлуган, милицияйи ва гьюкуматдин къушмари думу вахабитарин вилает 1999-пи йисан дагъитмиш гъапІнийи.

ВЕЗИРВАЛ (ВЕЗИР, ВИЗИРЬ) (аьраб чIал) – улихъ аьсраиъ жюрбежюр вилаятириъ паччагъдин ва шахарин министрин ва гъацира жара аыхю адмийирин гъуллугъ. Визир (вая «везир» – саспи гьюкуматариъ) гизафси халкъдин сюгъюрлу махъварин игитарикан сар шулу. Дугъу, фу ляхин гъабшишра, пачгъариз гафнан ва ляхнарин кюмек апIури шулу, Везирарап лап фикурлуйир шулу, гъаци вуйиган дураги-

хъди пачгъари гъарган меш'вера апIури шулу. Месела, табасаранарин махъварик паччагъ кайиган, дугъан багахъ гъарган везирра шулу («Паччагъна шубур бай», «Касиб байна симир гъяйван», «Бажикъиз», «Ильясна гъизил балугъ» ва гъ.ж.).

ВЕРЛИБР – (француз чал – *азад шиip*) – саб жюрейин кIалбар, жюриир ва аьдатар ишлетмиш дарапIди дибикIнайи шиърин эсер. Думу жюрейин шиъриъ я рифмийир, я ттархъру ударениир адарди шулу. Думу жюрейин шиърати гизафси халкъдин игитваликан, тарихдикан ва насигъятваликан ктибтури шулу.

ВОДЕВИЛЬ (француз чал) – мяълийириинди ва музыкайииндигъяракатар улупру зарафатнан пьеса. Аьтистари ялхъвнар апIури, мяълийир кайи театрин жюре.

ВОЗРОЖДЕНИЕ (Renaissance – француз чал – *дигиши хъуб*) – Европайин гюкуматариъ XIV–XVI – пи асрарий гъаши философияйин, тарихдин, литературайин, музыкайин, скульптуройин, драматар дивбан, шиклар зигбан, жара медениятариин жюриириин ва халкъарин уымратин дигиш'валар гъабши ахю девир. Думу аьсрариъ инсанарин адмивал варитIанна заан дережайиъ ади шулу. Философари, шаираги, писателари ва жара яратмиш апIрудари Европайин халкъариз адмивал, аькьюлувал, рягымлевал артухъ апIинай кIури, дих апIуру. Думуган, меселийир вуди, дегъзаманайиъ къурмиш гъаши грекарин театратарин трагедияйин эсерар сягънайиинна хуйи, гъаз гъапиш дурагин фикраиинди, гъубшу наслариз ахю эдебият а, думу ухъу кIваълан гъархну ккундар, дураги ухъуз заан насигъят тувру кIури, дих апIуйи. Гъадму аьсрариъ В. Шекспири, М. Сервантесди, Раблейи, Дж. Бокаччойи, А. Дантеийи ва жарадари чпин лап гюрчег фикрагар кайи эсерар яратмиш гъапIну. Дураг гъамусра вари дюн'яйин медениятариъ тарагъна.

Г

ГЕКЗАМЕТР (грек чал) – йирхъуб дактиликан ибарат вуйи Къадим Грецияйин шиърарин уълчме. Гекзаметрий иицЛимирижеб слог шулу. Думу жюрейин уълчме грекарин шаир вуйи Гомерин «Илиада» ва «Одиссея» кIуру эсерариъ ишлетмиш дапIна.

ГИПЕРБОЛА (грек чал – *καθαρσύς αὐχοῦ απίλυμος*) – къадарсузди аыхю апIувалин къайда. Гипербола писателари чпи кIуру гафназ ва улупру шейъназ ва гъядисайиз артухъси фикир тувбан бадали ишлетмиш апIру художествойин чалнан алат ву. Гипербола гизафси халкъдин махъвариъ ишлетмиш апIури шулу. Месела, «Гъюлин гъяйван» кIуру махъвнаъ сюгъюрлу гъяйван суратламиш апIури, дидхъян завариз Тибхуз шулу хъа саб герендин арайиъ диidi агъзур километр ккадапIру кIури, ихтилатчийи ктитури шулу.

Бязи писателари чпин эсерариъра гиперболайин алат ишлетмиш апIури. Месела, даргийирин Уъмран Батырайи чан «Игитрикан мяъли» кIуру шиърий гъамцдар гиперболайир ишлетмиш апIура:

*Вазлин акв апIур мучIу
Увук кайи яракъари.
КIул'инна гъафиши бала,
Агъзраихъди зигурва.*

ГРОТЕКС (француз чал) – литературайиъ лап яманди аylхъбан ва кялхъбан бадали ишлетмиш апIру художествойин саб алат. Думу искусствойин жюре гизафси комедийирий ва драмийирий ишлетмиш апIури шулу. Месела, Н. В. Гоголин «Ревизор» кIуру комедияиъ, эсерин игитарииин аylхъюри, дураг гъадму саягъниинди биябур апIури, писатели гротекс яркъуди ишлетмиш апIура. Табасаран литературайиъра саспи писателарин яратмиш апIувалариъра гротекст ала-бхъуру. Месела, Манаф Шамхаловди гъибуку «Хил алдабгъ»

кIуру комедияйиъ Иса суратламиш апIури, гротексдин алатар ишлетмиш апIура.

ГУДИЛ – кюгъне Табасарандиъ нежбервал ва малдарвал апIру ксари яратмиш гъапIу аьдат. Му аьдат лап дерин вахтари дюзмиш гъабшиб ву. Хъадан къурагъ йигъари, мархъар адарди экинариз курвалар шулайи вахтари, жигъилари, сарин уртмин ва биркарин палтар алахъну, дугъкан «Гудил» апIуйи. Саспи гъулариъ дииз **«Бешеппай»** кIуйи. Кюгъне инсанари, «Гудлиз» сюгърин къувват а, дииз ккун гъабшиш, мархъар ургъуру, кIури фикрар апIуйи. (Лиг «Аьдатарин мяълийир»).

ГУНИ – (Лиг «Аьдатарин мяълийир»).

ГУННАГЪКАРВАЛ (ГУННАГЪ) – мусурман диндихъ хъугъру инсанарин фикраиинди, адмийи чIуру ляхнар, жара касдиз зулмар, жаарин мутму жин гъапIиш, гъудгнар дарапIиш, ушвар дидрисиш, адми йивну дугъу гъакIиш ва жара къанунсуз ляхнар гъапиш, дугъаз гунгъар шулу, кIуру. Гъацдар гунгъар Гъиямат йигъан терезарииъ йирцуру, эгер дураг савабартIан артухъ гъахшиш, инсан жегъеннемдиъ ахъру, кIури шулу маллиири.

ГЪ

ГЪАЗЕЛЬ (аьраб чIал) – къибла ва ригъ гъудубчIвру терефариъ айи вилаятариъ яратмиш гъабши, саб рифмайн бейтариинди дюзмиш дапIнайи мюгъюббатдикан вуйи шиърин жюре. Думу эсерар къиб жутди вуйи цIарарикан ва рифмайн тархъувалин саягъниинди ибарат шулу. Думу шиърин жанр VII – XII-пи аьсрариъ халкъдин эсерарикан гъабхъну. Дурагин рифмайн цIарарииинди улупнайи гъурулуш гъамциб ву: **аа, ва, са, да ...** Аьдат вуйиганси, ккудубкIру бейтнаъ (жут цIарариъ) авторин ччвур вая тахаллус улупури шулу. Улихъ заманайин персарин, узбекарин ва азербайджанарин лап аднан шайраг вуйи Саадийи, Хафизди,

Низамийи, Алишер Новаийи ва гъацира жарадари гъадму жюрейиинди эсерар ктагъуйи ва дурарин аыхю ад ва аваза шуйи. Ихъ табасаран шаирарикан газелар дикIуз сабпи ражари Муслим Курбановди ва Юсуф Базутаевди ккөргөнийи. Месела, М. Къурбановдин газелар:

*Гъизилгюлер айи багъдин дамагъва,
Ув'ин аышкылу фуж дұхыну аш лигава.*

*Дахабгну учв зиян али йиз кIваин,
Иливну хил дидин гъялназ лигава.*

*Увухъна йиз аышкынан дерди аыхуб ву,
Дерд, хажалат дубгру дармназ лигава.*

*НивкI адариз йишишнү. Йигъну уьргъназа
Яв маш рябкьюз узухъинди лигава.*

*Гъарib гъялнаъ аза яв йисир дұхыну,
Машнан рангар чIурхайиз гъач лигава.*

*КкудукулIру дердерин гъам ккудукулIру,
Накъвдин гуриъ йиз майтизкын лигава.*

*Уву ккунди мурад даршии йиз йисар,
Миннат ибири накъвдин шибдик дикIава.*

ГЪАНШАРВАЛ (*аьксивал – антитеза*) – чиб чпиз къаршу хъуб, аьксивал. Хасиятар, образар, дюшюшар саб сабдин гъаншарыъ дивбаз кIуру. Суратлувалин литературайиъ антитета чиб чпиз къаршу вуди гъядисийир, эсерин игитар ва гъаци жара вакъиъйир улупру гюрчегвалин алат ву. Месела, Ф.М. Достоевскийин «Тахсир ва жаза» кIуру роман, Шамил Къазиевдин «Амрапар ва ЛукIар», «Инсан ва Кафттар» кIуру поэмийир. Гъаму улупнайи эсерариъ игитар ва

гъядисийир чиб чпиз къаршуди улупна, яна писателари «анти-теза» кIуру алат образувалин диллигси ишлетмиш дапIна.

Р. Гъямзатовди чан «Узу гъахы йис» кIуру поэмайиъ партизанар къаршуламиш апIуз удучIвнайи вари гъул ва ялгъузди чан гъаргъу марцарихъ деънайи Бика, Совет гьюкумат бадали женгнаъ айи чан адашна ими ва гъачгъарин жергейиъ учIву Жахбар чиб-чпин гъаншариъ дивра.

Антитетайи литературайин эсерин композицияиъ аъхю вуйи роль гъабхури шулу. Гъарсаб образ ва гъядиса улупбан бадали, дидин ужудар жигъатар ва пис жигъатар ачухъ апIбан бадали, дураг чпиз аъкси вуйидарихъди тевуб лазим шулу, фицики миди гъадму образарин ва гъядисийирин ужуни гъавриъ ахъуз гъитру.

Жара гафариинди кIури гъашиш, ужуб улупбан бадали, харжибра улупну ккунду. Гъаци вуйиган, гъарсаб эсерин бинайиъ саб бицIиб вушра *гъюжат* ади шулу ва гъадму кьюб терефнаан арайиъ гъябгъорайи женгну эсерин композиция гъадму женг ачухъди улупуз шлу саягъниинди дюзмиш апIуру.

ГЪАЧИРИКАН ГАФАР (Некролог) – гъачIи касдикан дибикнайи бицIи макъала. Диdiъ гъачIириин умрикан, ляхнарикан, хъуркъуваларикиан, яратмиш дапIнайи эсерарикиан ва шей'арикан мялуматар туври шулу. Му эсериъ гъачIириин адар апIури, аьдат вуйиганси, дугъан камиваларикиан кIури шулдар.

ГЪИДИКЬУ РИФМИЙР – рифмийирин швнуб-саб жюре шулу. Цаарарин аъхирар чиб-чпихъ хъпалгувализ рифма кIуру. Рифмайи шиир безетмиш апIуз, думу урхуз ва кIваин гъибтуз кюмек апIуру. Му ляхин, шиир фицдар бендариинди дибикIнаш, гъаддилан асиллу ву. Юкъуб царнан бенд албаг-бан бадали, литературайиъ ва халкъдин эсерариъ шубуб жюрейин рифмийир ишлетмиш апIуру. Гъадму жюриирикан шаираги гизафси *гъидикъу рифмийр* ишлетмиш апIру. Месела, халкъдин мяъли:

Астакниъ шид убзну кIури,

Гъамус уву кьюб гаф апIин,

*Шекер хъадру чай шулинхъа?
Даккни бализ тувну кIури,
Дугъкан узуз яр шулинхъа?*

*Ширин вуйи яв мелзналан.
Узуз уву жаваб апIин,
Ургуразу яв аышкънаан.*

Литературайин эсер:

*Узу гизаф шад гъахъунза му ражну,
Йиз кIваъ айи метлебарихъ хъуркъбиин,
Варидаresи узура лап шад духьну,
Къаби касдин хилар дисну чIюркъбиин.*

ГЪИЯМАТ ЙИГЬ – мусурман дин хъапIрайи инсана-рин фикраиинди, саб фила-вуш дюн’я ккадабхъуру ва Гъиямат йигъ гъюру. Думуган завар жилиинна ахъру, ригъ ктIубшвуру, жилар тIурччуру, гунгъар кайдарин диван апIру йигъ гъюру.

ГЪУРУЛУШ ЭСЕРИН – (композиция) – эсер яратмиш апIруган, дидин паяр, айи гъядисийр саб къайдайинди чиб-чпихъ хъитIган, думу дюзмиш апIбан саягъназ **эсерин гъурлуши** вая **композиция** кIуру.

Писатели чан фикрапар ва хиялар, къастар ва фагъмар эсе-рий жюрбежюр къайдайиинди улупуру. Дурагин ахю ва бицIи вакъильйир, инсанарин образар, халкъдин умринген лишнар, табиастьдин шиклар, жамяльтлугъ гъядисийр ва гъацира жара дюшюшар писатели чаз ккуниси дюзмиш апIуру.

Эсерий улупурайи гъядисийрин гъаврий ахъбан бадали, игитарин образар дюзмиш апIбан, эсерин тема ва хусуси мяна ачухъ апIбан бадали, дидин паяр саб саягънинди хъитIуб, эсерин чIалнан хусусивалар фицдар вуш улупури, писатели чан эсерин композиция дюзмиш апIуру.

Месела, М. Шамхаловдин «Женгчийр» кIуру повестдий Табасарандий революция хъайиз ва дидин къяляхъ гъаши гъядисийр чиб-чпихъди гъахъиганси улупура. Писатели чан повесть кьюб пайназ жара апIура: «Хажалатнан йисар» ва «Женгнан йисар». Сабибдий кIулин игит Дадашдин бай-вахтнакан, революция хъайиз гъаши вакъильирикан, жара

эсерин иштиракчырикан, халкъдин читин уымрикан ктибура. Хъа кьюбпи пайнаъ, фици къад йисаз гъафи Дадаш революцияйиъ ва деникинчирихъди вуйи Граждан дявдий иштирак гъахънуш, дугъанра девлетлу Вердийин риш вуйи Лейлайн ккунивал гъабхънуш, дикъатлувалиинди улупура.

Гъаму саягъниинди, литературайин эсерин гъурулуш кIуру гафнак дидин чIатанди вуйи дюзмиш дубхънайивал, саягъвалра (думу кIулариз, паяриз жара хъувалра), дидин паяр чпин мяна ва художествойин жигъатариан чиб чпихъди айтIанди альакъадар хъувалра (дидин образар группириз сатIи хъувал, гъядисийирин чпин-чпихъди вуйи альакъалувал, пейзаж, лирикайин улдучIвбар ва гъ.ж.) кахъра.

ГЬ

ГЬЕВЕС – ашкълу хъувал. Литературайин, шикларин, музайкайин ва жара ляхнарин яратмиш апIбар арайиз гъюбан бадали, яратмиш апIрурин гьевес лап заан къайдайиз дуфну ккунду. Литературайиан мямум вуйибси, чпин гюзелариин ашкъламиш духъну, шаирари дурагиз саб къадар эсерар бахш апIуру. Гъадму эсерариъ чпин кIваъ аий фикрарикан, мюгъюббатдикан ктитури, дураги саб гюрчевалин шиътар ва поэмийир ктагъуру. Гизафси халкъдин ашкъвари, чпиз ккун гъashi шур'ин юкIв улубкъну, гьевеслу духъну, лап гюрчег мяълийир ктагъури ва дураги вари Табасарандиъ рагъури шулу. Хъа литературайиъ кIуруш, жигъил шаирари чпин адахлуйириз ктагънайи гьевеслу эсерар чап апIури шулу. Месела, Багъаутдин Митаровдин «Ашукъвалин гьевес» кIуру гъварчнаан шиътар: «Узу увхъан жара апIуз ккунди а», «Ригъ завуъ ади рябкъюра» (Б. Митаров. Хабар тув ихъ дустариз. Махачкала, 1974 йис.), Муслим Къурбановдин «Гъазелар» ва «Рубаятар» (Къурбанов М.З. Сикинсуз планета». Дербент, 2011 йис.) ва гъ. ж.

ГЬИКАЯ (Сказание) – сюжет айи фольклорин жанрыйиrin жюре. Гьикаяйин лишнар нагълик, къисайик, ихтилатнак ва махъвак ка. Халкъди яратмиш дапІнайи саб фициб вуш ихтилат кайи эсериэра гьикая пуз шулу, гъаз гъапиш дициб эсериъ сюжет а.

ГЬИСС (ГЬИССЛУВАЛ) – жандик саб ляхнин гьевес вая аышкъ кубч1вуб.

ГЬЯВА (ЕВА, ХАВА) – Иудаизм ва Хачперез дин хъапІрударин мифологияйиъ дюн’яйиъ айи вари улматарин дада. Библийик капІнайи мифдиъ ктибтрганси, Гъява Адамдин хпир ву. Яхве кIуру жугъдарин первердигари думу Адамдин мурглин тIуликан дапІнайир ву, кIура.

ГЬЯДИСАЙИН АРТМИШ’ВАЛ – пьесайиъ сюжет артмиш шлуган, эсерин игитарин арайиъ гъаши гъядисийир ва дуарин ляхнарин дигиш’валар улупру дюшюшар.

Хъа прозайиъна поэзияйиъ айи эсерарин сюжетар артмиш шлуган, авторари улупуру, фици гъяракатар давам шулаш. Месела, МутІалиб Митаровдин «Ифдин гъарзар» кIуру поэмайиъ мангъуларин къушмар Илдандихъна хъуркъру. Балинна Тимурлан хандин гафар шулу. Илдан дишлади гъулаз гъарай хъади хъуркъру, дугъу гъуландариз чапхунчийрикан хабар апIуру.

Гъамци шаир М. Митаровди чан поэмайиъ гъядисайин сюжет артмиш апIура ва иштиракчийиrin гъяракатваликан ктибтура: Журас гъалайиъ гъалабалугъ абхъру, жигъилари дишлади чпин шюшкайир, Чимрар учIру апIуру, дишагълийири ва къабидари гъалайнин цалар ижми апIуз хъюгъру, журасари гъунши гъулариз хабар апIуру ва гъ.ж.

Гъядиса ва дидик кайи гъаршувалар лап заан дере-жейиз удубчIву вахтназ эсерин *кульминация* кIуру. Му эсериъ кульминация вуди мангъуларин саб къадар къушмар гъирмиш хъуб ва хандиз йисир духънайи Илданди жавабар туувб гъисаб апIуз шулу.

ГЬЯЙВАНАТАРИКАН МАХЪВАР. Халкъдин

махъварин шубуб жюре шулу: *гъяйванатарикан, сюгъюр кайи* ва *дуланажагъдикан* вуйидар. Ваританна ухди яратмиш гъашидар гъяйванатарикан вуйи махъвар ву. Дурар хъпан себеб илмариъ гъамци ктибтура.

Кюгъне цин дин хъапIру вахтари вягъши инсанарин фикраиинди адмийирна гъяйванатар лап багахълуйир ва мирасар ву, дурагин саб жинс ву, кIури хиял апIуи. Гъаци вуйиган, дурагин фагъумдииинди гъарсаб наслиз, тухмиз чпин жинс дюн'яйин яратмиш гъапIу хусуси гъяйванат а, кIуи. Думу гъяйванатдиз наслин вая тухмин *тотем* кIуи. Тотемар вуйи гъам вягъши, гъамсана хулан гъяйванатар, жакъвар, балугъар ва гъацира жарадар. Месела, швеъ урсарин, украинарин, белорусарин тотем ву, жанавар – чичанарин ва ингушарин тотем, хюни ва гамуш – индияйин саспи миллетарин тотем, мирш – якъутарин тотем, кенгуру – Австралия-ийъ яшамиш шулайи кюгъне миллетарин ву, кIуру. Табасаранарин хусуси тотем фуну гъяйванат вуш, гъелелиг мялум дар. Амма гъамусра халкъдин арайиъ имбу хъугъвалииинди, «Хпи швеъ ярквраъ гъудургу дишагълийикан гъабшиб ву», кIури шулу.

Тотемар йихуз, дурагиз гиран ктапIуз ва дурагин йиккар итIуз ихтияр адайи, гъаз гъапиш кюгъне хъугъвалариинди, шли гъадму аьдатар апIдарш, дугъан кIул'инна бала гъюру, кIуи. Индияйиъ саспи миллетари гъамусра хюндин ва гамшин никкар урхъуру, амма йиккар ипIдар, гъаз гъапиш дураги гъяйванатар ву, кIури шулу.

Хъа тотемар чпин аьжалииинди гъийихган, магияйин ахю аьдатар ва дюйир апIури, дурагин жандкар жилик кивну, гюмбтар апIуи. Эгер тухмиз саб бала, узур ва жара зарал кайи дюшюшар гъахыш, дураг вари тотемари инсанариз дапIнайи къазийир ву, кIуи. Гъадму аьдатар хъаъру вахтари къадим адмийири тотемарикан вуйи мифологияйин

сабпи ихтилатар ктагъури гъахьну. Думу эсерар гъяйванатарикан вуйи сабпи махъвар ву кIури, пуз шулу.

ГЬЯРАКАТНАН ГИДИШАТ (Лиг «Гъядисайин арт-миш'вал»)

Д

ДАВУД ПАЙГЪАМБАР – Багагъ Востокдин кюгъне семит халкъарин мифарин вариант вуйи табасаранарин эсериъ рукъан устийирин ва жара пишекарвалар кайдарин ахю пайгъамбар. Мифариъ ктибтрганси, думу сабпи ражари рукъан устийирин ва рукъан малайик вуди гъахьну. Дугъаз руқъ уьру апIбан бадали, цIа лазим дар. Дугъу руқъ чан кьючIакк уьру дапIну, гъурдахъди къамкълиин думу убчвуйи. Думу дюн'яйин сабпи рукъан уста вуди гъахьну. Саб ражари дугъан хил уьру руқъу гъубгган, дидлан хам алдабхъуру. Чаз хъял гъафиган, руқълан хам алдабхъри кIури, дугъу агъ апIуру. Руқълан алдабхъу руқъуцI табасаранари Давуд пайгъамбарин хам ву, кIуру. Гъадмуган уста Давудри хуйин бацаriz ухшар вуйи рукъан къянццар апIуру.

ДАИМЛУ ОБРАЗАР – гъаргандин образар, суратар. Дюн'яйин фольклорин ва литературайин эсерариъ саб къадар машгъур образар яратмиш духьну а. Дурагъ гъар вахтна адмийиз герек шлудар ву, гъаз гъапиш дурагъи ухъуз насиgъят, адмивал, абурлуval, жумартвал, аькъюллуval, намусвал тувра ва ухъу тербияламиш апIура. Ихъ медениятдиз саб къадар игитар агъзур йисарииндиги суратламиш дапIна. Гъадрарин образари гъира ухъуз тербия тувра. Дурагарин ччуурагъ гъарган ухъу кIваиндигытну ккунду. Месела: Гамлет, Прометей, Дон Жуан, Дон Кихот, Хлестаков, Плюшкин, А. Маресьев, Ромео ва Джулъетта, Александр Матросов, Юрий Гагарин ва гъ. ж.

ДАКТИЛЬ (грек чIал) – шубуб стопа айи шиърарин хъпалгру уълчме. Дидин шубуб ачухъ сес айи гъярфарикан

саб кIурубдииин ударение алабхъури шулу – (/ – –) . Месела, М. Ю. Лермонтовдин «Дифар» кIуру шиъриан:

Тучки небесные, вечные странники...

/ – – / – – / – – / – –

Му жюрейинди шиърар табасаранарин шаиарин бик1бариъ гъелелиг учуз алахъундарчуз.

«ДАРАГЬНАЙИ СЮЖЕТАР» («Бродячие сюжеты») – жюрбежюор миллетарин фольклорариъ ва литературйириъ машгъур вуйи сюжетар. Вари дюн'яйиъ машгъур вуйи сюжетарин сабстар вая чиб-чпиз лап ухшар вуйи далилар бинала-миш дапIну, «балинна гагайин йивбар», «жилир чан хпирин сумчриъ иштирак хъуб», «дархи дадайнна дархи шурен бяйс», «ахмакъ хпирикан гъядисийр» ва гъацира жара далилар гъяди, жюрбежюор эсерар гизаф халкъарин фольклорариъ тарагъна. Месела, урсарин эпосдий айи сюжетдин далил «Гагайинна балин йивбар» («Илья Муромецдин ва Соколикдин йивбар»), иранарин эпос «Шахнамейиъ» – «Рустам Залин ва Сохрабдин йивбар», азербайджанарин «Кюр-огълу» кIуру дастандиъ «Кюр-огълуйинна дугъан балин йивбар», грекарин эпосдий – «Одиссей чан хпирин сумчриъ иштирак хъуб», азербайджанарин ва табасаранарин фольклорариъ «Ашуку Къяриб чан адахлу Шахсенебдин сумчриъ иштирак хъуб» ва гъацира жарадар. Му жюрейин машгъур сюжетар индусарин ва жара миллетарин театрариъ ва кинириин сценирийгъира гизаф алахъури шулу.

Наънан, фила ва гъаз «дарагънайи сюжетар» халкъарин медениятариъ яратмиш гъахънуш ва шулуш, филологияйин илмариъ гъира дикъат мямум дар. Ич фикрааринди, дюн'яйин гизафси халкъари аьсраринди чиб-чпиз ухшарвал айи деврар (Гъвандин, Рукъан, Къялан аьсрар) хъаъри гъахъну. Гъадму ташбигъ умрариъ инсанарин агъвалатарин шартIар, дуланажагъвалар, дурарин фикрлувалар, миллетарин психология, ужубна харжиб ва фикраарин къайдийр фицдар вуш, чиб-чпиз ухшар вуди артмиш шули гъахъну.

Гъаци вуйиган, думу миллетарин фикрап, хиялар чиб-чпиз ухшарвалар айидар себеб вуди, дураги умуми, «уртахъ» сюжетар ктагъуз мумкин ву. Гъам далилар себеб вуди, ихъ халкъдин фольклориъра жюрбежюр «дарагънайи сюжетар» яратмиш гъахыну.

«Дарагънайи сюжетар» саб халкъдин медениятдиян тму-ну халкъдин фольклориз, литературайиз, жюрбежюр ляхнар себеб вуди, кючюрмиш хъубра мумкин ву. Гъамцдар себебар вуди, миллетарин фольклорариъ ихъ медениятдиъси саб къадар сюжетар тарагъна.

ДАСТАН (перс чал) – иран, азербайджан, тюрк, узбек, таджик ва жара тюрк халкъарин мелзナン поэзияйиъ X–XV–пи аьсрариъ яратмиш гъабши ахю поэма. Думу саб къадар йисарилан Къавкъаздъ, Къялан Азияйиъ ва гъунши вилаятариъ ашкъвари машгъур гъапIну. Дураги инсанарин игитваларикан, дуланажагъдикан ва мюгьюббатдикан ктибури шуйи. Гъамусра гъадму ухди вахтари яратмиш гъахы «Асли ва Керем», «Лейли ва Меджнун», «Хосров ва Ширин», «Ашыг Гариб», «Шах Исмаил» ва гъацира жара дастанари дюн’яйин фольклориъ ахю йишв дибисна. Дурагин сюжетар биналамиш дапIну, кинийир адагъну.

ДЕВ (ДИВ, АГЪДЕВ) (перс чал) – иранарин, грузинарин, тюркерин, азербаджанарин, аьрабарин ва жара миллетарин мифологияйиъ ва махъвариъ шлу вягъши гъайванат. Думу табасаранарин фольклориз иранарин медениятдиан дуфнайиб ву. Махъвариъ, думу суратламиш апIури, гъамцIи кIура: девийир вягъши гъайванатарикан ва адмийирикан ибарат духънайидар ву. Дураги инсанариз заралар хури, жигъил шубар чпиз жин апIури, шулу. Дураг зурба жандкиндар шулу ва жанариин ярхи Чарар алди, дураг гагъ кьюб ликриинди, гай юкьюб ликриинди лицури шулу. Саспи махъвариъ агъдевди эсерин кIулин игитриз кюмек апIури шулу. Гъаци вуйиган, махъвар ктитру ашкъвари ва аыгъяндар ксари,

агъдевар ужудар ва харжидар, зарал кайдар ва зарал ктрудар шулу, кIуру.

ДЕВРИШ (саспи вилаятариъ – «дервиш» – перс чIал) аяраб дин хъапIрайи вилаятариъ сиягъятвал ва гъилицнацвал апIру касиб кас. Улихъ заманириъ девришари, гъулариъ ва шагъариъ лицури, мусурман дин рабгъуйи ва думу машгъур апIуйи. Девришдиз дагълуйири ипIруб ва дахъру йишв тувуйи, гъаз гъапиш думу мусурмнариз Аллагъди гъаънайир ву, кIури шуйи. Му жюрейин диндин вакилар гизаф махъвариъ алахъуру. Дурари махъварин кIулин игитариз насигъятар туври ва жара кюмеквалар апIури шулу. Месела, табасаранарин машгъур вуйи «Ильясна гъизил балугъ» кIуру махъвнак кайиганси, бализ девришди аыхю кюмек гъапIну.

ДЕКЛАМАЦИЯ (француз чIал) – литературайин эсерар гюрчег саягъниинди, бажаранвалиинди ва мектебдий урх-урайдарин ва сягънайиин инсанарин улихъ урхуб.

ДЕТЕКТИВ ЛИТЕРАТУРА – силисчири, прокурорари ва жара гъулугъчири гъюкуматдин законарин къайдийр чIур апIру тахсиркрайхъди гъабхру женг улупру литература. Му жюрейин эсерар табасаран литературайъ саби раЖари ЧвулатI гъул'ан вуйи Гъяжиали Альимурадович Альимурадовди дикIуз хъюгъру. 1972-пи йисан дугъян «Тахсиркнан шил» кIуру повесть чапдиан удубчIвну. Диidi писатели фици прокурор Мусаев Гъяжи Султановичди ва геолог Абашидзейи дугъян хпир Тамара шли гъакIнуш ва гъаз йивну гъакIнуш, ахтармиш'валар апIури улупура.

1978-пи йисан писатели «Хабарсузди гъудургур» кIуру кьюбпи повесть ккудубкIуру. Диidi улхъан чапдиан удубчIву повестдин сюжет давам апIура. Гъамци писатели гъюкуматдин прокурорари, силисчири ва милиционерари апIру читин ляхин ва тахсиркрайхъди гъубху женг детективдин дилогия- йиъ улупура.

ДИАЛЕКТ (грек чал – *ийишван нугъат*). Гъарсаб чална ѿ литературайин чална жюрбежюр диалектар (нугъатар) шулу. Литературайин чална ѿ къабул дапІну адру гафариз, дуарин формийиз, яна кIул'инди вуйи гъуларин ва нугъатарин гафариз *диалектизмийир* кIуру. Писатели диалектизмийир, чан эсерин иштиракчи наънан вуш улупуз ва дугъан культурайин дережа улупбан бадали, ишлетмиш апIуру. Табасаран чалназ хиварин, сугъуккарин, нитIрихъарин, этегарин, гъуннарин, дирчварин ва жара жюрейин диалектар а.

Месела, Багъир Раджабовдин «Намуснан сир» кIуру тарихнан романдій иштирак шлу игитар гизафси диичв мягъялиан вуйиб дишлади аыгъю шулу, гъаз гъапиш дуари апIру гафар гъадму диалекдиан ву.

ДИАЛОГ (грек чал) – кьюр ва сар швнур иштиракчийин арайиъ гъябгъюрайи улхуб. Диалог иштиракчийиз характеристика тувбан, дуарин фикир улупбан, дуарин гъиллигъар ачухъ апIбан лап метлеблу къайдирикан саб ву. Диалогар гизафси драмайин эсерариъ шулу. Диidi гъацира эпосдин эсерариъра аыхю йишв дубисна.

Месела, Манаф Шамхаловдин «Хил алдабгъ» кIуру пьеса. «Чирагъ нирин дерейиъ» кIуру романдіра иштиракчийин диалогари лап аыхю йишв дубисна.

ДИЛАВАРВАЛ – успагьиди гафар апIуз аыгъювал. Кюгъне вахтари мажлисариъ сюгъбат апIуз аыгъю дилаварвал кайи ашкъварин ад вари Табасарандій тарабгъну шуйи.

ДИЛОГИЯ (грек чал – *кьюб гаф*). Авторин саб темайикан дубикIнайи кьюб эсериз **д и л о г и я** кIуру. Диология хъуз мумкин ву кьюб ихтилатнан, кьюб поэмайн, кьюб повестдин. Табасаран литературайиъ Манаф Шамхаловдиз романарин диология а. Сабпи роман «Чирагъ нирин дерейиъ» кIуруб писатели 1959-пи йисан чапдиан адапІну. Диidi Табасарандій фицдар колхозар XX-пи аысрин сумчIурпи йисариъ гъурмиш гъапIнуш, ктибтура. Хъа кьюб гъапи роман

«Дюзмиш гъабши дере» 1963-пи йисан удубчыну. Дирияра писатели, цийи колхозары фицдар хъуркъувалар гъахынуш, улкейиъ ва медениятдиъ заан дигиш'валар улупури, романдин игитарин уымрари фу ляхнар гъахынуш, ктибтура.

1971-пи йисан М. Шамхаловди кьюб повестдикан ибарат вуйи «Женгчайир» күру дилогия ккудубкүру. Думу «Хажалатнан йисар» ва «Женгнан йисар» күру повестарикан дюзмиш дубхына. Писатели чан дилогияйиъ революция хайиз ва диин къяляхъ дагълариъ гъаши гъядисийирикан ктибура.

ДИНДИН ЛИТЕРАТУРА. Дюн'яйиъ гъи йирхъуб жюрейин чатху динар а: Иудаизм, Зороастризм, Буддизм, Индуизм, Хачперез, Ислам. Ламаизм ва Кришнаизм Буддизмдин жюрийирси гъисаб апкүру. Муартан кюгъне вуйи дин «Цин дин» гъисаб шулу. Думу жюрейин дин лап дегъзаманириъ вари адмийири хъапкыры гъахынуш. Вягъши инсанари думу девриъ хядариз, цлиз, ригъдиз, вазлиз, микараз ва жара шей'ариз икрам апкүри шулу, гъаци вуйиган, думу диндиз «Цин дин» вая «Языческий дин» күру. Думу дин гъи саб ялгъуз Африкайин ва Кыбла Америкайин ярквраиъ яшамиш шулайи вягъши инсанарин арайильтан имдар.

Гъарсаб диндиъ саб къадар чан хусуси эсерар шулу: жюрбежюр мифар, нагълар, къисийир, мяълийир, айтыйир, абириин гафар, насыгъятнан ихтилатар, хадисар, шиътар ва гъ.ж. Дурари динарин эсерарий игитар вуйи Яхве, Аллагъ, Будда, Ахура Мазда, Иисус первердигарарикан ва Муса, Иса, Кришна, Лама пайгъамбрарикан ктитру эсерар вари дюн'яйиъ тарагъна. Гъацдар эсерар мифарихъди альакъайиъ ади, халкъарин фольклорарий гъамусра ими.

Му халкъарин арайиъ яратмиш гъаши эсерарилан гъайри, бажаранвал кайи малайири ва дин хъапкыру улматарин арайиан гизаф диндин шаирар арайиз гъафну. Дурари гъадму чин диндин игитарикан саб къадар мяълийир, поэмийир, къисийир, хадисар, ихтилатар ва нагълар ктагъну. Гъацдар

эсерариз илмариин эллешмиш духьнайдари диндин фольклор ва диндин литература күру.

ДИССЕРТАЦИЯ (латин чал – *ахтармиши апIуб*) – илмин дережа гъадабгъбан бадали автори яратмиш гъапIу ахю эсер. Диссертацияйин кьюб жюре шулу: саб кIуруб – кандидатвалин диссертация, кьюб кIуруб – илмарин доктор хъпан бадали бикIру ляхин. Диссертацияйин ляхни саб фициб вуш илимдің цIийиб, илмариъ зат мялум даруб фу вуш, ачухъ дапIну ккунду. Гъациб цIийи мутму ачухъ апIувалин ляхназ кымат туври, авториз илмарин кандидат, ясана илмарин доктор кIуру ччвур ва дережа тувру. Диссертация ккуду-бкIбан къяляхъ, думу илмин эсер гизаф альимари урхуру ва дидиз лайикълу кымат тувру. Хъа илмин къанундин серенжемар вари герек вуйиганси кIулиз адагъган, автори чан диссертацияикан Илмарин Советдиъ доклад дапIну, дидкан варидаиз мялумат тувру.

ДНЕВНИК – автори чан уымрикан вуйи гъядисийр, чаин алахъу къайдийир хъайи-хъайиганси гъар йигъан дикIуб. Дядвин вахтари саспи писателари ва композиторари, школьникии кари ва мялимари немцарин къушмари къялъ тIапIнайи Ленинград шагыриъ гъузнайдари, чpin ккудукIру гашун ийгъарикан хабар туври, дневникар дикIури гъахъну.

ДРАМАЙИН ЭСЕРАР. Халкъдин ва литературайин эсерар кюгъне грекарин философ вуйи Аристотели пай апIнайиганси, гъира шубуб асас жинсназ жара шула: *эпос* (*эпика*), *лира* (*лирика*), *драма* (*драмика*). Эпосдин ва лирикайин эсерар урхбан бадали вуйидар ву.

Хъа драмайин эсерар урхбан бадали диқIнайдар вуйидарси, театрин сягънайиъ, гъядисийир артистари уйна-миш апIури, улупбан бадали вуйидар ву. Драмайиъ гъядисийирикан автори ктитуб адар, хъа думу гъядисийир, инсанарин альакъиyr улупуб а, дидиъ иштирак шулайидарин арайиъ улхуб, дурагикан вуйи итхтилат гъябгъюри шулу. Иштирак шулайидарин арайиъ гъябгъюрайи улхбариz *д и а л*

о г а р кIуру. Драма учв асас вуди диалогарикан тикмиш шулу.

Жарарихъди вуйи ихтилат, улхурайир чав кIул'инди гъадму вахтна сягънайъ иштирак шулайдарихъди вая спектаклиз лигурайидарихъинди вая учв чахынди илдицну улхаз *м о н о л о г* кIуру. Диалогдилан гъайри драмайн эсерий гъядисийр гъягъюрайи йишван, гъядисийрин гъяларин гъякънаан дубикIну гъаврикк ккаърайи суратназ хубра шулу. Гъадму гъаврикк ккаъбариз *р е м а р к и р* кIуру.

Ремаркийирий автори, чан фикриинди, иштирак шулайдарин гъисс апIбар, хасиятар, хияларин, суфатнан, кIалбарин гъяракатар, улхбан саягъар, нугъат, сес, сягънайин гъял фициб вуш, гъаврикк ккаъри шулу. Драма халкъдин художествойин яратмиш апIувалин лап дегъзаманирихъан мина айи жюриирикан саб ву.

ДРАМАЙИН ЭСЕРАРИН ЖЮРЬИР. Драмайн эсерарин жюрийр шубуб ву: *драма, комедия* ва *трагедия*. Иштиракчийирин кьюб дестейин арайи айи вая сар иштиракчи-йин чан атрафарихъ хъайи инсанарихъди вуйи учIруженг улупурайи пьесайиз *д р а м а* кIуру.

Автори, чай инсанарин нукъсанваларик кялхъри, кIул'инди вуйи инсанар айлхъюб гъюру саягъниинди улупурайи пьесайиз *к о м е д и я* кIуру. Комедияйин гъядиса айлхъюб гъюруб вуди шулу, дидиъ иштирак апIурайдар тамашийин гъялариъ ахъри шулу. Комедияйин мисал вуди А. Жяфаровдин «Марчлихънин сумчир» кIуру пьеса улупуз шулу.

Чан кIулин иштиракчийр ижми хасият хъайи ва чпин айтрафарихъ хъайи гъякъикъатдихъди масляльт даршлу саягънан къаршувалариъ айи касар вуди шлу драмайн эсериз *т р а г е д и я* кIуру. Трагедия чан кIулин иштиракчи (игит) пуч хъуб'инди ккудубкIуру. Трагедийр улихъди гизаф дикIури гъахъну. Трагедияйин мисал вуди А.С. Пушкиндин «Борис Годунов» кIуру пьеса улупуз шулу.

ДУЛАНАЖАГЪДИКАН МАХЪВАР. Халкъдин

махъварин шубуб жюре шулу: *гъяйванатарикан, сюгъор кайи* ва *дуланажагъдикан* вуйидар. ВаритІанна къанди яратмиш гъашидар дуланажагъдикан вуйи махъвар ву. Дурар хъпан себеб илмариъ гъамци ктибтура.

Айсарин гъацІкъялариъ девлетлуйириин ва касибарин арайиъ гъалмагъалар артухъси давам шулу, гъаз гъапиш мутму ва мулк хъайдари касибарииз ва йитимариз артухъси истисмар апІури шулу. Гъаци гъаши жюрбежюр дюшюшар улупури, касибари чпин дуланажагъдикан вуйи эсерар ктагъуру. Дуланажагъдикан вуйи махъвариъ девлетлуйириин ва касибарин арайиъ айи айлакъиир улупури шулу. Дурариъ зегъметкешарин тереф уъбхюри, девлетлуйириин тямягъкарвалар, вягъшивалар, аймалдарвалар, бахилвалар халкъди танкъид апІура.

Думу жюре махъвариъ ханар, бегар, кавхийир, маллиир, тафлар фицдар вуш, фольклориъ суратламиш апІури, дикъатди улупуз хъюгъру. Месела, «Кыюр хялижв», «Хан ва нежбрин риш», «Малла ва кьюб садакъя», «Кыскъис малла», «Гирами накъв», «Девлетлу кас», «Гъит чав ипІри дяхин», «Малла Насреддин ва кыскъис малла» ва гъ. ж. Дуланажагъдикан вуйи махъвариъ инсандин бахилвал, тямягъкарвал, аймалдарвал, кыскъисвал, рябатсузвал, айкъюлсузвал кайи маллиир ва девлет хъайдар улупури, дурариин айлхъюри ва нянат алапІури, танкъид апІру. Хъа халкъдин гизафси юкІв алидар зарафат кайи Малла Насреддиндикан вуйи махъвар ву. Думу касиб халкъарин вакил ва терефкар ву. Дугъу, девлетлуйириин, маллиириин, абдлариин, темплариин, тямягъкариин, гъяясузариин алхъюри, дураг биябур апІури шулу. Му жюрейин махъвари гъушу насларин дуланажагъ, уъмрин шартIар ва инсанарин фикрар улупуру.

ДУРГЪУНАГЪ – Жикъи гафариинди саб мутмуйиз ва дюшюшдиз кымат тувну, ачухъ дару лишнар дургънугъи

тувру. Дургъунагъар халкъди, лап къадим вахтахъан мина хъюгъну, яратмиш апIури гъахъну. Дурариъ халкъдин фагъумлевал, гюзет апIувал ва яратмиш апIбан фантазия рябкъюри шулу. МитIланна гъайри, дургъунагъар гъаддиинди маракълу вуки, дурари ухъу нежбрарин зегъметнахъди, дурарин ухдихъан мина аий зегъметнан ва дуланажагъдин алатахъди таниш апIуру.

Гизаф вахта дургъунагъди инсан машгъул апIурашра, айлхъюз гъитрушра, диidi гъаддихъди сабси инсандиз айгъю-ра апIуру: инсандихъан кIули ахърувал, гъаврикк ккайивал, гюзет апIбан зигъимлевал ккун апIуру. Дургъунугъарин чал гизаф шикиллуб вуди шулу. Думу жикъиб, хъпалгуб ва айдат вуди рифмайиинди албагнайиб вуди шулу. Дургъунагъарик гизаф чип'ин машгъул апIру, за-рафатнан мутмийир кади шулу. Месела: «Чру укIаригъ йичч-вун цикIвар. Му фу ву?»

Гъелбетда, варидаи пиidi: «Му нимгъар ву!»

Дургъунагъди нимгъарин саб-швнуб лишан твра: дураг чру укIаригъ хъувал, дураг йиччви мэъли хъувал, дураг цикварси гергмидар хъувал. Гъаму лишнар вари саб йишв'инди фикриз гъадагъу вахтна, мураг нимгъар вуйиб айгъю апIувал думукъан читин месела дар. Гъаму саягъни-инди дюзмиш дапIна имбу дургъунагъарра. Дураг гъийин йи-гъан гизафси бицIидарин арайиъ машгъур ву.

Дургъунагъарин меселайир ва дуралин жавабар:

1. Сар маччихънин агъзур марчч. Фийир ву? (*В а з н а х я д а р*).
2. Йигъну – амрап, йишвну – лукIар. Фийир ву? (*А х н а р*)
3. Адугъай-дугъай, дубгъуз даршлуб, чакан хунча апIуз даршлуб, йиччвтIан ищуб, шекертIан мэълиб. Фу ву? (*Н и в к I*).

Ж

ЖАНЛУ АПУБ – вягъши ва хулан гъйванатар жанлуси инсанарин хасиятар кади улупуб. Гъйванатарик асас жансуз шей'арик адмийирин гъиллигъар, хасиятар кади эсерариъ улупру художествойин алат. Метафорайин хусуси жюриирикан саб жанлу апIуб ву. Жанлу апIуб – жан али мутмийирин лишнар ва гъяракатар табильтдин гъядисийирина ва жансуз шей'арииинна хпаз кIуро. Жанлу апIбарииз гъамцдар мисалар хуз шулу:

Йишвну, магъа, хъади сесер,
Шли-вуши арццу ихъ урнар,
Му микI ву, му уву дарва.

Р. Гъямзатов

Зав'ан вазли *мичIли чан нураг эрхри,*
УнчIвихъ аяз шиклар каъри либцура.

Б. Ражабов

ЖАНР (француз чIал – *жинс*) – халкъарин, писателарин, художникарин, музыкантарин ва гъ. ж. саб фу-вш ктагъдарин ва яратмиш гъапIдарин эсерарин жюре. Гъарсаб жанрик чан хусуси лишнар шулу.

Халкъди яратмиш гъапIу эсерарин жюриир ва жинсар.

Эпосдин жинс: эпос (игитваликан ва дуланажагъдикан), баллада, махъв (гъйванатарикан, сюгърин, дуланажагъдикан), нагъил, кьиса, айттарин гафар, дургъунагъар, тарихи мяълийир, зарафатнан ихтилат ва гъ.ж. Эпосдин жанриириъ чпиъ саб жюрейин бягъс, сюжет яна мяна ади ккунду.

Лирикайин жинс: аьдатарин мяълийир, ишалар, сумчрин мяълийир, мюгъюббатдин мяълийир, агъ кайи мяълийир, дуланажагъдикан мяълийир, революцияйикан мяълийир, бицIидарин мяълийир, диндин мяълийир, диндиз гъаршу мяълийир ва гъ.ж. Лирикайин мяълийириъ саб жюрейин сюжет ва фабула шулдар.

Драмайин жинс: гъямпари ва пягъливнари улупру аьдатар ва эсерар, «Эбелцан» машквири, «Гудил» ва «Гуни» аьдатари апру альаматар ва мяълийир.

Литературайин эсерарин жюре шубуб жинсназ пай шулу: лирикайин, эпосдин ва драмайин эсерар.

Эпосдин жанрийир (жинсар): эпопея, поэма, роман, повесть, ихтилат, эссе, очерк, басня.

Литературайин лирикайин жанрийир (жинсар) : ода, дифирамб, гимн, псалм, сатира (кялхьювал), элегия (дерднан эсер), шиир (мюгъюббатдикан, дуланажагъдикан, уъмрикан, ватандаш'валикан ва гъ.ж.).

Драмайин жанрийир (жинсар) : трагедия, комедия, драма, водевиль.

Ашкъварин мяълийирик гъам халкъдин, гъамсана литературайин эсерарин лишнар ка, гъаз гъапиш ашкъвари гъам халкъди, гъам жарадари ктагъу эсерарси, саб къадар чпи яратмиш гъаплу мяълийирра апру шулу. Гъаци вуйиган, ашкъварин мяълийир ва дураги ишлетмиш апру жанрийир жаради гъитну ккунду.

ЖАРА МЕДЕНИЯТДИАН ДУФНАЙИБ – гизаф йисариинди табасаранаrin гъунши вилаятихъди ва халкъарихъди ариш-веришдин, гъуншивалин ва медениятдин альакъийир айи. Гъаци вуйиган, ихъ фольклориз ва литературайиз лезгири, азербайджанари, персари яратмиш гъаплу ва дурагин литературии гъаши эсерарикан саб къадар кючюрмиш гъахъну, гъаз гъапиш гизаф табасаранаriz лезги ва азербайджан чалар аygъяйи. Гъамци альакъийир ади, ихъ медениятдиз лезгириин фольклориан шаирваликан, мюгъюббатваликан ва сумчрари апру эсерар гъафну. Мяълийир апру табасаран дишагълийири гизафси чпи ктагъу мяълийирихъди саб къадар лезгириин ва азербайджанарин мяълийирра апуйи. Гъаци вуйиган, халкъдин мяълийир Табасаранди кьюб ва шубуб чалариинди мялум вуйи.

Улихъ заманайиъ дагълу табасаранаr Кюрейиз, Азербайджандиз, Дербентдиз, Бакуйиз, Ширвандиз ва Хачмаздиз лихуз гъягъюйи ва лезгириин ва азербайджанарин чалар дудургъну, чиз гъадшвариъ гъеерхъу эсерар дураги кIаъланди Табасарандиъ рагъуйи. XIX-пи асриан ккебгъну, дагълу табасаранаr Бакуйиъ аий Тагъиевдин ва жара хузанин нафтлин майднариин ва тIумтIар дурзнайи чюллериъ лихуйи. Гъаму саягънииндигъ табасаранаринна азербайджанарин арайиъ хялужввалар, дуствалар ади шуйи. Гъамци жара медениятдиан дуфнайи эсерари ва дураг яратмиш апIан аллатари табасаранарин фольклор саб къадар девлетлу гъапIнийи. МитIланна савайи, азербайджанарин ва лезгириин ашкъвари табасаранарин арайиъ, чиз аygъю халкъдин вая чпин хусуси мяълийир, чиз наан-вуш гъеерхъу нагълар, къисийир, махъвар табасаранарин вилаятариъ ва гъулариъ рагъуйи.

Хъа аыхю жанрыйикан кIуруш, ашкъварин кюмекнииндигъ табасаранарин фольклориз азербайджанарин гъамцдар дастанар гъафнийи: «Кер-огълу», «Лейли ва Меджнун», «Фархад ва Ширин», «Ашукъ Къяриб», «Шах Исмаил», «Тагъир ва Зухра» ва гъацира жарадар. Хъа халкъарин махъварикан кIуруш, ихъ медениятдиз гизаф темийир ва саб къадар аыхю сюгърин махъвар ва жара эсерар кючюрмиш гъахъну. Табасаранарин фольклориъ гъамусра гизафси Шах-Исмаиликан, шахиншахарикан вуйи сюгърин махъвар саб къадар а. Аъли-мари кIуруганси, думу жюрейин эсерар ихъ медениятдиз азербайджан ва иран халкъарин фольклориан ухъухъна гъафну.

ЖЕГЪЕННЕМ – Мусурман, Хачперез ва Иудеизм динар хъапIрударин хъугъвалариинди,fila-вуш дюн'я ккадабхъну, инсанарин диван Гъиямат йигъян апIруган, гунгъар гизаф кайи адмийирилан аззабар ктагъру йишв. Табасаранарин мифологияийиъ женнетдикан гъамци вуйи мялуматар а. Дураг дегъзаманириан мина ислам диндиан ва дидин кала-

мариан ихь фольклориз кючюрмиш духънайидар ву. Гъадму мялуматарихъ гъамусра гизаф табасаранаар маллиириин кюмекниинди хъугъра.

Жегъеннемдиъ вая женнетдиъ фуж ахъруш, Гъиямат йигъантлан аыгъю апIуз шулдар, кIур. Думуган вари гъийихдар Аллагъдин амриинди чIиви апIуру ва чпи гъадабтIру мезендейиз ккилигuri шулу. Мюгьюмед пайгъамбари ва Джабраил малайикди гъар касдин гунгъар ва ужудар ляхнар йирчвраииинди (терезарииинди) ерцуру. Эгер шлинвуш гунгъар ужудар ляхнартлан артухъ гъахъиш, гъадму кас дишлади жегъеннемдиз диш апIуру. Дицир адми СиратIлин гъядлан тина жегъеннемдин ва женнетдин урнарихъна душну ккунду. Эгер адмийик лап цIибди гунгъар каш, думу гъяд лап яркъу дубхъну, дицир инсан женнетдиъ ахъру. Хъа эгер гуннагъкар кас гъядлан тина гъягъюруш, думу гъяд дишагълийин кIулин чIарси ккуру шулу ва думу гъядун кIанакк цIа убгурайи жегъеннемдиъ ахъру.

Женнетдиан ва жегъеннемдиан дюн'яйиина къяляхъ гъафи шагыидар адашра, адмийирин арайиъ жегъеннемдикан жюрбежюр жюрейин хъугъвалар тарагъури шулу. Мусурман маллиири ва хачперез диндин вакилари ктитруганси, жегъеннемдиъ гунагъкарикан гизаф зурба аззабар ктагъури шулу: футнийир гъапIдарин мелзар къабариан адатIуру, фахлийирин ушвариан битIар удучIуру, тIафларин хилар хътатIуру ва чпи аыхю цIигъ гъирчуру, намуссуз дишагълийири битIариз чпин никк тувру, инсан йивну гъакIидар ханжлари уркуру ва гъ. ж. Хъа вари гунагъкрап, гъарийр апIури, аыхю цIигъ гъирчуру ва дураг гъаци гъирмиш апIуру.

Литературайиъ жегъеннем фициб вуш, варитланна дикъятниинди Италияйин машгъур шаир вуйи Данте Алигьери чан «Первердигарин комедия» («Божественная комедия») кIуру китабдиъ ктибтура. Думу учвра котоликарин аыхю малла вуди гъахъну. Дугъан бикIбарииинди, «жегъеннем лап зурба гъиф жюре вуйи аыхю ичIси дюзмиш дапIна.

Гъадму ичIаь урчIвуб муртеба а. Гъарсаб муртебайиъ саб жюрейин гунгъар ва тахсрар кайи адмийир цIин ялавди ургура. Хъа ичIан деринариъ ахю цIин нир гъябгъюра. Думу нирин гъваларихъ жинари ва шейтIнари ялхъвнар апIура...».

ЖЕННЕТ – мусурман ва жара динарин мифарихъ хъугъру ксарин фикраиинди, гунгъар ктру адмийир Гъияматдин диван гъабхъиган, тIаьру багъ ва вилаят. Дина теетура ялгъуз гунгъар ктрудар ва гирами ксар. Душваь варидар, фукъан къабидар вушра, дураг 20 йисаь ади шулу. Женнетдиъ ипIруб, ухруб ккунибкъан а. Адмийири зат ляхнар апIдар, душваь нираг никкриндар ву. Душваь инсанар гъаммишан яшамиш шули, зат кечмиш шулдар, дурагиз ккуни вари шей'ар женнетдиъ а.

ЖИКЪИ МЯНА. Эсерин хъайи-хъайиси гъюрайи гъядисийирин жергейиз **жикъи мяна** яна *сюжет* кIуру.

Литературайин вари эсерариъ сюжет ади шулдар. Сасдар эсерар дурхну, жикъиди ихтилат ктибтуз шулу, хъа тмундар, фукъан гъурхишра, дурагикан фукIара ктибтуз шулдар, гъаз гъапиш дурагиъ сюжетар адар. Ухъу саб ихтилат гъурхган, дидин мяна, метлеб рягъятди ктибтуз шулу, хъа повесть вая роман гъурхиш, ухъхъан эсерар айи иштиракчириин умрикан, дурагин хасиятарикан, гафарикан, дураги гъапIу ляхнарикан ва эсерин гъядисийирикан ярхи ихтилат, сюгъбат апIуз шулу.

Литературайиъ сюжет аидар гизафси эпосдин ва драмайн эсерар шулу: ихтилат, повесть, роман, эпопея, очерк, басня, трагедия, драма, комедия ва гъ.ж. Хъа эгер ухъу лирикайин шиърар гъурхиш, ктитуз шулдар, гъаз гъапиш дистар эсерариъ ктибтуз шлу гъядисийир, гъяракатар, сюжет, фабула ади шулдар. Амма сасдар лирикайин эсерариъра сюжет шулу. Месела, поэмайиъ ва басняйиъ. Дурагик гъам эпосдин, гъамсана лирикайин лишнар ка. Дурагиз лиро-эпикайин эсерар кIури шулу.

М. Шамхаловдин «Дагълариъ тIуркIбар» кIуру повестдій совет деврий гъаши гъядисийр улупна. Эсерин кIулин игит вуйи Дадашдин регъберваликкди Магъу дерейиъ машинар гъягъру рякъ тикмиш апIуру. Сабпи раЖари Хив райондиз машинар гъюру. Повестдій писатели урус ва дагълу халкъарин арайиъ айи гъюрмат, игитарин образар, инсанарин ляхнин гъевеславал, Дадашдинна Лейлайн мюгьюббатдикан улупура. Гъаму повестдій хъайи-хъайиси улупнайи вакыиъйир, гъядисийр ва дюшюшар эсерин сюжет ву. Эсерарин сюжетар швнуб-саб пайнакан ибарат шулу. Дурариз *экспозиция, завязка, гъядиса артмииш хъувал, кульминация, развязка ва эпилог* кIуру.

ЖУГЬДАРИН ДИН (Иудаизм) – лап кюгъне вахтариъ гизафси жугъдарин арайиъ гъабши дин. Гъи думу дин хъапIру инсанар дюн'яйиъ йицIуб миллионtан артухъ ву. Дураг дегъзаманирихъан мина къибла терефариъ арабарин ва жара семит миллетарин арайиъ гъийин Израиль ва Палестина кIуру гюкуматарин жиларииин яшамиш шули гъахъну. Жара динарилан башкъа, жугъдарин диндиъ гъелелиг аъхю дигиш'валар гъира гъахъундар. Дураги чпин кюгъне аьдатар, гъадму девратин серенжемар ва ляхнар гъамусра хъайи-хъайиганси апIуру. Дурагин первердигариз Яхве кIуру. Дугъу, жугъдарин хъугъвалариинди, вари дюн'я, завар, жилар, дагълар, гъюлер, ниrar, гъяйванатар, адмийир ва гъацира жара шей'ар яратмиш гъапIну.

Жугъдарин диндикан вуйи лап дерин вахтарин вуйи мялуматар Библийин «Кюгъне васият» кIуру пайнак ва «Талмуддик» ка. Гъадму бикIбариk улупнайи тарихи мялуматар, аьгъвалатар, вакыиъйир, насиғъятар, гъядисийр ва адмиваларин ляхнар дугъри вуйидар ву кIури, гъамусра хъугъвалар дурагин арайиъ ими. Хъа думу диндиан гизаф тарихдикан вуйи хабрап ва мялуматар Хачперез ва Мусурман динариз кючюрмиш гъахъну.

Жугъдарин сарпи паччагъ Саул (ихъ девир хъайиз 1030 – 1010-пи йисариъ) гъахъну. Дугъан къяляхъ вари дюн’яйиъ машгъур вуйи Давид гъахъну. Дугъу Иерусалим кIуру шагъур дебисну, дидкан жугъдарин меркез гъапIну. Давиддин къяляхъ Соломон кIуру паччагъ гъахъну. Дуарин девриъ Иудея кIуру гъюкуматдиъ ахю хъуркъувалар гъахъну.

Жугъдарин тарих ва диндин ахюну пай «Библияйиъ» улупна. Дуарилан гъайри, «Кюгъне васият» кIуру «Библияйин» пайнак инсанди хъаъну ккуни насиgъятнан ва намуснан шартIар яркъуди улупна. Дуар, жугъдарин хъугъвалариинди, первердигар Яхвейи инсанариз завариан гъаънайдар ву, кIура. Думу насиgъятар дюн’яйин ахюну пай миллетари тасдикъ дапIна. Дуар гъамцдар ву:

- 1). Инсан йивну миликIан;
- 2). Жаарин мутму жин мапIан;
- 3). Абайинна бабан гыормат уъбх;
- 4). Ягъсузвал мапIан;

5). Футна мапIан (улариз дярябкъюбин ва ибариз дирахъубдин шагъидвал мапIан) ва гъ.ж.

3

ЗАРАФАТ – кIваъ чIуру къаст адарди, сарик кялхъюб. Зарафат гизафси комедияйиъ ва анекдотариъ ишлетмиш апIуру алат ву.

ЗАРАФАТЧИ – зарафатар апIру кас.

ЗАРАФАТНАН ИХТИЛАТ (француз чал – *анекдот*) – лап жикъи, айлхъюб кайи ва хабарсузди ккудубкIру халкъди яратмиш гъапIу ихтилат. Зарафатнан ихтилатар гизафси ляхнин арайиъ танафус апIруган, дустар уч гъашиган, хяла-рихъ жигъилар уч гъашиган, зарафатчири апIури шулу. Эгер зарафатнан ихтилатнаъ дустарин арайиъ шлик-вуш кялхъри гъахъиш, думу мяракайиъ сарира гиранвалар дапIну

ккундайи. Табасаранарин фольклориъ ухди вахтихъан мина гъунши вилаятариъ машгъур вуйи Малла Несрединикан ва табасаранарин Касагайикан вуйи зарафатнан гизаф ихтилатар тарагъна. Месела, «Малла Несрединна варж манат» кIуру зарафатнан ихтилат:

«Йигъарикан сад йигъян ляхин апIуз дакни Несредин гамдихъ фикрар апIури дуснайи. «Яраб ккунийкана саб варж манат!», – кIури, дугъу гамдиан зина аыхю сес апIуру. – Я, Аллагъ, ип узуз саб варж манат! Валлагъ, биллагъ, манат камди гъабшиш, думу гъадрабгъарза. Узу гъапи гафнан адми вуза!»

Му вахтна хулан гъуй'ин кюмгъран урхъахъ сар аыхю малла хъпехъури деънайи. Мицдар гафар гьеерхъу маллайн хиял шул: «Агу лигуза Несрединдин дугъривализ! Дарш, узу закур гъулан гимихъ думу элин улихъ биябур апIарза!». Гъамци дупну, маллайи жибиан 99 манат адабгъну, чан ягълухъигъ гъибтIну, кюмгъриан исизди ипру.

Дюаъ апIурайи Несредин мюгътал шулу ва пул кьюб раЖари гысаб апIуру – ягълухъигъ 99 манаттIан артухъ гъядайи. «Магъа, – кIуру дугъу, – ииз ккарагувалар Аллагъдиз гьеерхъну! Хъа гъамус гъапIру? Узу ху гъапIнийзаки, саб манаткъана камди гъабхьиш, пул гъадабгъдарза кIури! Белки пул ктубхруган, Аллагъ гъалат1 гъахънушул! Агу хъана пул ктубхуз».

Дердлу духънайи Несрединдиан саб герендилан чIигъ утIубччуру: «Вари дюзди ву, жан Аллагъ! Хъа гъам ягълухъ саб манатдин ккадаринхъа? Чухсагъул, Первердигар, мушваъ варж манаттIан я гизаф, ясана камди адар!» Гъамци дупну, шадлу духънайи Несрединди пул чан жибиъ ивру».

ЗОРОАСТРИЗМ – гъийин девриз улихъна VIII айрий Ирандиъ яратмиш гъабхъи дин. Гъамус вари Иран исламди ккапIна, амма бицIи вилаятар, думу кюгъне дин хъапIрудар, гъамусра душваъ ими. Дидин каламар ва шартIар Заратуштра кIуру аыхю маллайи (аълимди) гъидикIну. Дугъан фикра-

риинди, вари дюн'яйиъ ужуб ва харжиб, шид ва юла, чиб-чпиз къаршувалиъ ади, вари ляхнарин бина ву ва дурарин къувватниинди дигиш'валар дюн'яйиъ шулу.

Заратуштра Зороастрлизм дин хъапІрайи иранарин первердигар ву. Дурарин «Авеста» кIуру диндин китабдиси кIуруганси, Ахура-Маздай яратмиш гъапІну вари шей'ар, адмийир ва гъайванатар, думу вари дюн'яйин, завар ва жиларин аъхюр ву. Думу ужубдинна харжибдин, юинна штун первердигар ву, гъадгъван амрариинди вари дюн'я артмиш шула.

И

ИБЛИС (аъраб чал – *шейтлан*) – аърабарин мифологияиъ ва Къур'андиъ – «шнейтлан», «Аллагъдин душман». Аърабарин мифарик кайиганси, Ибригым (жуғъдарин – Аврам) пайгъамбру Иблис чахъан Меккайнин багахъ хайи Мина кIуру дерейиъ, гъванар йивури, хътІубккну. Гъаци мифдиси айи мялуматарихъ хъугъру, гъаждиз гъушу мусурмнари гъамусра гъадму дерейиъ дубснайи бетондин мурхълиз, Иблис йибкIурча кIури, кIикIлар ва гъванар йивуру. Дурарин фа-гъумдиъ, Иблис гъелелиг дубкIнадар, думу гъирмиш дапІну ккунду, диди инсанарин уьмур чIур апIуру, кIуру фикрап гъамусра ими. Илимдихъ хъугъру инсанарин фикрапиинди, шли фу чIуру ляхин вая футна гъапІиш, гъадгъу дишлади думу ляхнар, чаллан алдаъну, Иблисдин макур ву кIури, гъаддиин алапIури шулу.

Мусурман каламарин мифарий айиганси, Иблис накъваригъ ва жара чиркин йишваригъ гъитІибкIну шулу. Диidi ипIруб ва ухруб мусурмнари дирипIру шей'ар ву: чяхир, аракъи, гъубтIу йикк, чIурдин слин йикк ва гъ. ж. Дуарикан жинар ва шейтIнар шулу. Иблис сабпи раЖари Аллагъди чан гирами эреллер вуди яратмиш гъапIуб вуйи, хъасин дидкан Аллагъди, чаз диди икрам дарапIрган, шейтIан апIуру. Думу

заварилан жилиинна утбуккуру. Диidi, женнетдиъ убчыну, Адамдинна Гъявайин шадлу уымур пуч гъапыну. Чав гъапын чуру ляхнариз дилигну, Аллагыди дииз Гъиямат йигъян жаза тувру. Гъаму жюрейин мифар ва дурагин жюрбежюр вариантар мусарман дин хъапырударин вилаятариъ гъамусра гизаф тарагъна.

ИБЛИСВАЛ – аймалдарвал, жара касдиз кучал апбувал, инсан алдатмиш апбувал ва гъ. ж. Табасаранарин фольклориъ ва литературайиъ, эсерарин саспи иштиракчирик иблисвал кади, улупури шулу. Месела, Абумуслим Жяфаровдин «Эреллер» куру поэмайиъ иблисвал кайи маллиири, гунгъарихъан адмийир марцц аптурча кури, кучлар аптури шулу. Шаири, дурагин чиркин юруш улупури, поэмайиъ дурар танкыид аптура.

ИГИТ ЭСЕРИН. Гизафси эсерариъ чин хусуси игит ва игитар шулу. Эгер лирикайин эсерариъ игит адарш, диин игит учв шаир вая жара жюрейин адми ади ккунду. Хъа аыхю эсерариъ (романдиъ, эпопеяйиъ, поэмайиъ ва гъ. ж.) кулин игитар ва кьюби дережайин игитар шулу. Месела, Манаф Шамхаловдин «Дюзмиш гъабши дере» куру романтиз къад игитартланна артухъ иштиракчиир а. Дурагин гъарурин гъиллигъар, хасиятар, камивалар ва хъуркъувалар ачухъ аптури, писатели дурагин образар, чиб-чпиз ухшар дарудар вуди, суратламиш аптура. Хъа лап аыхю эпопеирий гизаф иштиракчиир улупури шулу. Л. Н. Толстойин «Дяди ва ислягъвал» куру эпопеиий хъудваржтан артухъ эсерин кулин ва кьюби дережайин игитар улупна.

Писателари гизафси чин эсерариъ ялгъуз игитрин образ улупури, думу ачухъ аптури шулдар, хъа гъаз гъадму деврий, айвалатариъ гъациб хасият, гъацир инсан арайиз гъафнуш, улупуру. А. Жяфаровдин «Эреллер» куру поэмайиъ Гъяжи-Абдуллагъдин образ улупура. Автори думу эсерин игит яшамиш гъабши аыхю хизан ва дугъаз душваъ туври гъабши

тербия улупура. Гъамцдар улубариан ухъуз, дугъкан фицир инсан ктучІвнуш, рябкъюрахъуз.

Гь. Щадасайин «Марччлихъникан вуйи кыса» кIуру по-эмайин игитар вуйи Аылдинна Айнайин хасиятнан асас лишнар – ватанпервервал, дурумлувал, гележегдихъ хъугънайивал – мураг думу деврин инсанариз хас вуйи лишнар ву. Автори иштиракчириин хасиятар жюргежюр художествойин чарийириинди ва алатариинди ачухъ апIуру. Автори дурагиз туврайи характеристика, дугъан сурат, гъяракатар, гъилли-гъар, дугъу учв гъахбан тегъер, дугъан чал, садар иштиракчийр тмундарииз гъаншар вуди дерккри, ташбигъ саягънан характеристика тувуб ва гь. ж.

ИДЕАЛИЗМ – философия илимдин ва литературайин саб рякъ. Думу рякъ хъапIру ксарин фикраиинди дюн’я, адмийир, гъайванатар ва гь. ж. шей’ар яратмиш Аллагъди я жара къувватну гъапIну, кIуру.

ИДЕАЛИСТ – 1) идеализм философияйин рякъ хъапIру кас; 2). дугъридан фикрап айи касди вари ляхнар дишиди, сагъди, саб чIуру ляхин ктарди дапIну ккунду, кIуру кас.

ИМПРОВИЗАЦИЯ – зат гъязурлугъвалар адарди, ашкъвари, шаираги, музыкантари ва жара пишекарвал кайдари хусуси эсерар, ихтилатар, романар, мяълийир яратмиш апIуб. Му ляхин гизафси, ашкъвари чпи чюнгюр ва тар йивури, халкъарин мажлисарий ишлетмиш апIури, чпин мяълийир ктагъуйи. Саб дупну мяълийир ясана жара эсерар ктагъбан бадали, ашкъик ужуб карастивалин талант ва бажаранвал кади ккунду.

Ашкъарин пишекарвал Табасарандиз Азербайджандиан ва Ирандиан V– VII –пи аьсрарий гъафну. Гъушу аьсрарий думу вилаятариъ девлетлу шахари, шахиншахари, везирари, ханари ва ариш-веришчири чпин драматариъ ва гъалийириъ кыматнахъди ашкъвар, сазандрап, къавалар ва фахрийир урхюйи. Дураги гъар хябахъган хялариз ва чпин эйсийи ху-

лаз къабул дапIнайи дустариз, вассалариз ва жара адмийириз мяълийир апIури, дурарин гешталар балгуйи.

Гъацдар мяракийириъ ашкъари, зат гъязурлугъвалра адарди, чпиз амур гъапIган, хяларин сагълугънаан ва дуариз бахш апIури, мяълийир ктагъуйи. Хъа саспи вахтари гъацдар идайириъ ашкъварин талитнан гъюжат шуйи. Дицистар талитарин гъюжатнаъ кагъдари чпин чюнграр вая таар гъалиб гъашидариз багъиш апIуйи. Гъалиб гъашидарин ад ва тяриф вари вилаятариъ рабгъуйи. Дуариз девлетлуйири пиргийир иливну юргъа гъяйвнар, чпин гаремариан жигъил шубар хпарди ва жара аъхю багъишар тувуйи. Гъацдар аьдатар гизаф шагъариъ къибла ва ригъ гъудубчIвру вилаятариъ машгъур вуйи. Гъира дюн'яйиъ машгъур вуйи Низами Гянжеви, Физули, Саят Нова ва гъацира жара кюгъне шаираги думу вахтари гъаци девлетлу ксарин гъалийириъ ва дараматариъ ашукъвал апIури гъахъну. Гъадму аьдатар, ашкъварин талитвалар улихъ аьсрарии Дербент шагъриъра мялум вуйи.

ИНВЕРСИЯ – предложенияиъ гафар аьдат дару къайдайинди ерлешмиш апIуб. Табасаран чIалнан предложенийириъ гафар хъайи-хъайиси дикъат дидикIну шулдар. Гафарин чпи духъну ккуни йишвар дигиш апIбинди шаири чаз лазим вуйи гафар жара апIуру, дуаринна урхурайирин фикир жалб апIуру ва гъамдииндиги дуарин тясирувал гужли апIуру. Месела,

*Шли ккебгъну му женг-tIурфан,
Гъарурихъна тюфенг тувну?*

Му эсериъ СтIал Сулейманди къяляхъназ гъюрайи *или ккебгъну* кIуру гафар улихъна духна, хъа *гъарурихъна тюфенг тувну* кIуру деепричастияйин оборот предложенияиин ахириз дубхна. Суалнан предложенияииз ихъ чIалнаъ хас вуйи къайдайиз лигну, гъаму предложение гъамци къурмиш дапIну ккундийи: «*Гъарурихъна тюфенг тувну, му женг-*

түрфанды или ккеңгъну?» Инверсияйин алат ишлетмиш апбиинді шаири чан суал гужли апұра.

Шиъратиң гизаф вахтари бязи гафар саб-швнубан текрар апбар алахъури шулу. Дурагиз *эсерарин текрар* құру. Дураги шиърин چалнан ритмлувал гужли апұру, дидин тясирлувал артухъ апұру. Месела:

*Бакыйиан Таригъули,
Таригъули гъулаз дуфна.
Накъ паччагъ ултіуккну құруи,
Шадлу хабар хъади дуфна.*

ИНДУИЗМ – дюн’яйиң машғур вуйи динарикан саб. Му дин хъаптрайи индусар гизафси Индияйиң, Пакистандиң, Бангладешдиң, Непалиң, Шри-Ланкайиң ва жара гьюкуматарий яшамиш шула. Индуизм ихъ деврин сабпи айсари, Индияйин саспи халқыарин айдатар биналамиш вуди, гъадрариинди яратмиш шулу. Гъи индуизм кьюб пайнаң жара дубхъна: Шиваизм ва Вишнуизм. Чпин Шива ва Вишну құру первердигарариз, дураги варитланна артухъ икрам апұри, дурагик, чпин уымур ужу шул құруи, ахю миж кивра. Думу дин гюзетламиш вуди, Индияйиң ва жара йишвари гизаф мистар ва жара дараматар дивна. Душвари индусари, чпик кайи гун-гъар марщ апбан бадали, ахю альаматар ва айдатар апұру.

ИНЖИЛ (Евангелие) (грек чал – «Ужуб хабар», «Цийи васият») – Библияйин кьюбипи пай. Ди迪 Иса пайгъамбрин уымрикан ихтилатар дугъан юқур мутілім вуйи Маркди, Матфейи, Иоанди ва Лукайи ктибтура. Гъадму пайгъамбрикан вуйи хабарар фунуб дишиб вуш, гъамусра мялум дар, гъаз гъапиши думу мутілімари гъарури чаз агъю ва шилкан-вуш гъеерхъу ихтилатар ва хабарар уч даптіну, гъадрариинди пайгъамбрин уымрикан вуйи китабар гъидикіну.

ИНКАРЧИВАЛ (нигилизм – латин *чал*) – 1) инкарвал, гардандиъ дибрисуб; 2) XIX – пи айсрин йирхьцүрпү йисариъ Урусиятдин гъурху ксарин ва писателарин арайиъ гъабши гъяракат ва айдалат. Дураг, паччагъди касиб халкъарин уймур ужуйи аптуру ктуру ляхнарихъ, я дугъан хиликккайи гъуллугъчири ва дворянари аптурча ктуру серенжемарихъ, хътругъри гъахыну. Гъацдар ксарикан И.С. Тургеневди чан «Абайир ва баяр» ктуру роман гъибиктнү.

ИНСАНВАЛ (инсанпересвал) – XIV – XVI асвариъ Европайиъ гъабши

Возрожденияйин (Renaissance) пай вуди, адмийириң рягымлу ва артмиш’валин рякъ ва гъяракат. Инсандин хайир ккуни айдалат думу сабпи ражари литературайиъ ва жара искуссвойин жанриирий дикъат дюзмиш гъабхыну. Гъадму вахтарихъан мина инсанвал литературайин, театрин, шиклар каъбан, музыкайин эсерарин лишан ву. Гъаци вуйиган, «инсанвал» халкъарин мелзналан ва литературайиъ яратмиш аптуваларин хусусият дубхына.

ИНСЦЕНИРОВКА – саб фициб вуш литературайин эсер сягънайиин дивбан бадали, дигиш аптури, дюзлетмиш аптуб. Месела, М. Митаровдин «Ифдин гъарзар» ктуру поэмайин гъядисийр сягънайиин дивбан бадали, дидин сюжетдин ва-къиътир драмайин гъядисийрси дидиктнү ккунду ва ктулин ва жара иштиракчирира чпи ктуру гафар ва апту ляхнар ктауланди дудургъну ккунду. Гъадму серенжемар ктулиз гъахуз гъахыш, дидиз поэмайин инсценировка пуз шулу.

ИНТЕРМЕДИЯ (итальян чал) – драмайин ва операйин театратарин актарин къялягъ гъяйи бицти тамаша.

ИНТРИГА (француз чал) – 1) сягънайиин драмайин эсерариъ иштиракчирин арайиъ дюзлемиши шулайи ляхин; 2) кюор касдин арайиъ шулайи жини бағагъвалар.

ИУДАИЗМ – (Лиг «Жугъдарин дин»)

ИХТИЛАТ – проза жюреийинди дибикІнайи литературайин бицІи эсер. Ихтилатназ жара литературайин жанра-рихъан дигиш вуйи хусуси лишнар а. Му эсерин къадар романдин ва повестдин ахювалартІан цІибди ву. Дидин сюжетдиъ саб бицІи бягъс ва кьюр, шубуртІан артухъ эсерин игитартІан шулдар. Месела, А. Жяфаровдин «Йиччв айи гъарзар» кІуру эсерик ихтилатдиз лайикъ вуйи вари лишнар ка:

- 1) му эсериъ А. Жяфаровди чаз дагълариъ гъябкъю бицІи гъядисайикан ктибура;
- 2) мидин игитар кьюртІан дар: сар автор, тмунур дагълариъ телефондин симар зигурайи Альбдуллагъ;
- 3) ихтилатнаъ саб бицІи гъядисатІан улупури адар;
- 4) ихтилатнан вакъиайиъ лап бицІи вахтна шлу гъядисатІан артухъ улупну адар;
- 5) ихтилатнаъ романдиъси ва повестдиъси иштиракчи шлу игитарин хасиятар ва гъиллигъар яркъуди улупури шулдар. Гъаму эсериъ Альбдуллагъдикан ктибури, дугъан игитвал ва бажаранвал автори лап жикъиди улупура, гъаз гъапиш ихтилатнан ахювал саб къадартІан шулдар.

ИХЪ ДЕВИР – тарихнан ва филологияйин илмариъ «*Ихъ девир*» Иисус Христос бабкан гъахъи йисхъан гъийин йигъазкъан гъисаб апІури шулу, яна ихъ деврин 2020-пи йис гъяб-гъюра. Хъа думу вахтназ улихъна фу вахт гъабхъну ва дидиз фу кІуру, гъапиш? Думу вахтназ «*ихъ девриз улихъна вахт*» дупну ккунду. Думу девриз фольклористари «Мифологияйин девир» кІури шулу.

Жугъдарин диндин шартІариинди ва Византийин календариинди Адам пайгъамбар бабкан хъпан къяляхъ, 5508-пи йисан Иисус Христос бабкан гъахъну. Гъаци вуйиган, му жюреийин мифарихъ хъугърударин фикраиинди, Адам духъну гъи 7528-пи йис ву. Амма гъийин антропологияйин ва археологияйин илмариъ инсанар дюн'яйин яратмиш шули, швнуд-сад агъзур йис артухъ ву кІури, субут апІура.

ИШЛАР – табасаранарин фольклориъ кечмиш гъаши адмийириз бахш апIру шиърин эсерар. Дуарин жанр лап дегъзаманайиъ яратмиш гъабхыиб ву. Языческий дин хъапIрайи халкъари, кечмиш гъаши инсандин рюгъ хъанара яшамиш шули гъубзу кIури, фикрап апIуйи. Гъацдар хияларииндигъачIир кивру аьдатар ва дуарин мифологияйин шиърар аьмалназ гъафну. Табасаранарин аьдатарииндигъишилар апIру пишекрап шулдайи, ишлар апIуб гъачIирина багъгу дишагълийирина вазифа шуйи. Гъаци вуйиган, дишагълийирина арайиан бажаранвал кайдари ктагъу ишлар гизафдарииз кIваинди гъузуйи. Хъа гъулариъ лап аднан ишлар апIру бажаранвал кайи яшлу дишагълийир мялум вуйи. Шли-вуш ухди вахтари ктабгъу «БицIириз ишал» кIуру эсер гъира табасаранарин гъулариъ лап машгъур ву:

*Жан бабан!
Плаздин улер айир,
Клару кушар алир,
Магъдин кIурбар айир,
Гъюдрон гардан алир,
Жейрандир жсан хъайи,
Бай, баванай!*

Ишлариъ лап кюгъне шиклар ва жюрбежюр алатар ишлетмиш апIуру. ГъачIирина тяриф апIуб, думу йикIбан язухъ апIуб, тябильтдин къувватарикан дугъаз кюмек ккун апIуб дагъгу дишагълийирина ишларин асас темийир ву. Ишлар апIру дишагълийин гафарихъ варида ишбан гъарай хъипру аьдат шуйи. Ишлар апIрударин арайиъ аьхю тажруба ади, чпикан гизаф дерднан гафар ктагъури, дураг хусуси чпихъантIан удрукъру сесниинди (аьхю устадвалиинди), кIаз гъисс апIури, агъузар йиврударра юб адар. Дицистариз, гъелбетта, асас фикир тувуйи.

Табасаранарин ишлариъ гъачIидарин шиклар вари дагъустандин халкъарин ишлариъси шиклариз ухшар ву. Гъацдар эсерариъ дадайин дердер-гъамар яркъуди атIагну шулу:

*Жан, баванай!
Пагъ, ухдира учхъан гъярадарна,
Жан, аъзиз бай, баванай!
Йиз уву адру дюн'я фтиз ву?
Жан, аъзиз бай, баванай!
Гъулаъ вуйва варитIан уткнур,
Вуйва варитIан уликк рякъур,
Жан, аъзиз бай, баванай!
Узуз дюн'я кIару дапIну,
Гъаз гъуши'ва яшнакк ккудрукъри,
Жан, аъзиз бай, баванай!
Уву гъанIу йиз фун тIубкIри,
Жан, аъзиз бай, баванай!
Узу йитим гъанIи,
Жан, аъзиз бай, баванай!*

К

КАИН – Адам пайгъамбрин баярикан сарин ччур. Библийин мифдиъ ктибтрганси, Адамдизна Гъявайиз сабри раЖари кьюдохтар баяр сатIиди гъахьну. Дурариин Каин ва Авель кIури ччураг иливнийи. Хъа саб къадар дураг аъхю гъашиган, Каин, нежбервалин ляхнар апIури, машгъул шулу, хъа Авели малар ва марчар урхюз хъюгъру.

Кайндикан бахил кас гъахьнийи. Гъарган дугъан кIулиз, учвтIан чан гъардаш Авель гагайиз ва дадайиз гизаф ккунду кIури, чиркин ва чIуру хиялар гъойи. Гъамци сад йигъан гъардшикан хъял кайи Каинди Авель йивну йикIуру. Хъа гъадмуган Каин, гагайи ва дадайи нянатлу дапIну, хул'ан

утIурккнийи. Авелин образ иудаизмайин ва хачперез диндин мифариъ ва кысийириъ тахсирсуз ва зарал ктарди балайикк ккахъурин образси улупури шулу. Хъа Каиндин образ лап чиркин, нянатлу ва хаинвал кайи касдин образси вари динарин мифариъ улупура. Диндихъ хъугъру ксарин фикраиинди, думу девриъ адмийи адми йикIувал дюн'яйиин сабпи ражари гъабши ляхин ву, кIуи. «Эгер Каинди чан гъардаш йивну гъакIундайиш, дюн'яйиин инсанарин арайиъ я йикIбар, ясана дявийир зат хъидайи», – кIури шулу диндин серенжемар апIрудари. Каиндикан ва Авеликан вуйи жугъдарин миф хачперез ва ислам динаризра гъафнийи. Мусурман каламариъ дидин чвур «Кабиль ва Хабиль» ву. Думу мифдин жюрбежюр вариантар гъамусра адмийирин арайиъ ими.

КАЛАМБУР (француз чIал) – жюрбежюр гафараинди ва сесериинди дюзмиш дапIнайи зарафат.

КАСЫДА (араб чIал) – Багагъ ва Къялан Востокдин литературиириъ машгъур вуйи аднан шырарин жанр. Му жюрейин эсериъ, къабдилан ккебгъну, кьюдваждиина бетар шулу. Дидин бейтарин рифма, аьдат вуйиганси, гъамци шулу: **аа, ба, ва, га, да....** Шаири вая ашкъвари чпин касыдийир ккергърган, мюгъюббатдин дердерикан мяълийир апIури, эсер бахш апIру касдикан аднан цIарап яратмиш апIуру. Касыда гизафси Персияйиъ, Турцияйиъ ва Къялан Азияйин уълкиириъ машгъур вуйи ашкъварин яратмиш'валариъ алахъуру.

КАФТАР ГЪАРИ (Кушкафтар). Табасаранарин сюгърин махъвариъ ва мифариъ Кафтар гъари алабхъури шулу. Дидин юруш ихъ фольклориъ гъамци суратламиш апIура: «къаби дишагъли, лизи ва ярхи кушар алир, лап услир, кфир маш гъяйир, саб ул айир, гъясса хъади лицур ва тIирхтур». Думу хябяхъган ва йишвну булагъдиин бицIидар кайи жигъил дишагълийириз ккилигүри шулу. Эгер чаз ялгъузди бицIир кайи дишагъли булагъдиин ва нирихъ

алахъиш, Кафтар гъари алабхъну, диди фун'ан велед учІвухуру, кІури шулу. Гъаци вуйиган, хябяхъган я нирихъна, я булагъдинна, я рягъниккна бицІир кайи дишагъли Кафтаихъан гучІбу гъягъюз гъитдайи.

Саспи эсерарий ктибтруганси, Кафтар гъарди латарихъ ва булагъдин, чан рудрар-фунар адагъну, дурага урччури шулу. Хъа йишвну дишагълийирикан чаз фуж-вуш алахъиш, думу вягъши гъяйванат дишлади дугъ'ин алабхъуру ва дугъан велед чІур апІуру. Кафтар гъарийиз саспи табасаранаrin гъуларий «Кушкафтар» кІуру. Гъаму жюрейин табасаранаrin махъвариъ ва мифариъ шлу Кафтар гъарийир жара миллетаризра мялум ву. Дагъустандин азербайджанари, къумугъари ва жара тюрк халкъари дурагиз «Албасли» вая «Ал» кІуру.

КИРИЛЛИЦА – славян халкъарин (урсарин, белорусарин, украинарин, болгарарин) ва жара Чаларин басма.

Мидин тарих гъамциб гъабхъну. Кюгъне асьсарий славянализ урхуб ва бикІуб адайи. Хъа ихъ деврин 863-пи йисан Грецияйиан вуйи гъардшар Кирилли ва Мефодийи, хачперез дин дюн'яйиъ рабгъури, ахю ляхнар гъапІну. Дурари Константинополисъ хачперез мистариъ урхури гъахъну. Думу вахтари Константинополь (гъи Стамбул) грекарин Византия кІуру ахю гъюкуматдин меркез вуйи. Амма ригъ гъудубчІвру терефнаъ айи славянализ бикІуз ва урхуз агъдайи, гъаз гъапиш дурагиз саб жюрейин басма адайи. Гъадмуган кьюрид чвиири славянализ басма дапІну, дид'ин, бицІуну гъардшин ччурназ асас вуди, «Кириллица» кІури, ччур иливuru. Гъаддихъан мина гизаф халкъарин медениятириъ гъаму гъярфариинди урхуб ва бикІуб тяийн шулу.

(ЙицІубли асьсрий я меркез Константинополисъ, я БицІи Азия (гъи Турцияйин жилар) кІуру гъацІи островдин вилаятариъ тюркер адайи, душваъ грекар яшамиш шулайи. Хъа Султан Мехметдин регъберваликкди чапхунчи тюркери XV-пи асьсрий Византияйин ахю вилаятар чпиз гъидисну ва

1453 – пи йисан Константинополь чпиз мютІюгъ апIуру. Шагъристан инсанар ахю йивбариъ гъирмиш ва авара дапIну, тюркери дид'ин «Истамбул» кIуру ччур иливур).

Табасаранариз ва жара дагъустандин миллетариз 1931–пи йисаз саб жюрейин хусуси басма адайи. Гъадму вахтариз, тек маллиири ва аъраб гъярфариинди бикIуз аьгъюдари кагъаз ва жара бикIбар апIруган, аджам ишлетмиш апIуйи. 1931 – 1937-пи йисари ихъ гъулариъ дагълуйириз латин гъярфариинди урхуз ва бикIуз улупуи хъа 1937-пи йисарихъан мина вари Дагъустандиъ «Кириллица» тасдикъ шулу.

КЛАССИК – 1) варидализ бегелмиш писатель вая илимдин зурба устад; 2) кюгъне грек ва латин чIалар аьгъю апIру айлим, аьяндар.

Сабпи мянаиъ му гаф гизафси литературайин эсерариз кымат тувруган ишлетмиш апIуру. Аьдат вуйиганси, «классикар» гюргег эсерар гъидикIу ва варидализ къабул духьнайи писателариз кIуру. Месела, А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, Л.Н. Толстой, Ф.М. Достоевский, М.Е. Салтыков-Щедрин урус литературайин классикар ву. Хъа табасаран литературайин классикар ву пуз шулу Абумуслим Жяфаровдиз, Манаф Шамхаловдиз, МутIалиб Митаровдиз, Багъир Ражабовдиз ва Шамил Къазиевдиз. Дураги гъидикIу эсерари ихъ багъри литература лап девлетлу гъапIну.

КЛАССИЦИЗМ (немец чIал) – XVII–XVIII-пи аьсрарий Европайин литературайиъ ва искуствойиъ яратмиш гъабши цийи дережейин рякъ. Гъадмуган эсерар бикIрудари ва жара жюрейин пишекарвал кайдари чпин эсерариъ улупру темийир ва сюжетар лап кюгъне грекарин эсерарси илтIикIну ккунду, кIури гъахъну, гъаз гъапиш грекарин меденият гюргевалин, инсанвалин ва намуслувалин саягънаан лап инсанализ кпалгруб ва хуш шлуб ву, кIури. Гъадму йисари Европайиъ цийи кIултIан грек, латин чIалар урхуз ва дуарин кюгъне меденият аьгъю апIуз хъюгъру.

КОМЕДИЯ (грек чал). Автори, чай инсанарин нуқсанваларик кялхърайи, адмийириз айлхъюб гъюру саягъниинди улупурайи пьесайиз **комедия** кIуру. Сабпи ражари комедия Кюгъне Грецийийъ тикмиш гъабхъну. Дидин иштиракчийир касибарин арайиан шуйи.

Комедияйин вазифа адмийирик айлхъюб капIуб, тахсар кайи инсанар рихшант апIури, дурариин айлхъюб ва танкъид апIуб ву. Месела, М. Шамхаловдин «Хил алдабгъ» кIуру эсериъ кIулин игит вуйи Исайн темпелвал, пиянискавал ва жара нуқсанвалар арайиз адагъури ва биябур апIури, дугъ'ин айлхъюри шулу. Гъадму саягъниинди улупури, комедияйиъ думу дюз рякъюз хуз ккунди, чалишмиш'валар апIуру. Гъаму жюрейиинди табасаранарин зарафатар ва айлхъбар булди кади, пьесайин иштиракчиирин гъиллигъар ва хасиятар А. Жяфаровдин «Марччиликънин сумчир» кIуру комедияйиъра улупура.

КОМПОЗИЦИЯ (латин чал – *дюзмии anIуб, яратмии хъуб*) – лиг «Гъурулуш эсерин».

КРИТИКА (грек чал) – литературайин ва чалнан имарин, музыкайин, шиклар каъбан, кинойин, скульптурайин ва жара яратмиш гъапIу ляхнарин ва эсерарин жанр. Критики, литературайин эсерар (романа, ихтилатар, поэмийир, шиътар, пьесийир ва гъ.ж.) дурхну, айгъю дапIну, дурачин сюжетар, иштиракчиирин образар ва гъацира художествойин жара алатар ахтармиш дапIну, дидин успагъивалар, камивалар, хъуркъувалар ва дурачин зяифвалар улупури шулу. Гизафси литературайин критикар машгъур ву. XIX пи айрин урус литературайиъ варитIанна адлу критикар вуйи В.Г. Белинский, Н.Г. Чернышевский, Н. А. Некрасов, Н. Добролюбов, Д. И. Писарев ва гъ.ж. Критики писателариз айхю кюмек апIуру. Дураги эсерариз дугъри кымат туври, дидин гюргегвалар ва камивалар улупури, писателар дюз вуйи рякъюз хуз кюмек апIуру. Дағъустан литературайиъ машгъур вуйи критикар: Камил Султанов, Гъяжи Гъямзатов, Сулей-

ман Альгамадов, Казбек Султанов, Сиражутдин Хайбуллаев, Чакар Юсупова, Камал Абуков, Альгамад Муртазалиев, Къурбан Гъякимов, Султанмурад Акбиев ва жарадар.

Табасаран литературайиъра критикар а: Малик Гъясанов, Магомед Юсуфов, Мюгьюмед Къурбанов, Альбиг Альшурбеков, Юнус Муртузалиев, Низами Сафаралиев, Шагъвелед Шагъмарданов ва гъ.ж.

КРИТИКАЙИН РЕАЛИЗМ – писателари, художники-ри, скульптурали ва гъацира жарадари литературайиъ ва ис-кусствоин жара жюриириъ ишлетмиш апIру къайда, рякъ, айдат. Литературайиъ думу жюрейин къайда ишлетмиш апIру писателари чин эсерариъ улупру гъядисийир, альгъвала-тар, иширакчириин образар гъякъикъат вуди, дураг гъахъи-ганси дюзди улупури, думу эсер урхрудар авторин диби-кIайибдихъ хъугърганси яратмиш апIуру.

Му жюрейин реализм сабпи ражари Европайиъ XIX-пи айрин кIулариъ О. Бальзакдин, Г. Флоберин, Ч. Диккенсдин, П. Меримейин эсерариъ гъабхыну. Хъа урус литературайиъ реализмдин къайдайиинди эсерар дикIуз XIX-пи айрин сабпи пайнаъ И. Крыловди, А. Пушкинди, М. Лермонтовди, Н. Гоголи, декабристарин писателари, шаирари ва гъацира жарадари хъюгъру. Хъа дурагин къяляхъ вару урус литературайиъ бикIрудари гъадму къайдайиинди чин эсерар дикIуз хъюгъру: И. Гончаровди, М. Салтыков-Щедринди, Н. Чернышевский, Н. Некрасовди, Л. Толстой, Ф. Достоевский, А. Островский, И. Тургеневди, Г. Успенский ва гъ.ж.

КТИБТУБ – эсерин гъядисийириин гъякъинаан хъайи-хъайиси писатели ихтилат апIуб. Авторари чин эсерарин иширакчириин кIул'инна гъафи ляхнарикан, дурагин гъяра-катарикан хъайи-хъайиси ихтилат апIуру. Ктибтуб гизафси эпосдин эсерариъ ади шулу. Ктибтуб месела вуди, С. Альбадуллаевдин «МусакIай» кIуру ихтилат хуз шулу. Дириъ

автори чан күулин иgit вуйи Мусактайин ляхнарикан, дугъан күл'инна гъафидарикан ктибтура.

КУЛЬМИНАЦИЯ (латин чал – саб фтин-вуш заан *дөрежса*). Эсериъ давам шулайи гъядиса лап заан дережайиз удубчыу вахтназ эсерин *кульминация* күру. Кульминация гизафси, прозайн эсериъ ва поэмайиъ сюжеттар аш, гъадрариъ шулу.

Месела, М. Митаровдин «Ифдин гъарзар» күру поэма экспозицияйилан башламиш шула. Шаири эсерин күулий дагълу гъуларин ислягъвалин мяшатдикан, Къаркъул дагъларик карагънайи марччарикан ва чиларбан Илдандин швуттрамдин мукъмарикиан ктибтура. Гъаму сикинвалий айи юрдариина хабарсузди чапхунчийир алжагъуб эсерин **заязка ву**, гъаз гъапиш, дидхъантана сюжетдин күулин гъядисийир башламиш шула. Эсерин сюжет артмиш шули, мангъуларин күшмар гъайвнариинди Илдандихъна хъуркъру, балинра Тимурлан хандин гафар шулу, Илдан гъулаз гъарай хъади хъуркъру, дугъу гъуландариз чапхунчийрикан хабар тувру.

Гъамци шаир М. Митаровди чан поэмайиъ **гъядиса артмиш апIура** ва иштиракчийирин гъракатваликан ктибтура: Журас гъалайиъ гъалабалугъ абхъру, жигъилари дишлади ччин шюшкайир, чимрар учыру апIуру, дишагълийири ва къабидари гъалайн цалар ижми апIуз хъюгъру, журасари гъунши гъулариз хабар апIуру ва гъ.ж. Гъаму саягъниинди шаири поэмайиъ артмиш шулайи сюжет лап заан дережайиз хура. Инсанарин ва поэмайн иштиракчийирин гъракатвалар артухъ шула. Му эсериъ **кульминация** вуди мангъуларин саб къадар күшмар гъирмиш хъуб ва хандиз йисир духьнайи Илданди жавабар тувуб гъисаб апIуз шулу.

КЮГЬНЕ ГАФ (*архаизм* – грек чал). Йирси духьнайи ва ишлетмиш апIури имдру гафариз *кюгьне гафар* ва *архаизмийир* күру. Месела, ихъ чалнаъ *къягъриман*, *мутIялим*, *кавха*, *чуха*, *валжагъ*, *табашир*, *къалам*, *дафтар*, *Умчар*,

Эбелцан ва гъ. ж. архаизмийир ву. Бязи дюшюшариъ, писателири кюгъне вахтар улупбан бадали, хас вуйи лишнар, мутмийир улупузди, архаизмийир ишлетмиш апIуру. Месела, М. Митаровдин «Иран-хараб» кIуру ва А. Жяфаровдин «Эреллер» кIуру поэмийириъ гъацдар архаизмийир гизаф ишлетмиш дапIна (*рюгъ, эреллер, туз майдан, къалхан, чархачи, мутIялим ва* гъ. ж.).

Багъир Ражабовдира чан «Намуснан сир» кIуру тарихнан романтиъ гизаф кюгъне аьсрариъ ишлетмиш апIру гафар дикIура. Месела, «жасус» (*шицион*), «азгъун» (*нефснан инсан*), «кючери халкъ» (*саб йишив'ин яшамиши дарилу халкъ*), «лукI» (*chan кIул'ин али аьхюрин ряят*), «ряят» (*ханарин вая бегарин хиликк ккайи инсан*), «бюгътан» (*футна*) ва гъ.ж.

КЯЛХЬЮБ (Сатира) – нукъсанвалик ва нукъсанарилик кялхъбан бадали ишлетмиш апIру художествойин алат. Му жюрейин фольклорин ва литературайин алат дегъзаманийириан мина халкъарин ва литературайин эсерариъ ишлетмиш апIури гъахыну. Месела, Кюгъне Грекарин машгъур вуйи Аристофанди чан «Чшуру арфар», «Атлуйир», «Гъюбар» кIуру комедийириъ, гъадму вахтарин девлетлуйир танкъид апIури, дурагик кялхъра.

Нукъсанвалар улупру темийир, гизафси баснийириъ ва комедийириъ, Урусиятдиъра XVIII-пи аьсриъ машгъур шулу. Д. И. Фонвизиндин «Алью дарслу жигъил», «Бригадир» кIуру комедийириъ, И. А. Крыловдин баснийириъ ва жара писателири чин эсерариъ, инсанарин жюрбежюр нукъсанвалар улупури, дурагик кялхъра.

Комедияйин вазифа адмийиз альхъюб ккапIуб, тахсиар кайи адмийир рихшант апIури, дурагиина альхъюб ва танкъид апIуб ву. Месела, М. Шамхаловдин «Хил алдабгъ» кIуру эсериъ кIулин игит вуйи Исайин темпелвал, пиянискавал ва жара нукъсанвалар арайиз адагъури ва биябур апIури, дугъ'ин альхъюри шулу. Гъадму саягъниинди улупури, комедияйиъ думу дюз рякъюз хуз ккунди, чалишмиш'валар

апIуру. Гъаму жюрейиинди табасаранарин зарафатар ва альхъбар булди кади, пъесайин иштиракчийирин гъиллигъар ва хасиятар А. Жяфаровдин «Марччлихънин сумчир» кIуру комедияйиъра улупура.

КЪ

КЪАМАТ, КЪАШКЪАМАТ ИГИТРИН (*образ*) – эсерин игитрин шикил, сурат, образ. Гъарсар писатели чан эсериъ улупурайи игитрин сурат дюзмиш апIуз хъюгъру. Саспи авторари эсерин кIуларий дишлади дугъан шикил улупуру, тмундари цIи-цIибди бязи машнан лишнар, къашкъаматдин хъуркъувалар эсерик каъри шулу. Эгер эсериъ гизаф игитар аш, гъадраг вари писатели шикиллу дапIну ккунду, гъаз гъапиш думу игитар чиб-чпихъан та-фавутвал ади духыну ккунду.

Писателари чпин бикIарин эсерариъ сар-швнур иштиракчи суратназ хуру ва дурагин художествойин образар дюзмиш апIуру. Образ, яна суратназ хуб – эсериъ инсан, дугъан уьмур, хасият, дугъан гъиллигъ ва чIал, сурат, даркбар жанлуди, рябкъоз гъитру саягъниинди улупбаз кIуру.

Гъарсар писатели эсерарин игитар гъар жюре саягъарииинди суратназ хури шулу. Саспидари дишлади игитарин суратар улупуру. Думуган игитрин образ ачухъ апIуз рягъят шулу ва эсер урхрудариз дишлади игитрин маш, дугъан жан ва юруш рябкъору.

Месела, А. Жяфаровди чан «Агъсакъал» кIуру ихтилатнаъ къаби Керим халуйин гъамциб сурат тувра: «Дугъан ацIу кIвантари, цIарап ади дучIурхнайи Чилли йиккари, чав къабир вушра, къабиваликк кIул ккиврадайи. Дугъан гергми, бицIи кIару уларин сагъвалин альаматну, улин цIилцIами ва улчIвмари пягъливандинси пчIу жанди инсанар гъайран апIуйи».

Писателари ва шаирари чин эсерариъ ялгъуз игитрин образ яратмиш апIури, думу яркъу апIури шулдар, хъа гъацира гъаз гъадму девриъ уьмрин айгъвалатариъ гъацир инсан арайиз гъафнуш, улупуру. Эсерариъ игитарин хасиятар писателари жюрбежюр художествойин алатарин кюмекниинди дурагин даркбар, гъяракатар, фикрап, гъиллигъар, чIал, улхбан тегъер, абур улупури, суратназ хуру.

Эсерин игитрин образ жюрбежюр къайдайириинди улупури шулу. Гагъ думу писатели дугъкан чав ктибуру, гагъ – жара игитрин гафариинди, гагъсана – игитри чав апIурайи ляхнариинди дугъан образ ачухъ апIуру.

Месела, шаир М. Митаровди «Ифдин гъарзар» кIуру поэмайиъ Илдан кIуру марччлихъан балин образ яратмиш апIура. Шаири поэмайиъ, душмнар Чулакъ Тимур кIул'ин алди, гъафи вахтирикан бикIура. Душмнари учв йикIруб айгъяшра, Илданди чапхунчиирихъан гучI гъапIундайи ва чан багъри халкъ гъизилихъ масу тувундар. Илдандин образ шаири сабан чан бикIбариъ ккебгъра, хъа балин Тимуриз туву жавабарииинди дугъан образ бегъем апIура. Гъамци писателари чин игитар жюрбежюр серенжемариинди суратназ хуру.

Литературайин эсерариъ жанлу гъайванатарин ва табиаитдин образарра (пейзажар) алахъури шулу. Гизаф вахтари пейзажди эсерин хусуси мяна ачухъ апIуз кюмек апIуру. Табасаран литературайиъ А. Жяфаровдин прозайиъ пейзаждин шиклар гизафси алахъуру. ВаритIанна гизаф пейзаждикан вуйи цIарар А. Жяфаровдин «Хлинццар кайи зиянкар» кIуру повестдий а. Думу эсерин гъарсаб ихтилат писатели табасаран дагъларин ва дерийирин гюрчегвалар улупру цIарарилан ккебгъра.

Табасаран литературайиъ совет уьмрин вахтари саспи писателари чин ихтилатариъ ва поэмийириъ эсерин завязка ккебгъайиз гъулан, дагъларин ва дерийирин успагы табиаитдин шикларилан ккебгъуйи. Гъадму бикIбарин

аьдат гизафси А.Жяфаровдин, М.Шамхаловдин ва Б. Ражабовдин эсерариъ алабхъуру.

Хъа шириарикан табильтдин шиклариз, образариз Ш. Къазиевдира ҆ибди фикир туврадар. «КIару арс» кIуру поэма гъамци ккебгъра:

*Лисун... Жикъи шула серин...
Ригъди нурап ахъра гъизгъин...
Гъарзарилан исина раши
Рубзура гъамгисиб марцци шид
Нириъ ахъра аку үIадлар —
АтIагнай чпиз ригъдин нурап.*

КЪИЗЛАРГЕЖЕЙИН («Ушвуракарин», «Шуран йишван») МЯЬЛИЙИР. Табасаранарин сумчин мяълийир *ийрхъуб жюреиз* пай апIуз шулу: *шуран къизларгежейиъ апIру мяълийир, швшуваз гъафи жамар-шубарин, швшув гъахруган ва хуруган апIру, сумчин зарафатнан ва үIийи швшув булагъдинна гъахруган апIру мяълийир.*

Къизларгежейиъ апIру мяълийириъ, шуран тяриф апIури, думу суратламиш апIури дюзмиш дапIнайи бендари, ахюйишив дубисна. Ялгъуз гъадму сумчин йигъ гъушу аьсрариъ дишагълийирин уъмриъ варитIан аку, бахтлу йигъ вуйи, гъаз гъапиш швшув варидаrin фикриъ шуйи, дугъан гъюматназ мяълийир апIуйи, ашкъвари ва бажаранвалар артухъ кайи шубари мубарак апIру эсерарииинди дугъан тяриф апIуйи. Мяълийири шуран назуквал ва набалугъвал улупуйи, амма «жарадин хулаъ» дугъаз алабхъру гъагъи къисматнаканра кIуйи. Халкъдин шиъратиъ риш адлу апIури, дугъан гюргег образ жюрбежюр алатариинди дюзмиш апIуйи. Исихъ туправайи бендар гъубшу аьсрариан мина лап яшлу дишагълийирин кюмекниинди ухъухъна хъуркънайдар ву:

*Кюпечийирин арсан камар,
Гъизил палат, Суна бажи.
Шубуд агъзур арсар али,*

*Яриш, я Марият ханум,
Бикириз ухшар бика!
Яриш, я Марият ханум,*

Алагюзли, Суна бажи.

Ханумариз ухшар ханум!

* * *

*Я риши, я Марият ханум,
Вичси хил'ин гъюрхю риши,
Вичси хил'ин гъюрхю риши,
Малси массу туву риши!*

Швушв кюкдихъди, луфрахъди, магъийихъди, багъаллу шей'арихъди тевбииндиги табасаранарин сумчрин мяълийир Дагъустандин миди вуйи халкъарин аьдатнан шиърихъна багахъ шулу. Амма табасаранарин мяълийириз, чпи Багахъ Востокдин халкъарин шиъриз аьлакъалу апIурайи гизаф хусуси лишнарра а. Дураг бендарин кIалбариинди бажаранлу дишагълийири ктагъури шулу.

КЬОШМА (азербайджан чал) – азербаджан ашкъварин мяълийирин саб жюре. Му жюрейин эсерар XVI–XVII-пи аьсрариъ ашкъварин арайиъ яратмиш гъахъну. Саб къадар йисарилан къошма гъунши миллетарин фольклорариъ ва литературииъ гъарабгъну. Му жюрейин эсерар 5 (хъуб) бенднакан ибарат гъашидар ву. Къошмайин рифмийир гъамцдар шулу: **а б в б, г г г б, д д д б, е е е б, ж ж ж б.** Месела:

*Къюрдун ярхи тIагъру йишвар утIурккну,
Шад Эвелцен ухъуз хялижведи дуфна.
Такабур ву табиаьтра инчи ккади,
Гъар үIийи йигъ машквар вуда хъадукра.*

*ГвачIinin ухди гъудубчIву ригъдин нури,
Ягъал сивар гъизилиъ а ургури.
Назнази хъай жигъил швуишси текюзди,
Вичун гъари кюкюра хур хъадукра.*

*Къужса дагълар агъ йифари ккаънайи,
Русвагъ дапIна имиах таза гъавайи.
Каф илибккну душв'ан ахмии шулайи,
Нирин сесер гъанихди шул хъадукра.*

*Зав'ан гъюрай гъарсаб мархълин литIнари,
Ришиури а табиаьтдин халачи.
Рякъ иивруси лугар ккиришилик кучри,
ПсинчIари гугар кахъру хъадукра.*

*Шюкюр ибири аргъаж шулай сагъ уымриз,
Аьшкълу вуз аьз'ят аири уьзрин пис.
Дерд-хажсалат ярхла апIуз фикраиз,
Дарман шулу гъар гъафиган хъадукра.*

(Муслим Къурбанов. Сикинсуз планета.
Дербент, 2011. С. 204.)

КЪУШАВАЛ (Параллелизм) – шаирари, ашкъвари ва жара мяльиир ктагърудари ишлетмиш апIру шаирвалин саб алат. Шаирари чпин эсерар успагъивалин жигъатнаан багъа апIбан бадали, жюрбежюр тевбар апIруган, гъар жюрейин табиаьтдин къурулушдинна чан кIваъ шлу дигиш'валар ва тархъувалар улупури шулу. Гъацдар бендариъ шаири сабан кьюб цIарнаъ табиаьтдин аьгъвалатар улупури шулу, хъа имбу кьюб цIарнаъ дурарихъди ттархъру чан кефият ва кIван хиялар эсериъ атIагуру. Гизафси думу жюрейин **къушавалар** халкъди яратмиш гъапIу мюгъюббатнан эсерариъ шулу. Дурагиз **психологияйин** **къушавалар** кIури шулу. Месела:

*УкIу завуъ ригъ убгура,
Ригъ убгура, кум алдарди.
Гъянаъ аий юкIв убгура,
ЮкIв убгура, сикин дарди.*

Синтаксис жигъатнаан сабси гъурмиш дапIнайи, чиб-чпин гъвалахъди гъюрайи цIарариз, предложенийириз **с и н тақсисдин** **параллелизмийир** кIуру. Дурагга гизафси халкъдин поэзияйиъ алахъуру, месела:

*Узкан лизи луф гъабхънийши,
Яв унчIв'ин саб муκь апIуиза.
Узкан лизи диф гъабхънийши,
УчIену яв хулаъ гъузуиза.*

КЬ

КЬИСА – халкъдин медениятдъи яратмиш гъабши эпосдин эсерарикан саб жюре. Кьисийириъ халкъди кюгъне девариъ чан азадвал бадали, жарадарикан асиллу дарувал бадали, жара вилаятариан гъафи чапхунчийириз, зулумкрайиз айкси вуди гъурху дявирикан, халкъдин игитваларикан, азадвал бадали дурари аъх гъапIу аъзабарикан мялум апIури шулу.

Мурариъ халкъдин милли азадвалин уягъ хувал, халкъди тарих гъядисийириз чан кымат тувувал улупуру. Гъелбетки, саб-швнуб айсарииинди халкъдин мелзниин ишлетмиш шули, кьисийирин мяна дигиш дархьиди гъубздар, амма дуарин асас метлеб ва чпи яратмиш гъахыи деврин шиклар халкъдин кIавъ гъаммишандиз гъузра.

Кьисайиъ ктибтру гъядисийирихъ хъугъру адмийирин хиляинди, дидин бинайиъ дугъриданна кюгъне девариъ гъабши тарихи гъядиса а кIуру. Мумкин ву, кьисайин сюжет зат тарихариъ дархьи вакъиийирикан кадабгънайибра хъуз. Дидин сюжет ихтибарсуз гъядисийирикан хъузра мумкин ву. Гъаци вуйиган, кьисайиъ ктибтру гъядисийири артухъси шаксузвалар арайиз хуру.

Саб къадар кьисийириъ чапхунчи Тимури Дагъустан халкъарииинна гъапIу гъюжмарикан, халкъдин дирбаш игитари дугъахъди гъурху гъагъи женгарикан мялум тувра. Месела, вари дагъустан халкъарин «Гъван бай» кIуру кьисайин бинайиъ тарихи гъядиса а – зулумкар Тимур чан инсафсуз кьушмарихъди Дагъустандииин алархъуб ва дагъустан халкъари дугъахъди игитвалииинди дяви гъабхуб. Гъаму кьисайин

асас иштиракчи вуйи марччлихъан бай чан багъри ватан Дагъустан ккабгъуз дуфнайи чапхунчайириз мютЮгъ гъахъундар – думу гъвандиз илтИкИну. Му эсериъ дугъан ижмивал, ватандиз ва халкъдиз вафалувал хъанара гужли апIбан бадали, каъна, амма учв хъуз мумкин дару саб гъядиса ву.

Дагъустандин халкъари, чпин азадвал бадали жюрбежюр чапхунчайирихъди ва ханар-бегарихъди гъурху дявирикан, гизаф къисийир яратмиш гъапIну. Дагъустандин ва мидихъди сабси табасаран халкъди яратмиш дапIнайи гизаф пай къисийириъ дишагълийирин дирбаш'вал, дурагин фикрин деринвал, гъарсаб ляхниъ жилариз баранбарвал мялум апIура. «Дадайин къиса» кIуру эсериан ухъуз мялум шула, фици ачIни дагълу дишагълийи тербияламиш гъапIу касибрин бай чан фикрин деринвалиинди хандин бал'ин гъалиб гъахънуш. Халкъдин азадвалихъна вуйи гъисс ханар-бегарин дайма истисмар апIуваларихъан жансуз апIуз гъабхъундар. Чпин арайиъ яратмиш духънайи къисийир халкъари тарихнан гизаф ба-гъаллу савкъатарси урхюра.

Л

ЛАТИНИЦА – латин гъярфариинди дюзмиш дапIнайи алфавит. 1931-пи йисан урхуз ва бикIуз дагълуйириз улупруган, табасаранарин алфавит Темирхан Шалбузовди латин гъярфариинди дюзмиш апIуру. Хъа 1937-пи йисан, Дагъустандин вари халкъаринси, ихъ урхуб ва бикIуб «Кириллицайин» гъярфариинди дюзмиш апIуз хъюгъру.

ЛЕЙТМОТИВ (немец Чал) – эсерин кIулин мяна.

ЛИРА (грек Чал, лирика – *шиир, шиърар*) – 1) кюгъне грекарин къавалари мукумар йивру *л и р а* кIуру музыкайин алат; 2) шаирин, ашукърин, мяъли апIурун гъисс, хиялар ва метлебар атIагнайи шиърар.

Авторин фикрап, хиялар, дердер, хажалатар, гизаф инсаны из хас вуйи гъисс апІбар фольклориъ ва литературайиъ улупурайи эсерариз *л и р и к а* кIуру. Лирикайин эсерар, айдат вуди, шиъраинди яратмиш дапІнайдар вуди шулу, фицики шиърин хъпалгували, нагъмалували инсандин гъисс апІбар ва хиялар улупуз кюмек апIуру. Месела, Багъаутдин Митаровдин «Гъалибвалин завар раҳри», Рашид Аскеровдин «Бахтлу риш», Абумуслим Жяфаровдин «Табасаран», Шамил Къазиевдин «Ахсрарин нефес», Муслим Къурбановдин «Бализ васият», «Бабан дих», Пирмягъямад Аслановдин «Ватан», Шагъвелед Шагъмардановдин «Жилгъа», «Хирижв ухдитIан дубхъна суст...» ва гъацира жарадар лирикайин эсерар ву.

ЛИРИКАЙИН УЛДУЧІВУБ. Саспи эсерарин айтI эпосдин ва лирикайин лишнар гъидикъну шулу. Гъамци бязи вахтари эпосдин эсериъ автори, ктибурайиб къатI дапІну, чан хусуси фикрап, хиялар, гъисс апІбар улупуз хъюгъру. Гъамцдар йишивариз *л и р и к а й и н у л д у ч I в б а р* кIуру. Лирикайин улдучIвбар, месела, МутIалиб Митаровдин «Икрам апIурхъа гюмбтариз», Расул Гъямзатовдин «Узу гъахъи йис» кIуру поэмийириз алахъуру. Гъадму саягънан лирикайин темайилан улдучIван мисалар табасаран литература-ийъ лап ҶибдитIан алахъдар.

Месела, М. Митаровдин «Икрам апIурхъа гюмбтариз» кIуру поэмайиъ шаири ктибура, фици сумчIур йис дявдин къяляхъ ккудубшу йисан чаз Мурманск шагъриз дих гъапІнуш ва памятникдизна гюмбтариз икрам апIури, иштираквал чав гъапІнуш. Гъадму гъядисийирикан автори ктибури, сюжетдин Ҷарналан улдучIвну, дугъу чан фикрикан ва чаин улуркъу гъядисийирикан бикIуз хъюгъра.

Урус литературайиъра гъаму жюрейин лирикайин улдучIвбар алахъури шулу. Месела, А.С. Пушкиндин «Евгений Онегин» кIуру романдиъ, шаири кIулин игитрин уымрикан ктибури, саб дупну, чан хиялар ва фикрап бикIаригъ

гъяъра. Гъамци А. С. Пушкинди чан игитрихъна вуйи хусуси багахъвалар ва ккунивалар улупура.

ЛИРИКАЙИН ЭСЕРАРИН ЖЮРДИР. Лирикайин эсерар, аьдат вуди, темийириз лигну, гъар жюре дестийириз жара шула. Авторин жюрбежюор жямяльтугъ месэлиирихъди аьлакъалу гъискар, фикрар айи лирикайин эсерар *в а т а н - д а ш ' в а л и н* *лирикайиз* дахил шула.

XIX аьсриъ яркъуди машгъур вуйи лирикайин эсерарикан мялум дару шаирин «Бахтсуз», Къалухъ Мирзайин «Хандиз жаваб», Уружлин «Я касиб», Гъвандиккарин Жигерин «Альхир диван шул паччагъдин» ва гъацира жарадар ватандаш'валин лирикайин чешнийир вуди, гъисаб апIуз шулу. Гъаму жикъи шиърати, цидар гафариинди ихъ халкъдин зурба хиялар, гъисс апIбар, мурадар, метлебар дериндиан ва устадвалиинди къайд дапIна.

Мидланра гъайри, лирикайин шиърат табиаътдин лирикайизра дахил шулу. Табиаът гюзет апIбииндига арайиз гъафи шаирин гъисс апIбар ва фикрар улупру лирикайин шиъратиз *п е ѹ з а ж д и н* лирика кIуру. Дурариъ шаирари табиаът, чпин багъри Ватан улупури, утканвал апIури шулу. Месела, Ибригъим Шагъмардановдин «Дагълар» кIуру шиир. Диidiъ ва табасаранаиз лап машгъур вуйи мялум дару шаирин «Табасаран» кIуру эсерариъ багъри ватандин гюрчегвал жюрбежюор рангариинди ва ташбигъариинди улупура.

Дупну ккундуки, лирикайин эсерарин жергейиъ бязи *м ю г ѹ ю б б а т н а н* ва *ф и л о с о ф и я й и н* лирикара ахъра. Месела, Шамил Къазиевдин «Тилисим кайи сим» кIуру гъварчнаъ айи мюгьюббатдикан ва уъмрикан вуйи эсерар вари лирикайин эсерар вуди гъисаб апIуз шулу.

Лирикайин эсерар эпосдин эсерарихъан жюрбежюор лишнариинди жара апIуз шулу. Месела, мюгьюббатдикан вуйи халкъдин эсерарна «Ургур чвуччун гъала» кIуру нагъил чиб чпихъ тевиш, дуарин арайиъ айи тафавутвалар

ачухъди рякърю. Нагълиъ ахю сюжет а. Иранарин чапхунчайир табасаранарин жилариина дуфну, фицдар зулмар апIури гъахънуш, ургур чве фицдар пягъливнар гъахънуш, къаби гъарди Рейгъанат алдатмиш дапIну, гъала ккабгъуз чапхунчайириз фициб кюмек гъапIнуш, табасаран халкъ сатIиди женгнаъ фици учIвнуш, иранар ккагъну фици утIурккнуш, нали ктибтура. Му эсериъ улупнайи гъядисийир умрий гъашиси хъайи-хъайиси ктитура.

Хъа халкъдин мелзниин яратмиш гъаши **мюгъюббатдикан** вуйи шиъариъ гъич саб гъядисара улупури адар, дурагиъ ялгъуз мяълийир апIрударин кIван гъисс апIбарикан ва фикраикан кIура. Бязи вахтари эпосдин эсерариъ лирикайин эсерарин лишнарра шулу.

Жвули гъулаъ мялим гъаши Муслим Къурбановдиз вары Табасарандиъ **«мяълийирин шаир»** кIуйи. Дугъан эсерар табасаранаиз лап бегелмиш гъахънийи, дураг радиойиан, телевизориан ва сумчарин къаваларикан гъира ерхъури шулу. Шаири гъидикIу **мюгъюббатдикан** вуйи лирикайин эсерар композитор Къасум Мягъямадовди чан музайинди дюзмиш апIури, саб къадар гюрчег мяълийир арайиз гъафну. 2011-пи йисан Муслим Къурбановдин «Сикинсуз планета» кIуру ахю гъварч чапдиан удубчIвну. Дицик кьюб успагы поэма («Умрин гъирах», «Жилин зийнар»), баллада «Мюрхюн гъар», агъзурна варж насигъятнан мисаларна саб къадар **лирикайин эсерар** ка. Шаир Муслим Къурбанов, гъяйифки, кечмиш гъахъну, амма чан китабдиз чап дапIнайи эсерариъ дугъу бализ насиягъятар туври, абана баб зат кIваълан ма-гъархан, дураги улупу диши рякъдилан муул-дучIван кIури, васият апIура. Шаирин лирикайин эсерариъ чан кIаз дуфнайи мюгъюббатдикан, гъиснакан, инсандин умрикан, халкъдин дуланажагъдикан ва инсандин намуслуваликан бикIура.

ЛИТЕРАТУРАЙИН ВА УМРИН АЛЬАКЬА. Литература искуствойин жюриирикан саб ву. Думу юкъуд агъзур

йис мидиз улихъна сабпи ражара Китайиъ ва Индияйиъ арайиз гъюру, гъаз гъапиш, гъадшвариъ иероглифариинди бикIуб ва урхуб арайиз гъюру. БикIувал адру халкъариз литература адар. Урус литература X-пи аьсрихъан мина айиб ву пуз шулу, гъаз гъапиш X-пи аьсриъ урхувал ва бикIувал славянарин арайиъ яратмиш гъабхъну. Хъа табасаран литература, жара дагъустанлуйирин литературойирси къадпи аьсрин сумчIурпи йисариъ урхуб ва бикIуб латин гъярфариинди Дагъустандиъ яратмиш гъабшиган, арайиз гъюз хъюбгъру. Амма думуганайизра саспи маллайириз адкамдинди бикIуз ва урхуз аьгъяйи. Гъаци вушра, дагълу халкъариз революция хъайиз убхуб ва бикIуб адайи.

Искусствоин миди вуйи жюрийирси, литература жамяйтдин яшайищихъди, уъмрихъди альакъалу ву. Литературайин гъарсаб эсериъ писателари инсанарин уъмур, дурагин гъяракатар, фикрап, къастар улупнади шулу. Писателихъан чахъанра жамяйтдин яшайищихъан гъирагъдиъ гъузуз шулдар. Дугъу, чав улупурайи гъядисийириз учв фици лигураш, чав дурагихъди фици рафтар апIураш, чан эсерариъ ачухъ апIура. Гъаму саягъниинди писатели чан хусуси жигъатнаан вуйи фикрап улупури шулу, жамяйтдин уъмур улупбахъди сабси, литературайи багъри жамяйт фуну рякъди душну ккундуш, улупуру. Диidi фу бадали женг дизигну ккундуш, думу фтихъ хъуркъуз чалишмиш духъну ккундуш, аьгъю апIуру.

Инсанарин уъмур, дурагин уъмрин шартIар, фикрап литературайи гафарин кюмекниинди, гафариинди арайиз хру образарииинди (суратарииинди) улупуру. Писателари ва шаираи, уъмур гюзет апIури, думу вари терефарихъанди ахтармиш дапIну, улупури шулу. Чаз рякъюрайи ва чав дурагин зиин фикир апIурайи, чан улихъ гъяракат апIурайи гизаф къадар гъядисийирикан дугъу чан девриз вартIан хас вуйиб, уъмуни ва гъякъиkeyи вуйиб ктабгъуру ва гъадму улупуру.

Гъаму саягъниинди уымрин, яна дидиз хас вуйи жигъатар улупуз аймалназ гъюру, адмийириин жюрийир яратмиш шулу.

Месела, Манаф Шамхаловди «Чирагъ нириин дерейиъ» кIуру романтиъ, уымриъ гъашиганси, сумчIурпи йисариъ фици колхозар дюзмиш гъахънуш ва инсанарин айгъвалатар фици дигиш гъахънуш, улупура. Романтиъ атIагнайи гъядисийир дугъриданра гъадму заманайиз хас вуйидар, айдат вуди, варишвариъ алахъури гъашидар ву.

МутIалиб Митаровдин чан дявидикан вуйи поэмийириъ («Гранитдиин али кюкйир», «Симар къатIар гъабши чюнгюр», «Икрам апIурхъа гюмбтариз», «Хабарсузди гъудургдар», «Полярнайн баллада»), саб къадар шиърарий ва балладийириъ чаин ва жара дявидин эскрариин Мурманск шагырин бағагъ улуркъу читин гъядисийирикан гъашиганси ктибура. Литературайин эсерариъ инсанарин уымрап чин вуйиганси улупну ккунду. Дураги эсерар гъурху ксариз эсер апIуру, инсанар ужудур хияларихъинди ва терефарихъинди илдицуз кюмек апIуру.

ЛИТЕРАТУРАЙИН ИДЕЯЙИН МЯНА. Писателари чин эсерариъ улупурайи темийир гъаци гъавайиан гъадагъури шулдар. Дураги ктагъурайи темийир чин фикрарикан, дурар бикIбинди чин улихъ фицдар метлебар дивраш, гъадрарикан асиллу вуди, яратмиш апIури шулу. Гъаму саягъниинди литературайин эсерин *и* *đ* *e* *я* арайиз гъюру. Идея литературайин эсериъ вартIан метлеб алиб, вартIан асасуб ву. Эсерин вари миди вуйи жигъатар дидин идеяйиз табигъ шулу, яни дураги вари гъадму идеяйин мяна ачухъ апIбин алаъну шулу. Писатели литературайин эсерин идеяйин мяна дидин иштиракчириин гъракатариинди, дурагин образариинди ва жара жюрбежюр чарийиинди ачухъ апIуру.

Саспи вахтари писатели чан эсерин идеяйин мяна, бас-няйиъ улупури шлуси, ачухъди чав улупдар. Дидин гъавриъ

эсериъ улупнайи гъядисийирин, фикрарин, образарин тясирнакди думу гъурху кас учв ахъру, гъадгъу натижа йивуру.

Гъаму саягъниинди А. Жяфаровдин «Эреллер» кIуру поэмайн идеяйин мяна, аьвам халкъар алдатмиш апIбан бадали, диндин гъуллугъчийр вуйи маллиири адагъури гъаши кучIлар дюздинна адагъуб, динихъ хъугъру имбу инсанар гъякъиқи вуди дидин гъаврикк ккауб ву.

М. Митаровдин «Иран-хараб» кIуру тарихдин поэмайн идеяйин мяна, дагълу халкъарин чпин ватан уьбхбан заан гъисс, дуарин дирбаш'вал ва къягъялвал улупуб ву. Литературайин эсерин кыматлевал дидин идея жигъатнаан вуйи мяна дюзуб хъувалиъ ва гъадму мяна художествойин жигъатнаан устадвалиинди ачухъ апIбаз а.

ЛИТЕРАТУРАЙИН ЭСЕРАРИН ЖИНСАР ВА ЖЮРИЙР. Литература аьсраииинди артмиш хъпан натижаийи гизаф къадар жюрбежюр эсерар арайиз гъафну. Дуар фукъан гизаф ва жюрбежюрдар вушра, дуарин арайиъ саб вуйи, уьмуми вуйи лишнарра а. Гъамцдар ухшар вуйи лишнар хъували дуар чIатху вая жвилли эсерарин дестийриз сатIи хъуз мумкинвал тувра. Литературайин эсерарин чIатху дестийриз *э с е р а р и н ж и н с а р* кIуру. Литературайин эсерарин жинсар, халкъди яратмиш гъапIу эсераринси, лап дегъзаманириан мина шубуб жюрейиз пай шулу: *эпос, лирика ва драма*. Дуар мици жара апIбан бинайи художествойин жигъатнаан улупбан жа-жара саягъар а.

Э п о с д и н э с е р а р пну, чпиль автори чан чвурнахъан вая иштирак шулайидарикан сарин чвурнахъан инсанарин, дуарин арайиъ айи аьлакъириин ва дуарин уьмриъ шулайи гъядисийирин гъякънаан ктитурайи, ихтилат апIурайи эсерариз кIуру.

Абумуслим Жяфаровдин ихтилатар кайи «Хлинцтар кайи зиянкар» кIуру гъварч, Манаф Шамхаловдин «Чирагъ нирин дерейиъ» кIуру роман, Багъир Ражабовдин «Намуснан сир» кIуру тарихнан роман, Муталиб Митаровдин «Накьи-

шарын айи уымур» күру гъварч ва гъацира жара чиз сюжетар айидар – вари эпосдин эсерар ву. Эпосдин эсери, чан фициб калиб вушра, сюжет яна жикъи мяна ади ккунду.

Л и р и к а й и н э с е р а р пну, чиъ авторин фикрар, гизаф инсанариз хас вуйи гъисс апібар, хиялар улупурайи эсерариз күру. Лирикайин эсерар, айдат вуди, шиъраинди дидикінү шулу, фицики шиърин хъпалгували, нагъмалували инсандин гъисс апібар ва хиялар улупбуз кюмек апіру. Месела, Р. Аскеровдин «Бахтлу риш», А. Жяфаровдин «Табасаран», Ш. Къазиевдин «Ахсрарин нефес», Т. Хрюгскийин «Бабкан гаф» ва гъацира жарадар лирикайин эсерар ву.

Гизаф вахтари саб эсерин айтіп эпосдин ва лирикайин лишнар гъидикънадира шулу. Гъамци бязи вахтари эпосдин эсери, чан ктибурайиб къаті дапінү, чан хусуси фикрар, хиялар, гъисс апібар улупуз хъюгъру. Гъамцдар йишвариз *лирикайин улдуз I в б а р* күру. Гъамцдар лирикайин улдучівар, месела, Муталиб Митаровдин «Икрам апіурхъа гюмбтариз», Р. Гъямзатовдин «Узу гъахьи йис» күру поэмийири алахъуру.

Д р а м а й и н э с е р а р пну, чиб сягънайиин улупбан бадали дидикінайи эсерариз күру. Драмайин эсерариз жараси *пъесийрра* күру. Драмайин эсерарин текстар, асас вуди, диалогарикан ва монологарикан ибарат вуди шулу. **Д и а л о г** кьюр вая сар швнур иштиракчийин арайи гъябгъюрайи ихтилатназ, сюгъбатназ күру, хъа **м о н о л о г** сар касдин улхбаз күру.

Драмайин эсери диалогдин улихъ хусуси талабар дива: думу сягънайиз лайикъ вуйиб дубхыну ккунду, яна диди артистариз уйнамиш апібаз материал тувну ккунду, иштиракчириз чин фикрар ва гъаракатар улупуз, дуарин гъисс апібар улупуз мумкинвал тувну ккунду.

Монологди пьесайи жюрбежюр ролар уйнамиш апіури шулу: диди пьесайин улихъ күули тамаши апіурайдар, гъядисийир арайиз гъюрайи айгъвалат улупуру, сягънайиз

удучIвурайи иштиракчийин гъякънаан бязи мэлуматар тувну, думу удучIувал гъязур апIуру ва, ахирра, диди иллагъки метлеб айи арайиъ пьесайин кIулин иштиракчийин гъисс апIбарна фикрар улупуру ва гъадму саягъниинди дугъан хасият ачухъ апIуру.

Пьесайиъ автори чан терефнаан агъвалат арайиз гъюрайи йишван гъякънаан, пьесайин иштиракчириин ишаратарин, гъаракатарин ва улхбан нугъатнан гъякънаан анжагъ жикъи улупбар ва къайд апIбартIан тувдар. Гъамцдар улупбариz *r e m a r k i p* кIуру. Драмайн эсерар сягънайиин улупру вахтна, ремаркийир декорацияиъ ва артистарин уйнамиш апIбай кIулиз адагъуру.

Драмайн эсерин текст саб-швнуб чIатху паяриз – *n e p d i i p u z* – пай шулу. Хъа пердийир хъанаара жвилли парчайириз – *g y a d i c i i p u z* – пай шулу. Гъядиса пьесайин иштиракчирикан сар сягънайиз гъюб'инди вая гъягъбиинди арайиз гъюру. Пьесайин гъич саб гъядисайн агъвалат артмиш хъпъ тяйин вуйи саб вакъийа арайиз хуру.

Пьесайин иштиракчириин кIул'инди вуйи жикъи келимайиз вая жаарарикан жаваб тувуб тIалаб апIурайи дуарин улхбан ахиримжи гафариз *r e p l i k i p* кIуру.

Иштиракчириин кьюб группайн чиб-чпихъди вуйи, кьюр касдин чиб-чпихъди вуйи вая сар касдин тамам саб группайхъди вуйи женгназ *i n t r i g a* кIуру.

А. Жяфаровдин «Таригъули», А.-П. Салаватовдин «Уьру партизанар», М. Шамхаловдин «Хил алдабгъ», Ю. Базутаевдин «Гъала» ва гъ.ж. драмайн эсерар ву. М. Шамхаловдин «Хил алдабгъ» кIуру пьеса шубуб пердейикан ибарат вуйи эсер ву. Диidi айи бягъс, саб терефнаан темпел колхозчи Исайин ва, тмуну терефнаан, дугъан хпир вуйи Зилфийин, бригадир Ярятдин ва миди вуйи колхозникарин арайиъ гъябгъюрайи гъалмагъал ву. Гъаму женгнан натижайиъ колхоздин лихрудар гъалиб шула: дураги Исайихъди чан хасият

дигиши апIуз гъитра ва дугъу зегъметкеш колхозчийирин арайиъ чаз лайикъ вуйи йишв бисура.

ЛИТЕРАТУРАЙИН ЭСЕРАРИН ЧАЛ. Литератураин чал – му чаинди художествойин литературайин ва илимдин китабар дидикIнайи чал ву. Литературайин чал швнуб-саб варж йисариинди меденият артмиш хъпахъди яратмиш шлу аьдат ву.

Табасаран литературайин чал ялгъуз совет девриъ, 1932-пи йислан башламиш дапIну, арайиз гъюз ва яратмиш хъуз хъюбгъюб ву. Улихъди табасаран чалниинди ялгъуз халкъди яратмиш апIбарин фольклорин жюрийир ади гъахъну: махъвар, нагълар, къисийир, дургъунагъар, мисалар, ишалар, халкъдин мяълийир ва гъацира жарадар.

Ухъухъна аьраб гъарфарииинди дидикIнайи бязи табасаран шаирарин эсерарра гъуркыну. Дураг халкъдин арайиъ аьсрарииинди гъахъну, думу эсерар саб наслилан тмуну наслиз кIваъланди гъягъюри гъахъну. Хъа совет девриъ табасаран чалниинди урхуб-бикIуб яратмиш апIбалан къяляхъ, думу шиърар мектебариъ урхуз хъюгъру ва ихъ чалниинди китабар, газетар адагъуз хъюгъбалан къяляхъ, литература ва литературайин чал арайиз гъюз ва думу гъюблан-гъюбаз къайдайиз гъюз хъюбгъну.

Гъаму сяльтди табасаран чалниинди йицIисад йисандин школайиз вари лазим вуйи китабар яратмиш дапIна, табасаран чалниинди «Табасарандин нураг» кIуру республикайин газет, кьюб райондин газетар, «Литературайин Табасаран» кIуру журнал, дишагълийирин ва бицIидарин журналар, гизафси ихъ писателарина шаирари яратмиш гъапIну, гъацира урус чалнаан илтIикIу художествойин ва политикаин литература (китабар, альманахар, газетар, эсерарин гъварчар ва гъ.ж.) адагъура. Совет деврин вахтариъ ва XXI-пи аьсрин кIулариъ табасаранаин литературайиъ ахю бажаранвалар кайи цийи писателар, шаирар ва драматургар

машгъур гъахьну. Дураги гъидикIу эсерари литературайин чал саб къадар артмиш ва сакIал гъапIну.

Писатели, шаири, халкъдин чалнаъ гъар фу ужуб аш, вари гъадабгъуру. Дурагиз халкъдин чал ужууди аygъяди вадуму дюзди ишлетмиш апIуз аygъяди ккунду. Мидин гъякънаан Максим Горький гъамци гъапну: «Халис «художник» вуйи писателиз халкъдин девлетлу вуйи чалнахъди яркъуди таниш хъувал лазим ву ва дидкан вартIан дюз, ачухъ, гужли гафар ктагъуз удукуувал чарасуз лазим ву. Ялгъуз гъацдар гафар дюзди хъпалгуб ва дураг мянайиз лигну, дюзди ишлетмиш апIбу авторин фикрап устадвалиинди улупуз, ачухъ шиклар яратмиш апIуз, урхурайириз автори яратмиш гъапIуб чан улихъ рябкъру саягъниинди, инсанарин жанлу фигурийир рякъру саягъниинди дюзмиш апIуз мумкинвал тувру.... Чалнан гъякъикъи гюргегвал, чпи китабарин шиклар, образар, фикрап дюзмиш апIурайи гафарин дюзвалиинди, ачухъвалиинди, гюргевалиинди яратмиш шулу писателарин устадвалра ачухъ, дюз гаф ктагъуз удубъбаъ а...».

М. Горькийин гъаму гафарихъ хъуркъбан бадали, писателари чалнаъ лексикайикан (сионимарикан, неологизмийикан, архаизмийикан ва гъ. ж.), шикиллуди улупбан жюргежюр аьдатарикан (ташбигъарикан, эпитетарикан, метафорикан ва гъ.ж.), шаирвалин синтаксисдин алтарикан (инверсияикан, текраарикан ва гъ.ж.) ишлетмиш дапIну ккунду.

ЛИТЕРАТУРАЙИН ЭСЕРИН ТЕМА. Уъмрин жюргежюр гъядисийир (чIатхудар ва жвиллидар, хас вуйидар ва хас дарди арайиз гъафидар) гюзет апIури, писатель чан эсерариъ гъякъикъатди метлеб али жигъатар улупуз чалишишмиш шулу. Автори кадагъну чан эсериъ улупурайи гъядисийириз вая гъядисийирин саб жергейиз *т е м а* кIуру.

Месела, Манаф Шамхаловдин «Чирагъ нирин дерейиъ» кIуру романдиъ жюргежюр гъядисийир улупна. Амма дураг

вари саб темайин гъваларихъ сатIи шула: думура дагълу гъулариъ гъулан мишиш коллективламиш апIуб, яна колхозарин гъуралуш арайиз гъюб ву.

Багъир Ражабовдин «Намуснан сир» кIуру романдинъ Табасарандиъ ва Кыйбла Дагъустандиъ XVIII-пи асриъ дагълуйири чин ватан фици Надир-шагъдин регъбервалик-кди дуфнайи иранарин чапхунчийирихъан гъюбхнуш, улупура. Багъри ватан XVIII-пи асриъ душмнарихъан уъбхюб – *романдин тема* вуди гъисаб апIуз шулу.

ЛИТОТА (грек чал – *асантвал*) – эсерарий фу-вуш лап бицIиди улупру художествойин алат. Эгер гиперболайиъ фу-вуш лап ахюди улупуруш, литотайи думу шейъ гизаф бицIи апIуб мумкин ву.

M

МАКЬАЛА – сар касдикан, гъядисайкан, ляхникан, хъуркъуваларикан ва гъацира жара серенжемарикан диби-кIайи, газетарик ва журналарик чап дапIайи эсер. Макьала гизафси газетарик, илимдин ва жара жюрейин журналарик, макъалийирин гъварчарик чап апIури шулу.

МАЛАЙИК – Мусурман, Иудаизм, Хачперез ва жара динариъ иштирак шлу хлинццар кайи, адмиирин суратар гъяйи шей’ар. Динариъ тасдикъ апIрганси, малайикар Аллагъди жилиинна гъаъна, дураги первердигарин табшуругъар тамам апIури шулу. Жюрбежюр малайикариз чин ччууарра а. Месела, Жабраил малайик. Диidi инсанариз ужудар хабарар хури шулу, хъа Аъзраил малайик, адми кечмиш шлуган, дагъан кIулихъна жан гъадабгъуз гъюру, кIури шулу малайири. Абумуслим Жяфаровдин «Эреллер» кIуру поэмайиъ ктибтура, фици завариан тIирхну ХустIарин Дюрхъяз малайикар ва эреллерар гъюру, кIури. Гъацдар кучIлар апIури, малайири диндихъ хъугъру дагълуйир йисарииинди алдатмиш апIури гъахъну.

МАХЪВ. Хъугъуз даршлустар альаматнан ляхнарикан ва гъядисийрикан ктитру халкъдин эсериз *м а х ъ в* кIуру.

Махъвариъ хулан ва вягъши гъяйванатар, кафтар гъари, кушкафттар, ганабаб, дилиликIру инсан, ургуб кIул али аждагъийир жанлуди аъжайиб мутмийир улупури шулу. Мицистар эсерари тIибхру халачи, симир гъяйван, дукIнайириинна жан хру шид ва гъ. ж. шей'ар ара-арайик кIваинна хуру. Амма чпий кучIлиз ухшар вуйи дешюшарикан ихтилат апIури ашра, гъякъикъатназ ухшар вуйи махъварра шулу.

Табасаранарин махъвар шубуб жюрейиз пай шулу: *гъяйванатарикан, сюгърин (альаматнан) ва яшайишдикан* вуйи махъвар.

ВаритIанна кюгънедар *гъ я й в а н а т а р и к а н* вуйи махъар ву. Думу эсерариъ инсанарси улупурайи гъяйванатарикан улхуру. Месела, «Сулна жанавар», «Гатуна кьюл», «Сулан аымлар», «Сулна битI» ва гъацира жара махъвариъ гъяйванатарин кюмекниинди инсанарин арайиъ шлу ляхнар, гъалмагъалар, жюрбежюр гъядисийир ктитури шулу. Гъяйванатарикан вуйи махъвариъ гъяйванатарин кюмекниинди жюрбежюр адмиирин хасиятар, ляхнар, камивалар улупури шулу.

Гизаф махъвар, иллагъки гъеерхъган, аъжаиб шлустар, лап къадим заманиириъ арайиз гъафидар ву. Дурариъ сифтейин деврин инсанарин фикрар, табильтдин гъядисийирин ва чпин хусуси яшайишдин ляхнарин гъякънаан гъавриъ ахънайи саягъниинди, дегъзаманайин инсанарин фикрар, дуарин гъялар улупури гъахъну. Инсанар гъюлерин паччагъдихъ, яркврариъ шлу шейтIансибдихъ, хулан рюгънахъ, жинарихъ ва шейтIарихъ хъугъри гъахъну, инсандиз чаз вая жара саб сюгъюрчийиз ккун гъабшиш, думу жара жанлу мутмуйиз вая жара шейъназ дюнмиш шулу кIури, хъугъри гъахъну. Гъамцдар хъугъваларин асасниинди *с ю г ь р и н вая альаматнан* махъвар йигълан-йигъз гизаф шули гъахъну.

Гъаму альаматнахъ хъугъуб гъаддиан арайиз гъафнуки, думу девариъ инсанар гъеле табильтдин альдатарин гъавриъ адарди ва табильт члиз мютюгъ апбуз даршули гъахъну. Амма дураги табильтдин гъалиб хъубкан хиялар апбури гъахъну, ва гъаму хиялар гъублан-гъубаз махъвариз-ихтилатариз дюнмиш гъахъну. Гъамци аждагъириин гъалиб хъубкан, тирхру халачийирикан ва альжаликкан кка-даъру, зарбди гъягъру чекмийирикан вуйи махъвар арайиз гъафну. Инсанари баҳт-валарикиан хиялар апбури гъахъну ва гизаф махъвариъ игитри жюрбекюр манигъвалар фици улхъан гъадагъури ва альхириъ фици баҳтаварвалихъ хъуркъри гъахънуш, ктитури гъахъну. Гизафси сюгърин махъвариъ иштиракчири «яшамиш хъуз уж'валар, хушбаҳтвалар гъазанмиш апбуз хъюгъну» кбуру гафариинди ккудукубуру.

Я ш а й и ш д и к а н яратмиш дапбуни махъвар сюгърин махъварин къяляхъ арайиз гъафну. Дураги инсанарин арайиъ шлу гъядисийирикан, девлетлуириинна касибарин гъалмагъаларикиан, маллийириин аымларикиан ва къис-къисваларикиан ктибури шулу. Месела, «Паччагъна касибириш» кбуру алькьюллу шуркан вуйи махъвра, шуру паччагъдин жаллатбуар ва везирар чан улхбариинди гъайран апбури улупура. Дугъу паччагъдин читин меселийир гъял апбуру вая чан терефнаан дугъу паччагъдин улихъ тамам апбуз даршули талабар дивру. Паччагъди чаз гъадму шурган фикирлевал альгъю гъабшигъан, думу чаз швушвди гъадагъуру. Гъамцдар темийир айи махъвариз **я ш а й и ш д и к а н** вуйи махъвар кбуру.

Вахт жигъатнаан къанди арайиз дуфнайи халкъдин махъварик кялхъюб ва альхъюб артухъси кади шулу. Дурагиъ тямягъкар маллийир, къанунсуз кавхийир, инсафсуз кентхудийир, кучблях ариш-веришчийир танкъид апбури шулу. Яшайищдин махъварин арайиъ саб къадар гизаф машгъур вуйи зарафатчи Малла Насрединдин ва табасаранарин Касагай кбурурин ччвурнахъ дюнмиш апбури, ктагъури гъахъну.

Думу жюрейин зарафатнан эсерар вари Дагъустан халкъар-ин арайиъ гъамусра дарагъна. Гъарсаб жюрейин махъвариъ, аьдат вуйибси, уж'вал писвалиин, гъякъ нягъякъвалиин, касибар девлетлуйириин, умрин аку терефар дидин мучIу терефариин гъалиб шули улупуру.

МЕДЕНИЯТ (аьраб чал – *культура*) – адмийириин мяишатдин дереже.

Гъарсаб халкъдиз чан хусуси меденият а. Думу вари инсанариз тялукъ вуйи аьдатарикан ибарат дубхънайи пайна чан миллетди яратмиш дапIнайи серенжемарна жюрбежюр аьдалатарикан дубхънайи хусуси пайнакан дюзмиш шулу. Халкъдин медениятдик кабхъра наслариан наслариз дуфнайи миллетдин яшайиш, тарих, фольклор, литература, намусвал, дуланажагъ, аьгъвалат, мяишат ва гъацира жара терефар.

МЕМУАРЫ (француз чал) – автори чаин улуркъу ляхнарикан, чаз гъяркъю ва учв иштирак гъаши гъядисийирикан ва серенжемарикан дибикIнайи литературайин эсер. Мемуарик автори жувуу жувукан ктагъу ляхнариканра мялуматарра кади хъуб мумкин ву.

МЕСНЕВИ (аьраб чал – *кьюжлан*) – аьрабарин, персарин ва тюркерин шиътарин жюре. Кьюжлан бейт диш дару рифмайихъди дюзмиш апIури, бязи шаирари дастанар ва кюгъне халкъари чпин эпосар яратмиш апIури гъахъну. Гъарсаб эсерин бейтариз чан саб жюрейин рифма шулу. Гъаму жюрейииндиги дидикIна XI-пи аьсрарин персарин машгъур шаир Абуль Касим Фирдоусийин «Шахнаме», XII-аьсрин азербайджанарин Ильяс Низамийин философияйин дастанар «Искандер-наме», «Лейли ва Меджнун» ва гъацира жара эсерар.

МЕТАФОРА (грек чал) – жара мянайиъ ишлетмиш апIурайи гаф вая гафар. Саб мутму, дидин юруш вая гъяракат, дидиз ухшар вуйи жара мутмуйин гъяракатниинди, юрушниинди улупбаз кIуру. Метафорара саб мутму жарабдихъ тевуб ву, амма мушваь ачухъди теврадар. Гъаддиз дидиз

диз жини тевубра күри шулу. Метафорайи эсерин чал, дидин маракъувал, успагывал дерин апіру, гъаддиз диизра художество-йин шикиллу апібан алат күру. Месела:

*Дапіну ккудуқіубси мұкъмар.
Кюкіириз апіурва макар...
Къ. Мирза. «Ашуқь бүлбюл»*

Мушваң бүлбюл кюкіирилан илтібкүвал, дурагиң бағахъ хъувал инсанди мак апібахъ тевра. Му тевуб метафора ву. Эгер айдатнан тевуб вуйиш, мушваң гъамци дупну ккундийи: *инсанари чиб-чпиз макар апіруси, бүлбюли кюкіирихъди макар апіурасы*.

Метафорайин эгъемият художествойин эсериң ахъюб ву ва диди ухъуз авторин фикрарин ужуди гъавриң ахъуз кюмек апіру, месела:

*Гъар терефнаң гъизгъин зегъмет убхъури,
Чвлин тумар урзуз гъяракат апіурасы.
Псинчіар мани юрдариң тірхури,
Табиаңтың чвлин қардах рибшвура.*
(Багъир Ражабов)

Шаири чан шиъриң зегъмет убхъури, қардах рибшвура күру метафорайир ишлетмиш апіурасы. Дураги улупурайи гъядисайин ужуди, шикиллуди гъавриң ахъуз кюмек апіурасы. Эпитетдикра метафора кади хъуб мумкин ву. Гъациб эпитетдиз метафорайин эпитет күру. Месела, «гъизилин нурад», «мержсан улар», «ширин сес» ва гъ. ж.

МЕТОНИМИЯ – (грек чал – мяна гъюдююб) – чахъди сигъ айлакъайың айи саб мутмуйин кюмекниинди жара мутму ва ляхин улупбаз **м е т о н и м и я** күру. Месела, ухъу дугъаз «Пушкин дериндіан ағъяйи, узу Горький урхураза», күрхъя. Мушваң ухъу писателарин чпин ччуураг дисурашра,

улхуз дуарин эсерарикан улхурахъа. Му мисалар м е т о н и м и й и р и н ву.

Метонимияйин *c i n e c o x a* кIуру хусуси саб жюре-ра аыгъю дубхыну ккунду. Синекдоха саб пай бегъемубдинди вая бегъемуб саб пайнинди улупбаз, гизаф къадарнан иишв'ин ялгъуз къадар ишлетмиш апIбаз кIуру. Месела, ухьу ихъ *ватандинна душмнар гъюра* кIуру иишв'ин *душман гъюра* кIурхъа, *гюллиир ульюрхна* кIуру иишв'ин *гюлле ульюбхна* кIурхъа ва гъ. ж. Улхбаш гъамцдар синекдохийр гизаф ишлетмиш апIуру: *яв лик мушиваъ даришири, вари гъул гъюра, яв кIул муулупан ва гъ.ж.*

МИНИАТЮРА (итальян чал) – 1) литературайин ва музыкайин саб бицIи эсер; 2) автори чан хил'инди диби-кIнайи кюгъне китабарик каънайи бици шиклар.

МИСАЛАР (абириин гафар, айттар). Лиг «Абийирин гафар».

МИФ (МИФОЛОГИЯ) (грек чал – *κύισα, οντός*) – лап кюгъне вахтари ц1ин деврий («мифарин вахтнаъ») первердигарагарикан, завун аэршарикан, жиларикан, заварикан, ригъарикан, вазарикан, хядарикан, гъайванатарикан, адмийирин ва гъацира жара дюн'яйин яратмиш духънайи шей'арикан кадагънайи гъийин инсан хъугъуз даршлу эсер.

Мифар варитIанна кюгъне эсерар ву. Даим вягъши инсанарин кIулий зигъим гъурмиш гъабшиган ва дуарихъан фикрап апIуз шлуган, дуари чпиз ва чпин наслариз ригъна ваз ва гъацира жара шей'ар наънан гъафидар вуш, дуар гъапIрудар вуш, чпи ва чпин наслар хъугъру жюрейин эпосдин лап рягъти ихтилатар ктагъну. Дуарин тажруба адру фикраиинди, дюн'яйиъ айи вари шей'арин, гъайванатарин, адмийирин, набататарин кIул'ин жюрбежюр первердигарагар ал, гъадарин кюмекниинди ва дуарин амраиинди дюн'яйиъ вари дигиш'валар шулу.

Гъамцрагар фикраиинди кюгъне адмийири агъзраиинди чиб хъугъру мифар ктагъну: заварий айи планетирикан,

хядарикан, ригъарикан, вазарикан, вягьши ва хулан гъяйванатарикан, адмийрикан, дагъларикан, гъюлерикан, нирарикиан ва гъ.ж. Дурарикан саб къадар эсерар ухъухъна аъсраиан мина хъуркыну. Гизафси ухъуз мялум вуйи мифарин эсерар гъийин адмийир хъугъуз шлудар дар. Месела, Иудаизм дин хъапІрайиrin мифари ктибтураки, фицики чпин Яхве кIуру первердигари сабан Адам яратмиш гъапІнуш, хъасин, думу даахнайиган, дугъан мурглин тIул адабгъну, дидкан Гъява кIуру дишагъли гъапІнуш. Гъадрарилан тина вари дюняйиъ айи адмийир артмиш гъахъну, кIуру.

Хъа языческий диндин къяляхъ жюрбежюр цИийи динар (буддизм, зороастризм, иудаизм, индуизм, хачперез, ислам, ламаизм, кришниизм) арайиз гъафиган, думу динарихъди альакъалу мифар хъанара артухъ шулу. Гъамци лап дегъзаманириан мина инсанари чиб кIулиъ адрахъру гъядисийирикан ва табильтдин дигиш'валарикан цИийи мифар ктагъуйи. Саб къадар дураг ухъухънара хъуркына.

Табасаранарин медениятдир гизаф машгъур вуйи мифар гъамусра алахъуру ва дураг гъира артмиш шула. Гизафдар жара миллетаризра мялум вуйидар ву. Дураг иудаизм, хачперез ва мусурман динарихъди ихъ ватандиз ва медениятдиз гъафидар ву. Хъа табасаранариз, аърабари ухъу VIII–пи аъсриъ мютIюгъ апIайиз, Умчар кIуру аъхю первердигар гъахъну. Кюгъне табасаранарин мифариъ, дюн'яйиъ айи вари шей'ар Умчари яратмиш гъапІну, кIура.

Табасаранарин фольклориъ гизаф жюрииrin мифар алахъуру: космосдиъ айи шей'арикан (Ригъдикан, Вазнакан, Аъхю хядкан, жара хядарикан, планетирикан), вягьши ва хулан гъяйванатар фици гъахънуш, инсанарикан ва динарин вакиларикан (Адамдикан, Гъявайикан, пайгъамбраикан, малайикарикан, эреллерарикан, шейтIнарикан, жинарикан), табильтдин дигиш'валарикан (мархъарикан, тIурфнарикан, кьюркълин цИийирикан, жилар тIурчвбакан), дюн'яйиъ айи дагъларикан, дерийирикан, гъюлерикан, нирарикан,

жюрбежюр ляхнин алатарикан, уставаларикиан, нежбервала-рикан, мусурман ва жара динарихъди гъаши жюрбежюр жа-ра мифарикиан ва гь. ж. Гъамцдар мифарихъ кюгъне адмийир хъугъуйи, гъаз гъапиш жара жюрейииндигу дуралихъан дюн'яйин ляхнарин, гъядисийириин ва табиаитдин дигиш'валарин гъавриъ чпиҳын ахъуз ва жара адмийир гъавриъ тауз ва дуралин дигиш'валар ачухъ аптуз шулдайи. Гъамцдар жюрбежюр мифар бина вуди, дюн'яйиъ кюгъне вахтари гъар жюрейин динар яратмиш гъахъну.

Месела, «Ургуд завар ва ургуд жилар» күру миф. Дегъзаманиириъ табасаранаарин фикрар вуйики, вари дюн'яйиъ ургуд завар ва ургуд жилар а, күри. Дураг Умчари гъизиликан, арсракан, йифрикиан, рукъкан, гюзгидикан ва жара шей'арикан дюзмиш даптнайдар ву. Асккан завуз яягъди гъягъбан бадали, адмийи думу рякъ хъудварж йисан кка-даптнду, күйи.

Ригъидикан ва жиларикиан кадагънайи мифариъ гъамци ктибтура: «Ригъ Каспий гыол'ан удубчыурайиб ву. Думу лисун хъайизкъан либцуру, хъа хябяхъган дюн'яйин заан күлихъ хъайи гъюлиъ уччыру. Йишвну ригъ гъюлиъ даабхну гъубзру. Гвачтнинган ригъ сабпи завариз удубчыуру, хъа лисунган думу ургуд завариъ шулу. Гъамци ригъ гъар йисан ва гъар йигълан завариъ либцури шулу.

Жиларра ургудар ву. Дурагин гъар гъатнаъ бици ва ахю гъюлер а».

МОДЕРНИЗМ (француз чал – *лап иттииб*) – Европайиъ XIX-пи айрин ккудуркүру ва XX-пи айрин күлариъ искусствоин жюрбежюр жюриириъ ва литературайиъ яратмиш гъабши саб гъяракат ва айдат. Урусиятдин литературайиъ *символистар*, *акмеистар*, *футуристар*, *имажинистар* ва жара жюрейин шайрати чин эсерар чап аптури шулу. Гъадмуган арайиз гъафну «искусство для искусства» күру гъациб шайратин десте. Дураги күри гъахъну: «Литература ва искусствоин жара жюриир гъадму ляхнариин эллешмиш

шулайи адмийиризтлан лазим дар, инсанарин читин уъмур ис-
кусствоийъ улупуб лазим дар». Гъацдар шиътарин ва жара
эсерарин цийи жюрийр урус литературайъ ХХ-пи асрин
къадпи йисариъ гизафси мялум вуйи.

МОНОЛОГ (грек чал) – театрин сягънайиин пьесайин
иштиракчийин лап ярхи улхуб. Месела, Манаф Шамхалов-
дин «Хил алдабгъ» кIуру комедияйин иштиракчи вуйи тем-
пел Исаин улхуб.

МУСУРМАНВАЛ – Ислам дин хъапIувал. Ислам дин
VII-пи асрриъ Саудовская Аравияйин Хиджаз кIуру вилаят-
диъ яратмиш хъуз хъюбгъру. Думу вахтари аърабарин
жюрбежюр миллетарин, дуарин насларин ва жинсарин
арайиъ жилариин, чру майднариин, шид айи къуйириин
агъавал апIуз ккуни терефкраниц арайиъ йисариинди аъхю
дявийр ва чиб-чпиз гъаршувалар шуйи. Гъадму йисари
Мюгъюмmed (570 – 632 гг.) кIуру касдин кюмекниинди *и с л а м*
дин дюзмиш шулу ва думу аърабарин первердигар Ал-
лагъди жилиинна гъайнайи пайгъамбар ву кIури, тяйин шу-
лу. Пайгъамбрихъан саб къадар вахтарилан къаршууди
дийигънайи аърабарин насларин арайиъ ислягъвал йибIуз
шулу. Муганайиздин кюгъне цин дин хъапIрайи жюрбежюр
аъраб миллетарин дин саб къадар вахтарилан *и с л а м*
шулу.

Бажаранвал кайи Мюгъюмmed пайгъамбри мусурманвал
хъапIрайи Аравияйин аърабарин къувватлу халифат тяйин
апIуру ва думу йишвариъ айи вари миллетар чаз мютЮгъ
апIуру. Мусурмнарин арайиъ шлу аъдатар, дуарин уъмур,
шартIар, дуланажагъ, албагувалар ва жара дин хъапIрайи ин-
санарихъди вуйи аълакъавалар дуари *и с л а м* *и н д*
и кIулиз гъахуйи. Циб вахтарилан дугъхъан Сирияйин,
Иорданияйин, Ливияйин, Палестинияйин жилар дисуз шулу
ва душвариъ мусурманвал гужаз къурмиш апIуру. Хъа
Мюгъюмmed пайгъамбар 632-пи йисан кечмиш гъахыиган,
дугъан къяляхъ гъахыи халифари (Абу-Бакари, Омари,

Османди ва Аълди), аъхю вилаятар ва гьюкуматар VII-VIII аъсрари дисури, халқар лукI апIури, душвариъ айи инсанар гужаз мусурманвализ илтIикIуру. МютIюгъ даршу инсанар аърабарин къушмари къирмиш апIуйи. Гъадму аъсрари ккадахъу гъулар, шагърар гъамусра гъюрдарди дирчну ими. Аърабарин диндин дявийирин къяляхъ Азияийъ, Африкайиъ ва жара йишвариъ мусурманвализ илтIикIу миллетарин наслар гъамус саб миллиардна 500 миллионтан артухъ духъна. Хъа дюн'яйиъ мусурманвал хъапIру улматарин къадарну гъамус шубубпи йишв дубисна.

Ислам диндин хъуб вазифа кайи аъдатар дюзмиш духъна, гъадрар тамам апIуз гъарсар мусурман буржлу ву, кIуру шарильтди. 1). «Аллагъ сар ву, Мюгъюммед дугъан пайгъабар ву!» – кIури, хъугъну ккунду гъар мусурман кас. 2). Гъар йигъан хъуб раЖари гъудган дапIну ккунду. 3). Ураза – Рамазан вазли 30 йигъан ушв дубисну ккунду. 4). Гъарсар мусурманди закат тувну ккунду. 5). Умриъ саб раЖнукъана мусурман кас Саудит Аравийин Мекка шагърин Кябайиз «Гъяж» апIуз душну ккунду.

МУХАММАС (аъраб чал). Ригъ гъудубчIвру вилаятириъ ва Кыбла уълкиириъ тарабгънайи шиърин жюре. Аъдат вуйиганси, мухаммасди хъуб цар шулу. Дурагикан шубуб цар авторин шулу, имбу царар – шлин вуш эсерариан. Гъаму жюрейинди саспи шайрати чпин эсерариъ жарадарин яратмиш дапIнайи шиъратиз кымат тувыйи.

МЮГЬЮББАТДИКАН МЯЛЬИЙИР. Лирикайн мяльиийири табасаранарин фольклориъ лап аъхю йишв дубисна. Дураг гъамцдар жюрииз пай апIуз шулу: **мюгъюббатдикан, дуланажагъдикан, гъурабатдиъ айидарикан, жямлятлугъ гъядисирикан**. Мюгъюббатдикан вуйи мяльиийир гъамусра халқарин мелзниин алди, халичирихъ хъайи шубарин, хярар-хутIлариъ лихурайи зегъметкешарин арайиъ ади шулу. Гъадму темайин эсерарин саб къадар чпин хусуси ччуурар алидар ву, имбудар кIуруш, тек бендарди

ишлетмиш апIури шулу. Тек бендар ихь фольклориъ фукъан аш, саризра мялум дар. Дураг лап гизаф а. Халкъдин арайиъ **мюгьюббатнан хажалатнакан, шадваликан, агъ кайи бендар ва гъуррабатдиъ айидарикиан** вуйи мяльийир гизафси шулу.

Мюгьюббат – инсандин лап заан ва кIван марци гысс ву, кIура мяльийириъ. Дураги «ккунивалин кIван зиянарикан», «убгурайи жигъил уъмрикан», «мюгьюббатдин шарбидикан» ва «ккунивалин дармандикан» ктибури шулу. Ихь лирикайиъ шадваликан дарди, дердер-хажалатарикиан вуйи гизаф мяльийир а:

*Из улерлан гъушу нивгъар,
КуркIу жилар шагъидар ву.
Из багърум юкIв жандиъ имдар.
Наан дивза жандин дердер?*

(Табасаран халкъдин мяльийир. Уч ва дюзмиш гъапIур М. М. Къурбанов. Мягъячгъала, 1990. С.13).

Дагълу шуран образ варитIан акуди халкъди яратмиш гъапIу цIарариъ рябкъюра. Ккуни шуран сурат даршлубкъан уччувуб ву, «дугъан гюрчегвал саризра айиб дар» ва «думу бикIуз шлуб дар». Халкъдин ашкъвари чпиз ккуни шубарин шиклар улупруган, аку рангар гъяциф апIдар. Хъпе[ъурайидарин улихъна ккуни шуран гюзел къамат эсерари хура:

*Кушар кIару пекдин зарси.
УлчIемар – цIийи вазарси,
ГарцIлар ву гъизилгюлерси,
Сар гюзелиин ашуку вуза...*

(Зиихъ улупнайи гъварчнаан. С. 14).

Амма ккунир кIваъ айи риш мяльии сикин апIдар. Шуран сурат, фикрагар ва хиялар табиаътихъди ва шикларихъди ташбигъ дапIну, тувру. Аъхюну пай гъацдар тевбар завун аку хядарихъди, дердлу вазарихъди, убгурайи ригъди-

хъди шулу. Ккунирин хабахъ хъуз ккунди, дердер-гъамар айи дугъан юкІв мюгьюббатдин цигъ убгурало:

*Гъизил завуъ ригъ убгурало,
Ригъ убгурало, кум алдарди.
Йиз гъяналь айи юкІв убгурало,
ЮкІв убгурало, сикин дарди.*

(Зиихъ улупнайи гъварчнаан. С. I5).

Гъаму саягъниинди яратмиш дапІнайи мюгьюббатдикан вуйи мяълийир гъира табасаран халкъдин арайиъ «НивкIун шараб», «Адахлуйиз», «Сар гюзелиин ашуукъ вуза», «Мюгьюббатнан шараб», «Дагъдин жейран», «Жан, гюрел яр» кIурудар ва гъацира жарадар машгъур ву.

МЯНА – лиг «Литературайн идеяйин мяна».

МЯЪЛИ – халкъди яратмиш гъапIу лирикайин саб эсер. Халкъдин мяълиири табасаранаарин фольклориъ лап аыхю йишв дубисна. Дураг гъамцдар жюрииз пай апIуз шулу: *аьдатарихъди аьлакъалу мяълийир (Эбелцан машквриз, Гудилиз, Гунийиз апIру мяълийир, ишалар, сумчин мяълийир ва гъ.ж.), мюгьюббатдикан, дуланажагъдикан, гъурабатдиль айидарикан, жямяльтугъ гъядисийрикан, бицIидарин мяълийир, ашкъварин мяълийир ва гъ. ж.* (Ашкъварин мяълийир я литературайн, я халкъдин поэзияйин жанр ву пуз шулдар, гъаз гъапиши думу жюрейин мяълийир халкъди яратмиш гъапIдар дар. Дураг ашкъвари ктагъдар ву, гъаци вуйиган, дурагиз «ашкъварин поэзия» кIуру.).

Н

НАГЬИЛ (аьраб чал – *хабар, гъабши ихтилат*). Халкъди яратмиш дапІнайи дугъриданна гъабши саб гъядисийикан ктибтру эсериз **н а г ь и л** кIуру. Нагъли дугъриданна

бинайиан умрий духьнайи гъядисийрикан ктитуру, гъаз гъапиш дидиъ улупурайи тарихдин ляхнар, вакъиъйир, гъадрариъ иштирак гъаши инсанари вая гъадрарикан гъерхъу дикъат серенжемарикан дураги чпин наслариз ктитури шулу.

Нагълар юкъуб жюреиз пай шулу: *тарихдикан, игитваликан, дуланажагъдикан ва иливнайи ччуурагыкан*.

Тарихдикан вуйи нагълар дишлади гъядисийрин къяляхъ яратмиш шулдар. Тарихдин гъядисийир дуխну саб къадар вахтарилан ва йисарилан, дурагин иштиракчиири чпин алахъу гъядисийрикан наслариз ва жара адмийириз ктитури шулу. Амма думу иштиракчиирин ихтилатар жюрбежюр художествойин алатор ишлетмиш апIури, саб къадар дигиш'валариинди дюзмиш шулу. Хъа гизаф йисар кючюрмиш гъахъиган, дугъриданна гъаши гъядисийрIан, нагълар ктитру ксари кадагънайидар гизаф хъубра мумкин ву.

Месела, «*Абу-Муслимдин гъилинж*» кIуру тарихдикан вуйи нагъил VIII-пи айсрин кьюбпи пайнаъ яратмиш гъабхъиб ву. 1130-пи йисан машгъур вуйи айрабарин сиргъятчи ва тарихчи Абу Хамид ал-Гарнати Баб ал-Абваб Дербендейиз гъафну. Дугъаз табасаранар фици мусурмнар гъахънуш ва Табасаран вилаят фици 713-пи йисан айрабари чпиз мютIюгъ гъапIнуш, Дербентдиъ мялум дару сар айраб касди ктибтну. Дугъриданра айрабарин регъбер вуйи Масламайи табасаранар чаз мютIюгъ хъпан лишан вуди ва дурагиз гучIар ккаъбан бадали, ЧIтурдаф гъулаъ саб гъазмасиб апIуз гъитну, дидиъ чан гъилинж дивру. Гъадму тарихдин гъядисийрикан ибарат дубхъну, халкъдин медениятдиъ гъамциб нагъил гъубру ва думу тарихчий чан «Абу Хамид ал-Гарнатийин Европайиз сиягъят» кIуру китабдик капIру:

«Дербент Баб ал-Абваб вилаятдиъ «табарсаланаар» кIуру миллет яшамиш шула. Дурагин уълкейиъ 24 рустакъ (улихъ заманайиъ – мягъял – М. Къ.) а. Гъарсаб рустакъдин кIул’ин эмирстар аыхю гъакимар ал. Дураг Маслама ибн Абд ал-

Малиқди мусурманвализ илтікідар ву. Хъа дугъу 24 агъзур аърабарин хизанаар Мосулиан, Дамасқдиан, Хамсдиан, Тадмориан, Халебдиан, Сирийин ва Джезирийин жара шагъариан Дербент шагърин гъирагъарихъна алдаңын, Маслама удучівну гъягърган, дугъаз табасаранари гъапний: «Эй, эмир! Эгер уву учхъан ярхла гъашиш, учуз гучіруручуз. Гъаму ағылар диндиҳъан мягърум шулу ва учу аյжуз хъуз хъюгъру». Думуган Масламайи, чан гъилинж уьчлюбгъну, гъапний: «Йиз гъилинж ичв арайиъ гъубзды, думу учвухъ уьбхаяй. Думу ичв арайиъ имбуқъан гагъди, гъаму халкъарикан гыич саркъанра диндиҳъан мягърум хъидар».

Хъасин табасаранари Маслама чан къушмар хъади дергу дагъдиин гъарзарып саб бици гъазмасиб тикмиш апіуру ва гъилинж гъаддин айті дивру. Думу гъилинж гъамусра гъадму вилаятдиъ ими. Халкъари дина зиярат апіуру. Нагагъ кас-мас дина кьюрдин вахтна гъягъюри гъашиш, жангар ва жара рангнан палат алабхъуз ихтияр адайи, хъа игнар ургру вахтна гъягъюруш, лизи палаттіан башкъа палат алди гъягъюз ихтияр адайи. Нагагъ дина лизи палат алдарди гъушиш, ахю түрфандар убгъуру, мягъсулар ва йимишар пуч шулу. Думу ляхнарикан варидализ ужайи айғъя».

(Артухъси думу вахтарикан ва гъядисийрикан урхуз ккундуш, лиг: Курбанов М.М. Душа и память народа. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1996. С. 128–136; Курбанов М.М. Табасаран в мифах, преданиях, легендах и притчах. Махачкала, 2007. С.14 – 16).

НАГЬИЛЧИ – нагъил ктибтру кас, ихтилатчи.

НАМУСЛУВАЛ (НАМУС) – Кавказдин дагълу инсанарин медениятдиъ аысрарийинди тяйин дубхънайи адмийин ягъ, хасият, гъиллигъ, гъюрматлуval ва гъацира жара адмивалин ужудар лишнар кайивал. Намус дагълуйин варитіаннаа заан вуйи ягъ, дугъривал, уж'валин ва айқынлувалин саягъ ву. Намуслувалик инсандин варритіанна заан вуйи

лишнар кайивал гыисаб апIуру. Гъаци вуйиган, дагълуйири чпин намус уьбхюри, варитIанна ужудар гъиллигъар, хасиятар, адмивалар, дугъриданвалар улупури шулу. Табасарана-рин фольклориъ намуслуваликан гъамциб нагъил яшлу агълари ктибтури шулу:

«Кюгъне заманириъ саб ражари жигъилар, цИгъинчин тюфенгар ва ханжлар хъади, хюрчаз гъягъюру. Дураги, хюрч хъапIри, саб сил улихъ гъипру. Хъа хюрчаз ккеъну гъарзарикк сар жигъил живан, чан «чIяшш тюфенгра» хъади, ккилигури шулу. Сил чан багахъна гъафиган, дугъу тюфенгин чахмахариз зигуру, амма тюфенги пакъ гъапIундар. Дугъу хъанара чахмахариз зигуру, пакъ хъанара шулдар... Гъамци дерд дубхънайи живан, дустарра хъади, гъулаз хъадакну гъюру.

Хябяхъган гимихъ гафар апIруган, шли-вуш «Жигъилиз силхъан гучI гъабхъну шул, дарш гъаз дугъу слиз гъивундар», – кIури зарафат кади гъапиган, дерд гъабши намуслу живанди, чан хъанжал халариан адабгъну, бицIи тIуб хъадабтIуру ва гъамци кIуру: «Дустаар, узу кьюбан чахмахариз гъазигунза, амма пакъ гъабхъундар, хъугъай узухъ, гъаму бицIи тIубсибкъана кучIал гъапIундарза, дустар». Мюгътал гъаши гъуландар жигъилин тюфенгдиз лигуру. Дишихъ хъабхънайи барут ламунуб вуйи, гъаци вуйиган, диди пакъ гъапIундайи».

НАМУССУЗВАЛ – варитIанна ужуб дару инсандин алчагъвал, дицир касдин чIуру ният, хасият, гъиллигъ ва саягъ. Дагълуйири намуссузвал кайи инсандихъди дуствал, гъунагъвал, багахълевал ва тухумвал апIдайи, дугъаз сарира гъюрмат апIдайи, думу хасият кайи адми гъул’ан удучIвну, учв мялум дару жара уълкийириз чан хизанарра хъади, гъягъюйи. Намуссузвал мяна жигъатнаан «намуслувализ» гъаршу гаф ву. (Лиг «Намуславал», «Намус»).

НАСИГЬЯТНАН ЭСЕРАР. Улихъ заманириъ киблла вилаятариъ машгъур вуйи шайрати чпин дустариз, багъри

веледариз, пачгъариз ва шахиншахариз насигъятнан шиърар бахш апIуйи. Гъациб аьдат шаирвалиъ дюзмиш дубхънайи. Гъадму жюрейин эсерар ктагъру аьдат Къибла Дагъустандиъ къялан аьсрариъ гъарабгъну.

Насигъятнан шиърарик гъар жюрейин васиятар, дих апIбар ва жара жюрейин эсерар каҳъра. Гизафси му саягънан шиърар шаири учв йикIуз багагъ духънайи йисари ктагъуйи. Дурариъ шаири чан хажалатарикан, дердерикан, кIулиз удручIву ляхнарикан, гиранваларикан, веледариз ва ба-гагълуйириз туврайи насигъятарикан ктибури шулу. Месела, машгъур вуйи шаир Муслим Къурбановдин «Сикинсуз планета» кIуру китабдик «Бализ васият», «Бабан дих» кIуру шиърарна «Уъмрин гъирах» кIуру поэма чап дапIна. Дурариъ, шаири чан кIваъ арснайи дердер-гъамарикан ктитури, васият апIура:

*Тувраза увуз насигъят, аьзиз бай,
Талаб ибири, гъадабгъ кIвахъна васият.
Йиз уъмуртIан явуб вузуз лап багъа,
Уъмриъ лик див, духъну гъарган ихтият.*

*«Узу вуза!» – кIури, лиггъа, сабанра,
Милицан му фана вуйи дюн'яйиъ.
Увусир ву уъмриз дуфнай му касра,
Инсан саягъ ликар алдагъ заварикк.*

*Буш махъангъа, бушиб ухди биржур,
Ижми махъан, ижмиб ухди уъбгъюру.
Услирихъди гъюжат затра герек дар,
Фурс мапIан гъа, вуира уву аьгъ'яндар....*

*Алдардира гъюрмат мапIан сар касдиз,
Аъхир дугъу апIидива лап рихшант.
Уж'валра ебиц, харживалра сарасди,
Бегъем кас вуш, гъархну ккундар яв гъюрмат.*

*Ибши гъаму васият вуз, аъзиз бай,
Узукъан му уъмриъ уву алдракри.
Ебхьидарив саризра уъзрин гъарай,
Вахтниинди му йиз гафар дидрисии⁶.*

НАТУРАЛИЗМ (латин чал – *табиивал, дикъатлувал, дугъриданвал*). Литературайиъ ва искуствоин жара жюририй XIX – пи аьсриъ гъабши гъяракат. Думу вахтари саспи писателари ва шаирари чпи бикIру эсерариъ, уъмур фициб вуш, гъаци улупну ккунду, кIуйи. Натурализм реализмдин бинайиъ асас вуди дивнийи. XIX-пи аьсрин 40-50– пи йисариъ урус писателар вуйи Н. В. Гоголь кIулиъ ади, «Натуральная школа» кIуру писателарин жерге дюзмиш шулу. Дураги помещикарин ва гъюкуматдин гъулугъчириин уъмур, рихшант апIури, танкыид апIури шулу. Гъадму школайин членар гъахьну Н. Некрасов, М. С.-Щедрин, Ф. Достоевский, М. Гончаров, Н. Чернышевский ва гъацира жарадар. Думу школайи реализм урус литературайиъ гъурмиш хъпан бадали ахю кюмек гъапIну.

НЕБЫЛИЦА – дархы ляхин, кучIал. Фольклориъ саспи дархы гъядисийрикан ктитру эсерариз, кучIлар кайи, зат хъугъуз даршлу эсерариз кIури шулу.

НЕКРОЛОГ (грек чал. Лиг «ГъачIирикан гафар»).

НЕОЛОГИЗМ – Лиг «Цийи гаф».

НЕОРЕАЛИЗМ – литературайин эсерар бикIувалин саб жюре. Думу сабпи раЖари Италияийиъ ва Францияийиъ дюзмиш гъабши кинойиъ яратмиш шулу. Хъа литературайиъ кIуруш, писателари эсерариъ чпи гъяркью гъядисийир ва ляхнар, зат дигиш'валар ктарди, гъахьи-гъахьиганси улупну ккунду, кIуйи.

НИГИЛИЗМ – лиг «Инкарчивал».

---

⁶ Къурбанов М.З. Сикинсуз планета. Дербент, 2011, с. 131–132.

НОВЕЛЛА (итальян чал – *цИийи хабар*) – литературайин бицли ихтилатдиз ухшар вуйи жанр. Амма литературайин аьдати ихтилатдихъан новелла жара дапІну ккунду. Дидин сюжет ва сюжетдин ахир зат даршлу гъядисийрикан дюзмиш дубхънайидар вуди шулу. Новелла саби раЖари Италияйиъ, хъасин вари Европайн литературииъ XVIII-пи аьсриъ яратмиш гъабши жанр ву. Урус литературайиъ думу жанр дици яркъуди тарабгъундар.

НЮГЬ ПАЙГЪАМБАР – жюрбежюр дюн’яйин халкъарин мифариъ ва Иудаизм, Хачперез, Мусурман динариъ мялум вуйи пайгъамбар. Дугъкан яратмиш дапІнайи жюрбежюр кюгъне мифарин вариантар къадим Месопатами-яйин халкъарин медениятдиъ гизаф ади гъахъну. Магъа дурарикан варитІанна машгъур вуйиб ва «Библияйиъ» айиб:

«Нюгъ пайгъамбар Адамдин ва Гъявайин насларикан сар вуйи. Дугъри ва марцци уьмур хъапІри дугъан хъудварж йис гъабхъиган, саб раЖари жугъдарин первердигар Яхвейи дугъаз, чахъна дих дапІну, кІур: «Уву марцциди ва дюзвалиинди яв уьмур хъапІрава. Амма саспи инсанари, чиб-чпи йивну йикІури, аьрвалар апІури, вягъши гъайванатар йихури, яркврар уршури, писвалар апІури, йигълан-йигъаз дюн’я барбатІ апІура. Узуз адмийириз жаза тувуз ккундузуз, гъаци вуйиган, уву яв улматар уърхбан бадали, шубуб мертебайин саб зурба гими апІин!». Яхвейи чаз гъапиганси, харатчийр ляхнiz тяйин дапІну, Нюгъди гими дапІну ккудубкІуру.

Саб вазилиан ягъчівур йигъанна йишвандин арайиъ тІурфан убгъуру. Нюгъдиз хпирна шубур бай – Сим, Хам, Иафет – ва дураин хпартІан фужкІара адайи. Нюгъди гими-иъ чан хизанар итру. Хъасин гъарсаб жанлу шей’арикан, хулан ва чІурдин гъайванатарикан, балугъарикан ва жакъварикан, жилиб ва хпіб гюзет дапІну, жутарди гимиийиъ итру. Циб вахналан дюн’яйин вари жилар гъюлери ккаъру. Гъамци Нюгъдин гими, къурамат абгури, гъюлерииин либцури шулу, амма дурагиз саб жюрейин жилар алахъундайи.

Къурамат абгуз кIури, Нюгъди луфар ва жара жакъвар гъауз хъюгъру. Гъамци дуарин 365 йигъ гъябгъору...

Сад йигълан саб луф, чан бацар къуршари кацIну, гими-йин дубсру. Нюгъ ва вари гъяйванатар шад шулу ва гъамци дуарин гими эрменийирин Аарат кIуру дагълариъ сикин шулу. Первердигар Яхвейи Нюгъдиз кIуру: «Гъаму дюн'яйин жилар аькюллу инсанари ва гъяйванатари алабцI». Первердигари дуруцна дагъур ва жара рукъан диллигар ду-раихъна тувру хъа нежбервал ва малдарвал апIузра амур апIуру. Инсанарин яшайиш хъпан бадали, Яхвейи йигъ ва йишив, табиастьдин къайдийир, къюрдна хъад, адмийири ипIрудин ва хурагарин аьдатар дюзмиш дапIну, ккудубкIуру. Гъамци саб къадар вахтирилан вари дюн'я инсанари ала-бцIуру.

Нюгъ пайгъамбри тIумтIар кивру ва жара йимишарин багъар яратмиш апIуру. Саб ражари Нюгъди манишнаан учIвру дубхънайи тIумтIарин эферсуф убхъуру. Думу эфер-суфдикан чяхир дубхънайиб дугъаз гъелелиг хабар дайи. Нюгъ пиян шулу ва гъяцIлиди жилиин дахъру. Пиянди гага гъяркью Хам дугъ'ин аьлхъюз хъюгъру, хъа Иафет кIуру би-цIуну аькюллу бали гагайиин фициб вуш бирк илипуру. Хябяхъган пиянвалиан гага уягъ гъахъиган, дугъу Иафетдиз чухсагъул кIуру, хъа Хамдиз агърап апIуру ва дугълан тина гъаши улматарикан лукIар ишри кIури, дюйири апIуру. Гъамци дюн'яйиин лукIар яратмиш гъахъну».

O

ОБРАЗ (урус чал – *сурат, шикил*). Литературайин эсерариъ уымрин гъядисийирикан, тарихдикан, табиастьдикан, халкъдикан ва инсандин яшайишдикан мялуматар туври шулу. Писателари чин бикIбариъ эсерарин сар вая швнур сар иштиракчи *суратназ хуру* ва дуарин художествойин *о б р а з а р* дюзмиш апIуру. *Образ, яна суратназ хуб* — эсерарь инсан, дугъан уьмур, хасият, дугъан гъиллигъ ва чал,

сурат, даркбар жанлуди, рябкъюз гъитру саягъниинди улупбаз кIуру. Гъарсар писатели эсерарин игитар чан саягъ суратназ хури шулу. Саспидари дишлади игитарин суратар улупуру. Думуган игитрин образ ачухъ апIуз рягъят шулу ва эсер урхрудариз игитрин маш, дугъан жан ва юруш рябкъюру.

Образдикан артухъси мялуматар урхуз ккундущ, лиг «Къамат, къашкъамат игитрин».

ОДА (грек чIал – *мяъли*) – Лиg «Тярифнан шиир».

ОКТАВА (итальян чIал – *миржисб цIар айи шиир*). Му жюрейин миржиб цIарнан шиърар айи эсерар сабпи ражари къялан аьсрарин Италияин литературайиъ алахъуру. Дураг, миржиб цIарнаъ аьдати «**абабабаб**» рифма ади, халкъдин эсерарин жюрейиз ухшар айидар ву. Октава жюре шиърар шаирикан сабпи ражари Джованни Боккаччойи, чан «Тезеида» кIуру поэма бикIруган, ишлетмиш апIуру.

Гъи фу шиъриъ миржиб цIар аш, гъаддизра «октава» кIуру. Октавайин эсерар Шамил Къазиевдин бикIбариъ гизафси алахъуру:

*ГвачIин ухди,
Уягъ хъубси сабпи нур,
Шубуб ражну
Даттари апIури уъйир...
Ярхлаз гъягъру
Дагълуири илитур,
Саб уъув апIайиз,
Гъяйвнариин пирпийр.*

(Шамил Къазиев)

ОЛИЦЕТВОРЕНИЕ (урус чIал) – жанлуси инсандин хасиятар кади улупуб. Месела, Муслим Къурбановдин «Дядин чюлиан сес» кIуру эсериан:

*Дюнмиши шулза хъадукрахъди кюкийриз,
Лизи уърдгиз укIу завун кIапIалиъ.*

*Йишвну завун хяраь айи хядари,
Сакит невес хурзухъна йиз дадайн.*

ОМОНИМАР (грек чал) – сабси кIури ва ерхъури, мяна жара вуйи гафар. Месела: *гъяйвнин рижс*, *хяран рижс*; *инсандин кIул*, *булагъдин кIул*; *инсандин хъюхъ*, *дагъдин хъюхъ*.

ОЧЕРК (урус чал) – газетарин ва журналарин эсер. Очерт литературайин жанр ву кIури, пуз хай шулдар, гъаз гъапиш, дидик каъру игитар ва гъядисийр чпи гъашиганси, художествойин алатор ишлетмиш дарапIди, дикIуру. Очерткар журналистари чпиз гъяркъю инсанарикан, дураги гъапIу дугъридан вуйи игитваларикан, хъуркъуваларикан, вакъиъирикан дикIури шулу, дураги гизаф ярхидар шулдар. Месела, «Табасарандин нураг» газетдик чап дапIнайи ТинтIарин фермер вуйи Уруж халуйикан ва дугъян фермайикан дубикIнайи очерк.

П

ПАЙГЪАМБАР – первердигари чан гьюкум жилариин хъапIбан бадали гъянайи кас. Жугъдарин пайгъамбар Моисей (Муса) ву, мусурмнарин – Мюгъюмед пайгъамбар, хачперезарин – Иисус, буддистарин – Будда, зороастризм хъапIрайидарин – Ахура-Мазда, кришнаизм гюзет апIрударин – Кришна, ламаизм ккунидарин – Даллай-Лама.

ПАМФЛЕТ (англ. чал) – нукъсанвалар улупру ва танкъид апIру эсер. Памфлетар газетарик ва журналарик чап апIури шулу.

1) Памфлетариъ гьюкуматдин чиновникарин, саспи машгъур вуйи шаирарин ва гъацира жара гъулугъчириин нукъсан ляхнар ва гъиллигъар улупури, дурагик кялхъри шулу.

2) Метлеблу учIвру сатирайин макъала, айдат вуди, политикийкан ва шлиз-вуш айкси вуди дибикIнайи бицIи эсер.

ПАНЕГИРИК (грек чал) – АынтIикъя Грецияйин литературайиъ машгур вуйи лап аднан шиир. Урус литературайиъ панегирик М. Ломоносовдин, Ф. Прокоповичдин ва жарадарин бикIбариъ алахъуру.

Хъа къялан айсариъ Къибла вилаятарин литературийиъ фарс Чалариинди аднан шиърар гизафси Ирандий, Турцияйиъ ва айрабарин гьюкуматариъ мялум вуйи. Табасаран литературайиъ аднан шиърар ашра, панегирикар гъелелиг сарира чап гъапIундар.

«ПАНЧАТАНТРА» (кюгъне индусарин санскрит чал – «Хъуб китаб»). Ихъ деврин III-пи айсариъ Индияйиъ санскрит Чалниинди хъуб китабдикан ибарат вуйи махъварин, нагъларин, къисийирин, баснийирин ва абиирин гафарин гъварч гъибихъну. Думу шли-вуш VI-пи айсариъ перс Чалназ илтIибкIний. Гъадму вахтариъ «Панчатантрайин» ад сюгъбатчиирин, шаиарин, ариш-веришчиирин ва «Пекдин ахю рякъяриъ» айи халкъарин кюмекниинди вари йишвариъ гъарабгъну. Гъадму вахтарин къяляхъ VIII-пи айсариъ думу китаб, «Калила ва Димна» кIуру ччвур алди, айрабари чпин Чалназ таржума апIуру, хъа Заан Европайин Чалариз, гъадму ччвур алди, мялум дару сар касди илтIибкIну.

Урус чалназ «Калила ва Димна» XVI-пи асриъ шли-вуш илтIибкIну. Илмарий кIуруганси, му гъварчнак кахъу эсерар ихъ девриз улихъна индус халкъари яратмиш гъапIдар ву. Гъадму «Панчатантрайиъ» гизаф баснийир, айгъам кайи махъвар, къисийир ва нагълар а. Думу эсерарин кIулин иштиракчийр, инсанар дарди, вягъши ва хулан гъайванатар ву. Дурарик инсанарин чIуру хасиятар, гъиллигъар, аймалдарвалар кайи образар гъайванатарин кюмекнииди яратмиш дапIну, бажаранлу кюгъне халкъарин вакилари жюрбежюр адмийир улупура .

Месела, гизаф вилаятариъ мялум вуйи «Сулна хъют» кIуру басняйин саб жюре ухъуз мялум хъайиз, сабпи ражари ихъ девриз улихъна VI-пи аьсриъ грекарин баснячи Эзопдин бикIбарик алабхъуру. Гъаму сюжетдин саб жюре индусарин фольклориан вуйиб «Панчатантрайикра» ка. Хъа XVIII-пи аьсриъ француз Жан Лефонтенди, гъадму сюжет ади, басня гъибикIну, XVIII–XIX-пи аьсрариъ урус баснячийир вуйи А.П. Сумароковди ва И. А. Крыловди, кюгъне сюжет ишлетмиш дапIну, баснийрин чпин варианттар гъидикIну ва чап гъапIну.

ПАРАЛЛЕЛИЗМ (урус чал) – (Лиг «Къушавал»).

ПАРНАС (француз Чал). Гафназ шубуб мяна а. 1) Грецияйиъ айи дагъдин ччвур; 2) XIX – пи аьсриъ Францияйиъ дюзмиш гъабши шаирарин саб десте. Дурари французарин литературайиъ ахю хъуркъувалар гъазанмиш гъапIну; 3) шаирвалин ва жара жюрейин пишекарвалин лап заан дереже.

ПЕГАС (латин чал) – кюгъне грекарин мифологияйиъ айи хлинццар кайи юргъа гъайван. Дидин лик кубкIу Геликон кIуру дагъдиин штун булагъ ачмиш гъабхъну. Хъа грекарин хъугъвалариинди, шли гъадму булагъдиан шид гъубгъиш, дугъкан машгъур шаир шулу, кIур. Гъацдар фикраикан аьмалназ гъафну келима: «Думу пегасдин элеъну», яна дугъкан ужур шаир гъахъну.

ПЕЙЗАЖ (француз чал – *у́льке, иши́в*) – табильтдин шиклар. Литературайин эсерариъ гизаф ражари *n e й з a ж a р* (табильтдин шиклар) алахъури шулу. Халис художествойин эсериъ пейзажди ахю роль уйнамиш апIури шулу ва диди эсерин идеяйин мяна ачухъ ва артухъ апIбаз кюмек апIури шулу.

Гизаф вахтари пейзаж игитрин фикраихъди ва гъисс апIбарихъди аylакъадар вуди шулу. Месела, А. Жяфаровдин «Ачухъ гъабши тахсир» кIуру ихтилатнан кIулиъ автори улупурайи пейзаж Тагъирин кIваъ айи фикраихъди, хиялярихъди аylакъадар апIуру. МикIран улихъ гъабхъу ялгъуз

дифрахъан фици давам апIуз шули адарш, жамяафтдиҳъан гъадахънайи Тагъирихъанра гъаци чан уъмур хушбахтди хъапIуз шули адар. Мушваъ писатели суратназ хурайи таби-афтдин шикли урхурайир авторин фикрин ачухъди гъавриъ ахъбаз кюмек апIура.

Пейзаж бязи дюшюшариъ чахъди улупурайи гъядисийир, инсанар ачухъди рякъбан саягъ вуди шулу. Месела, А. Жяфаровдин «Хлинцдар кайи зиянкар» кIуру ихтилатнаъ пейзажди игитарин ва вягъши гъайванатарин альгувалатар, дурарин хусуси гъиллигъар улупуз ахю кюмек апIура. Мидланра савайи, А. Жяфаровди чан ихтилатарин гъварчнаъ Табасаран вилаятдин гюргегвалра улупура.

«ПЕКДИН АХЮ РЯКЪ» («Великий шелковый путь»). Ихъ девриз улихъна III-II пи аьсрарий Индияиан Европайиз дюзмиш гъабши ариш-вериш'валин рякъ. Европайнна Китайин, Индияйин, Персияйин, Византияйин ва жара гъокуматарин ва вилаятарин севдиграгин арайиъ ариш-веришнан ляхнар лап гужли шулу. Гъадму вахтари къоб аьср ихъ девриз улихъна девийирин ва гъайвнарин караванар ариш-веришчири дюзмиш апIури, Индияиан пекдин ва кIаздин парчийир, чай, цитрусарин йимишар, фарфорин гъабар Европайиз масу тувуз гъахуйи, хъа къяляхъ Индияиз хътакруган, яракъ, къиркъар, мягъмар ва жара жюрбежюр шей'ар хуйи. Гъадму севдейин рякъяр швнуб-саб аьсриъ машгъур вуди гъахъну ва дураиз «Ахю пекдин рякъ» («Великий шелковый путь») кIуйи. Гъаддихъанмина му жюрейин ччур гъийизкъан гъубзна.

«Пекдин ахю рякъяр» хъуб терефназди гъягъюи. Саб кIуруб: Индия – Афганистан – Къялан Азия – Бухара, Самарканда. Къоб кIуруб: Индия – Пакистан – Иран – Византия – пролив Босфор – Балкан вилаятар – Европайн жилар. Шубуб гъалиб: Индия – Пакистан – Иран – Дамаск – Багъдат – Къялан гъюлин къиблайизди вуйи вилаятар. Юкъуб гъалиб: Индия – Пакистан – Иран – Дамаск – Багъдат – Александрия

– Каир. Хъуб гъапиб: Индия – Пакистан – Иран – Дербент – Семендер – Хазаарин гъюл (Каспий) – нир Итиль (Волга) – Кюгъне Булгария – Киев.

«Пекдин ахю рякъари» кюгъне Индияйинна Китайин медениятар Европайиъ ва жара йишвариъ айи халкъарин арайиъ рабгъуру ва дураги чпиз кпалгру шей’ар ва серенжемар къабул апIуру ва чпин арайиъ дураг гъитру. Гъадму рякъари инсанар багагъ алауру ва дурагин арайиъ ахю ариш-вериш’валарин ляхнар гизаф йисари давам шули гъузру.

Ариш-веришчийин кюмекниинди Индияйиъ, Персияйиъ ва жара вилаятариъ Къялан аьсрариъ гъеерхъу нагълар, къисийир, абиирин гафар, айттар ва махъвар Европайин халкъарин арайиъ рагъуру. Гъамци Индияйин, Пакистандин, Ирандин, Афганистандин жюрбежюр миллетарин насигъятнан эсерар ва художествойин гюргег сюжетар гизаф халкъарин фольклорариъ ва литературииъ машгъур шулу.

ПЕРВЕРДИГАР – табасаранарин мифологияиъ мялум вуйи вари дюн’яйин ахюр. Дугъаз табасаранари «Умчар» кIуру. Первердигаар вари миллетариз ади гъахъну. Мусурмнари чпин первердигариз «Аллагъ» кIуру, жугъдари дугъаз «Яхве», зороастризми – «Ахура–Мазда», хачперезари – чпин первердигарин бай Иисус Христос ву кIура.

ПЕРГАМЕНТ (немец чал) – хам, лиъ, къирикъ. БикIру кагъаз Европайиъ ачмиш хъайиз улихъна БицIи Азия кIуру гъацIи островдиин (думуган Византия кIуру гъюкуматдин жил, хъа гъи – Турцияйин жил) Пергам кIуру шагъур гъабхъну. Гъадушваъ ихъ девир ккебгъайиз кьюб аьср ккиими, бикIбар апIбан бадали, папирусдин ерина гъяйванатарин чилли къирикъ, гъюдли ва марцц дапIну, ишлетмиш апIури гъабхъну. Гъаддиз «пергамент» кIуру. Пергамент ишлетмиш апIури яратмиш дапIнайи китабар гъамусра дюн’яйин китабханийириъ гизаф ими.

ПЕРДЕ – драмайин эсерин саб парча, гъядиса, гъяракат. Пьесайин эсерарий, айдат вуйиганси, шубуб, юкыуб, хъуб ва гъ. ж. актар шулу. Жигъил Табасаран литературайи 30-пи йисарий чан къувватар драматургияйиъра ахтармиш апIуз хъюгънийи. Дидин жанриирий А. Жяфаров ва Гъ. Гъяжиев гъилихнийи. А. Джадаровдин «МучIувалиан акувализ» кIуру драмайин тема – кьюб уъмрин, кьюб классдин женг ва революцияйи гъахи дигиш'валар улупувал ву. Думу табасаран литературайиъ сабпи пьеса вуйи. Пьесайиъ А. Жяфаровди думу деврин инсанарин арайиъ ва фагъмиъ гъузнайи кюгъне чIуру айдатари фици цийи уъмриз манигъвал апIураш, фици инсанар дурагиз къаршуди дийигъураш, улупна. Гъ. Гъяжиевдин «Пьесайир» кIуру эсериъ шубуб актнан айламат дюзмиш дапIна. Дирий революцияйин машгъур ийгъари социализм бадали рабочийр, нежбрар ва жара фягълийр сатIиди женгназ фици гъудужвнуш, улупура.

ПЛАГИАТ (латин чал – *gymnibubus*, жин *anIub*) – жарди яратмиш гъапIу илимдин эсер, дидин парча вая жара шейъ, чан вуйиз кIури, улупуб. Плагиат гизафси илмарикан дидикIнайи макъалийирий, диссертацийирий ва китабариъ алахъури шулу. Плагиат дархъбан бадали, улупурайи жара авторин гафар ва фикрар, наънан ктикIнуш, улупну ккунду.

ПОВЕСТЬ (урус чал) – литературайин эпосдин саб жанр. Повесть романтиан бицIи, ихтилаттIан айхю, инсандин уъмур жикъи вахтнаъ улупру эпосдин (прозайин) эсериз кIуру. Эгер романтий уъмрин яркъу, айхю гъядисийр ва вахтар улупуруш, повестдиъ гизафси гъядиса жикъи вахтнан арайиъ гъябгъюру, дирий цибтIан иштиракчийр ади шулдар. Повестдиъ, айдат вуйиганси, саб, кьюб-шубубтIан сюжетарин царартIан артухъ шулдар. Дурагикан саб сюжетдин цар асаснануб шулу, хъа имбудар – кьюбпи дережайиндар.

Повестдин мисалар вуди М. Шамхаловдин «Женгчийр», «Дагъларий тIуркIбар» ва А. Жяфаровдин «Закурин рякъ»

кIуру эсерар улупуз шулу. Бязи вахтари повестна роман жара апIуз читинди шулу, гъаз гъапиш аыхю повестдик романдин лишнарра кади шулу. Амма гъарсаб повестдиль писателари мажбур вуди дугъридан гъаши ляхнарикан ва гъядисийрикан ктитуру. М. Шамхаловди «Женгчийр» ва «Дагъларий тIуркIбар» кIуру эсерариъ революция хайиз ва совет девриъ Табасарандиль гъаши жямляйтлугъ ляхнарикан, халкъдин уьмрин дигиш'валари кан ктибура. Гъелбетда, повестдин мяна дерин, гъурулуш успагыи апIбан бадали, писателари дидин уьмриъ зат дарши, амма гъякъикъатдиз ухшар вуйи гъядисийра гъяъри шулу. Повестдиль романдильси аыхю меселийр дивну, дураг гъял апIури шулдар.

Повестдиль романдильси гизаф дарди, сар вая сар-кьюр кIулин игит ади шулу. Амма му эсериъ игитар саб къадар суратназ хурушра, дуарин вари уьмур тамамди улупуб читин ву, гъаддиз дидиль гизафси кIулин игитарин уьмрин саб пай улупури шулу. А. Жяфаровдин «Закурин рякъ» кIуру повестдиль писатели дагълу гъулаз совет девриъ рякъ апIбакан ва рякъярин инженер Саша Мордвиновдинна маларин духтур вуйи дагълу риш Гюлперийин мюгъюббатдикан бикIура. Дугъриданна, А. Жяфаровди Аыхю дявдин къяляхъ Хив райондиль ярку рякъяр апIувал чан повестдин дуб вуди гъадабгъна. Гъадму вахтари райондиз машинар гъюру рякъ ва Хиварин аыхю гъяд гъапIнийи. Хъа эсерин игитар писатели чав яратмиш гъапIдар ву. Дураг рякъяр апIру урус инженерариз ва зегъметчи дагълуйириз гизаф ухшар айидар ву.

Гъубшу аьсрин 70–90-пи йисарий табасаран литературайиъ повестар гизаф писателари чапдиан адауру. Месела, П. Къасумовдин «Бахтлу хияларин вахт», Гъ. Гъосейновдин «Гъизил», Ш. Шагъмардановдин «Жихрин гъар», «Чюнгюр», Гъ. Аylimуродовдин «Тахсиркнан шил», «Хабарсузди гъудургур», «КIару тIюхъ», Гъ. Гъясановдин «Зей-

наб», «Гюрзе», «Фалчийин сюгьюр», «Кафтин гъягъири» ва гь. ж.

ПОГОВОРКА (урус чал). Лиг «Абийирин гафар, айттар, мисалар».

ПОСЛОВИЦА (урус чал). Лиг «Абийирин гафар, айттар, мисалар».

ПОСЛАНИЕ (*Эпистола* – грек чал) – Лиг «ХътапIу шиир».

ПОЭМА (грек чал) – шиъраарийинди дубикIнайи сюжет айи ахю эсериз *поэма* кIуру. Поэмайиъ саб машгъур вуйи, метлеб айи вакъия вая саб къадар ксар улупру гъядиса шулу. Поэма шиирIан ахюб шулу ва диidiштиракчирикан мялуматар ва саб ихтилат (вая вакъия) ади шулу. Месела, М. Митаровдин «Симар къатIар гъабши чюнгюр» кIуру поэмайиъ шаири Ахю дявдиъ чаин улуркъу гъядисийирикан ва совет халкъарин игит солтарикиан ктибтура.

Поэмайн жюрбежюр жюрийир шулу: тарихдикан поэма («Иран-хараб» М. Митаровдин), зегъметнакан («Бегъерлу ѹис» А. Жяфаровдин), философияйин фикрарикан («Инсанвалин пай», «Амрап ва ЛукIар», «Кафтар ва Инсан» Ш. Къазиевдин), дявдикан («Икрам апIурхъа гюмбтариз», «Гранитдиин али кюкийир» М. Митаровдин), дуланажагъидикан («Уъмур бадали» А. Жяфаровдин) ва гь.ж.

Поэма учв эпосдин эсер вушра, диик лирикайин лишнарра кади шулу. Шаири, чав поэмайиъ улупурайи гъядисийирихъди альакъалудар вуди, чан хусуси фикрарра, гъисс апIбарра, улупури шулу. Мицисдар йишвариз лирикайин улдучIбар кIуру. Лирикайин улдучIвбарин кюмекниинди автор учвра поэмайн иштиракчириин гъракатарик кади шулу ва думу урхурайирихъди альакъайиъ учIвру. Месела:

... Булагъдихъ деънайи къабир,

*Йифси лизи мужри ккайир.
Гъвалахъ дипна зурба бачукI,
Багагъ майдан, ягълиди укI.
Гъач кIурайиси эргвал йивуз,
Гъурдин кIакIар заргна завуз.
Салам тувза ва къаби кас,
Мужрийин булагъдин арс
Илмиди деънайир, салам
Гъадабгъну: – Альейкум салам!...*

(Ш. Къазиев «КIару арс!»)

ПОЭТИКА (грек чал) – эсер гюргег апIру художествойин алатор ва дидин лишнарин шей’ар. Дураинди писателари эсерарин успагъивал, гюргевал, инсандин апIру асарвалин къувват улупури шулу. Эсерарин поэтика кьюб пайназ жара шулу: *макропоэтика* ва *микропоэтика*.

Макропоэтикийк эсерарин чатху лишнар ва алатор кахьри шулу: композиция, сюжет, сюжетдин царап, образар, эсерин кIулар ва паяр, эсерин сюжетдигъ гъяъру ихтилатар, лирикайин улдучIвбар, пролог, эпилог, экспозиция, завязка, кульминация, развязка, табильтдин шиклар ва гъ.ж.

Микропоэтикийн шей’ар гизафси шиъратик ва эсерин чалнак шулу: эпитет, метафора, ташбигъ, жанлу апIуб (илицетворение), айгъам (аллегория), метонимия, синекдоха, гипербола, рихшант апIуб (ирония), кялхъюб (сарказм), перифраз, анафора, эпифора, риторикайин дих апIбар, къушавал (параллелизм), инверсия, дактиль, амфибрахий, анапест, хорей, ямб, гекзаметр, цезура, рифма, ритмика ва гъ. ж.

ПРИТЧА. Лиг «Айгъам кайи гаф».

ПРОЗАЙИН ВА ШИЪРАРИН ЧАЛ – прозайин чалнанна шиъратин чалнан арайиъ гизаф тафавутвалар а. Прозайин чал ихъ айдатнан улхбан чалсиб ву. Анжагъ думу писателари тартиб дапIну, члиз ккуниганси литературайин

Чалнан жигъатнаан алатар ишлетмиш дапIну, къайдайиз дубхну шулу.

Шиърин чал прозайнин чалнахъан чан ритмийинди жара апIуз шулу. *R и t m* – шиърин жюбежюр вакъиъир, гъяракатар, сесер саб къайдайинди текрага хъпаз кIуру. Гъарсаб ялхъвниъ, мяълийиъ, шиърииъ чпин ритмийир (хъпалгбар) шулу. Шиърин чал сабсдар цАарализ пай дапIну шулу. Хъа цАарар чибра кIан’ан-кIулиз сабишв’инди ушвниан адаудар, хъа хъанаара бицIи парчиириз пай шулу. Гъадму парчиириз, чпий швнуб гаф ашра, тахминан сабсиб вахтнан муддатнаа ушвниан адауру ва дурагин арайиъ сабсиб вахтна дугъужвбар апIуру. Миди шиърин ритм арайиз хуру.

Шиир бинайиан халкъдин мяълийикан арайиз гъафиб ву. Мукъми мяълийин ритм яратмиш апIури, думу музыкайин бицIи парчиириз пай апIури шулу. Хъасин гележегдиз, мукъам хътарди гъабшишра, шиир цАарализ ва бицIи парчиириз пай хъувал гъубзру. Халкъдин мяълийир апIру дишагълийири саб гъенгнахъди гафар бендназ ктагърган, дидин цАарариъ фукъан слогар шулуш ва ритм фициб шулуш, фикир тувуйи, гъаз гъапиш, мяъли хъпалгури дюзмиш дапIну ккундийи. Гъаци вуйиган, бенднаа саб къадар слогар ва саб жюрейин ритм дубхыну ккундийи. Гъам жюрейийинди шаирари чпин шиърарра дюзмиш апIуру.

ПРОЛОГ (грек чал – *сифте гаф*) – эсерин сюжет кке-бгъайиз автори кIуру сабпи гафар. Месела, А. Жяфаровди чан «Эреллер» поэма кке-бгъайиз, фицдар гъядисийирикан чаз малум гъабхънуш ва гъаз дугъу поэма бикIуз хъюгънуш, ктибтура.

ПРОТОТИП (грек чал – *жара образ*). Саспи эсерариъ писателари чпин кIулин игитар суратламиш апIрган, яшамиш шулайи жюрбежюр адмийирин образарикан дураг дюзмиш апIуру. Месела, И.С. Тургевевди чан «Муму» кIуру ихтилат бикIрган, дугъу чпин гъятдиз лихру, чал аыгъдру

Андрейин образ улупури, дугъ'ин Герасим күүри ччвур или-
вур. Гъадму Андрей Герасимдин прототип ву.

Литературайин эсерариъ прототипар ишлетмиш апIру-
ган, саспи писателари дурарик артухъ хъпан бадали, жара
жюре-йин хасиятарра каъри шулу. Гъадму саягъариинди пи-
сателари чиз ккуни образар дюзмиш апIуру. Месела, М.Е.
Салтыков-Щедринди «Жанаби Головлевар» күүру романдий
саб цIибтIан дигиш'валар дарапIди, инсафсуз ва рягъимсуз
Арина Петровнайин образ писатели чан гъахи дадайикан
дюзмиш апIура. Писателин дада вуйи Ольга Михайловна За-
белина Москвайин сар дворяниндин риш вуйи, думу Арина
Петровнайин прототип ву.

ПСЕВДОНИМ (грек чал) – саспи писателари, шаирари
ва артистари чин эсерарин күл'ин чин ччвурар дарди, жа-
ра ччвур бикIуру. Гъадму ччвурназ «псевдоним» күүру. Ме-
села, Алексей Максимович Пешковдин ерина писатели чан
псевдоним «Максим Горький» күүри бикIуйи, Антон Павло-
вич Чеховди чан эсерарикк «Антоша Чехонте» күүри
бикIуйи.

Табасаран литературайиъ бажаругълу шаир вуйи Альбду-
рягъман Альбурсиягъмановди чан эсерар «Рахим Рахман»
күүру псевдонимдиккди чапдиан адаури шулу.

ПЬЕСА (француз чал) – театрин сягънайиин дивбан ба-
дали яратмиш дапIнайи эсериз пьеса күүру. Пьеса йирхъуб
жюрейиз пай шулу: *дrama, tragedy, comedy,*
wodewill, melodrama, musical.

P

РЕАЛИЗМ (латин чал – *гъякыкъатвал*) – литерату-
райиъ ва искуствойин жара жюриириъ халкъдин ва
адмийирин уъмур, тарихнан вакъиъйир, иштиракчийир, дура-
рин аыгъвалатар ва жара ляхнар чин вуйиганси улупуб. Му

жюрейин искуствойин айдалат сабпи ражари Заан Европайиъ (Францияйиъ, Англияйиъ, Испанияйиъ) XIX асрий дюзмиш хъуз хъюбгъру. Думугандин писателар вуйи О. Бальзакди, Ч. Диккенсди, Урусиятдиъ – сабан Д. Фонвизинди, И. Крыловди, А. Радищевди, А. Грибоедовди, хъа А. Пушкинди, Н. Гоголи, М. Лермонтовди ва гъацира жарадари чпин эсерариъ адмийирин уъмур ва улупурайи гъядисийир дугъриданна гъахъиганси улупури гъахъну. Писателари чпин эсерариъ, паччагъдин гъюкумдрихъан гучI дарапIди, чпиз рябкъру багъри уълкейин къанунсуз аygъвалат, касибарин читин уъмур улупури, гъюкуматдин гъуллугъчийир ва паччъар танкъид апIуз хъюгъру. Месела, Д. Фонвизиндин комедийир («Бригадир» ва «Яшнаккна ккудуркъу жигъил»), И.А. Крыловдин баснийир, А Радищевдин «Петербургдиан Москвайиз сиягъят», А. Грибоедовдин «Фикирлувалин ба-ла», А. Пушкиндин «Капитандин риш», Н. Гоголин «Тарас Бульба», М. Лермонтовдин «Ич деврин игит» кIуру эсерариъ писателари чпиз рябкъюрайи халкъдин уъмур фициб читинуб ва инсафсузуб вуш, улупура.

Табасаран литературайиъ революция хъайиз яратмиш гъапIу эсерар, вари реализм къайдайихъди дюзмиш дапIнайидар ву кIури, пуз шулу. Къалухъ Мирзайи, Даттарин Уружли, Рижвниккарин Сяидмягъядри, Халгъарин Мурадялди ва гъацира жара шаираги эсерариъ чиб яшамиш шулайи уъмур дугъриданна вуйиганси улупури гъахъну. Хъа совет девир гъурмиш гъабхъиган, гъам урус литературайиъ, гъамсана табасаран литературайиъ «социализмдин реализм» дюзмиш шулу. Совет литературайин писателар вуйи А. Жяфаровди, Б. Митаровди, А. Везировди, Б. Ражабовди, М. Шамхаловди, М. Митаровди, Ш. Къазиевди, П. Касумовди, Ш. Шагъмардановди ва гъ. ж. гъидикIу эсерар вари «социализмдин реализм» къайдириинди дюзмиш дапIнайидар ву.

РЕАЛИЗМ СОЦИАЛИЗМДИН – литературайиъ ва искуствойин жара жюриириъ халкъдин ва адмийирин уъмур,

тариҳнан вакъиъйир, иштиракчийир, дуарин айгъвалат ва жара ляхнар чин вуйиганси вая дубхыну ккуниганси улупуб. Эгер критикайин реализмдин эсерариъ күүлин игит фуж вушра хүб мумкин вуш, социалист реализмдин эсерариъ күүлин игит социализм ва коммунизм бадали женг зигру адми вуди ккунду. Сабиражары му жюрейин реализм урус литературайиъ гъурмиш хъуз хъюбгъру. А. М. Горькийин «Дада» күүру романдин писатели дицир күүлин игит улупура. Совет деврин писателари социализм дивру иштиракчиирин уймур улупури, айхю романар ва жара жанриирин эсерар яратмиш гъаптну: Д. Фурмановдин «Чапаев», Н. Островскийин «Фици илдан мюгъкам гъабхынуш», Б. Полевойин «Халис инсандикан повесть», А. Фадеевдин «Жигыил гвардия» ва гъацира жарадар.

Табасаран литературайиъ совет девир гъурмиш гъабшиган, гъам урус, гъамсана табасаран литературайиъ «социализмдин реализм» дюзмиш шулу. Совет литературайин писателар вуйи А. Жяфаровдин, Б. Митаровдин, А. Везировдин, Б. Ражабовдин, М. Шамхаловдин, Ш. Къазиевдин, П. Къасумовдин, Ш. Шагъмардановдин, П. Аслановди ва гъ.ж. гъидикүү эсерар вари «социализмдин реализм» къайдайиинди дюзмиш дапттайидар ву.

РЕДИФ (аъраб чал) – бендарин царарин айхираиъ теккрап шлу гафариз *p e d i f* күүру. Думу гизафси халкъдин мяълийирий ишлетмиш аптару саб алат ву. Месела, халкъдин мяълийириан:

*Йигъ а, маклан, йишв а, маклан,
Йишвну дахъну, нивкI а, маклан.
Уву кIваълан душна, маклан,
Гъарган йиз кIваъ ай, адахлу.*

*Гъарин кIакIнаъ кIар айи, Гъяжисбег,
КIару шур'ин юкIв али, Гъяжисбег.*

*Жигъил вахтна маахан, Гъяжисбег,
Яв ккуни риши магъархан, Гъяжисбег.*

РЕПОРТАЖ (француз чал) – газетариз ва телевидени-
йиз журналистари гъязур апIурайи хабарар ва мялуматар.
Гизафси вахтари журналистари чпиз гъяркъю гъядисийрикан
ктитури, дурагар телевизорариъ улупури ва дурагариз чпин
къимат туври шулу.

РЕФЕРАТ (латин чал – *хабар тувараза*) – китабдин, ма-
къалайн, диссертацияйин ва гъацира жара илимдин ляхна-
рин хъуркъувалари кан дибикIнайи жикъи мяна. Рефератдиз
саспи раЖари «илимдин докладра» пуз шулу, гъаз гъапиш,
дидик илимдин ляхнари кан ва дидин заан дережейрикан вуйи
мялуматар каъри шулу. Му жюрейин рефератар илмарин ин-
ститутариъ, академийриъ ва университетариъ альмарин
арайиъ рагъури шулу.

РЕФЕРЕНТ – (латин чал – *хабар туврур*) – 1) реферат
урхру кас; 2) илмарин саб ляхнин пишекар; 3) илмарин ахю
институтарин директорарин кюмекчи катиб.

РЕФРЕН (француз чал – *текрап anIуб*) – шиъриарий тек-
крап шлу цIарар ва бендар. Дурагар шаирири ва шиътар
яратмиш апIру жара ксари гъадму гафариз артухъди фикир
тубан бадали дурагар текрап апIуру. Месела, табасарана рин
сумчрин мяълийирикан:

*Дадай, дадай, кIуру риш,
Дадай гъитну гъярава.
Дустар, дустар, кIуру риш,
Дустар гъитну гъярава.*

Му жюрейин рефренар (текрап апIуб) лезгийирин Етим
Эминдин «Васият» кIуру шиъриъ гизаф алахъуру:

*Лиг, узуси гъаци йитимар гъюрхюр,
Узуси аххир кабаб дуখыну гъургур,*

Узуси гъавайи жан хил’ан гъубшур,
Йиз гъамнан саб хумпI гъубхъур гъюри.

Узуси архайикан саб баҳт дибрихъур,
Узуси хъют илтIибшну лап улдуdur,
Узуси лап тIараsh дапIну пашман гъашир,
Узуси гъамцдар зулмар гъашир гъюри.

РЕЦЕНЗИЯ (латин чал – *къимат*) – илимдин, литературайин эсерариз, китабариз ва жара дикилнайи ляхнариз сар жара пишекри туврайи къимат. Писателарин эсерар, диссертацийир, илимдин макъалийир, китабар чап апIбан бадали, аыгъю альимари ва пишекрари дураг ужудар вуш, харжидар ва зяифдар вуш, дурагиз дугъридан къимат тувну ккунду. Гъациб илимдин ляхниз *рецензия* кIуру. Рецензия бикIбан бадали, писателарин ва альимарин эсерар лап аяндар пишекраихъна тувру, гъаз гъапиш фициб вушра эсер чапдиан адапIуз хай даршул. Совет деврий рецензия хътру саб ляхинра илимдин я жара жюрейин журналарик чап апIуз гъитдайи. Рецензирик пишекрари думу эсерариз къимат туври, дидин камивалар ва хъуркъувалар улупури, думу чап апIуб лазим ву, ясана чап апIуб лазим дар кIури, къарап ада-гъуру. Цийи эсер чапдиан удубчIвбан бадали, гъацдар пишекрари гъидикIу рецензирилан асиллу ву.

РИТОРИКА (грек чал) – лиг «Устадвалиинди улхуб».

РИТОРИКАЙИН ДИХ АПБАР. Шайрати чин эсерарий улупурайи сар касдихъна вуйи суалназ *риторикайин суал* кIуру. Думу суалназ жаваб тувуб лазим шулдар, гъаз гъапиш дицистар эсерари фу-вш тасдикъ апIура. Месела, АстIарин Сулеймандиз баҳш дапIнайи эсерий гъациб дих апIура:

*Сулейман, уву зиг жафа,—
Колхоздиъ шул увуз сафа,
Гъелбет, думу яв вазифа*

Йигъан варж бейт ктагъуб ву.

Риторикайин дих апIбар ва суалар халкъди яратмиш гъапIу бязи эсерариъра алахъуру, месела:

*Пирхурайи лизи луфар,
Саб геренди яваши йихъай.
Шагъриъ айи йиз гюзелиз
Мани вуйи салам йипай.*

РИФМА – лиг «Хъпалгувал эсерин»

РИХШАНТ – шаирари саспи чпин эсерариъ, гизафси баснийриъ, фуж-вуш ва фу-вуш рихшант апIури, думу касдик ва гъайванатдик кялхъри шулу. Месела, Халикъ Селимхановдин «Тярифчи датт» кIуру басняйиъ шаир тярифкар даттлик кялхъри, думу рихшант апIура. Гъаму басняйиъ даттси чан тярифар апIру инсанарра шаири рихшант апIура.

РОМАН (француз чал) – писатели яратмиш дапIнайи эпосдин чатху эсер. Чаз яркъу саргъятар айи, инсанарин уымарин тарих ва дуарин хасиятар арайиз хуз шлу, халкъдин жамяльтугъ шартIар яркъуди улупуз шлу мумкинвалар айи эсериз *роман* кIуру. «Роман» сабпи раЖари XVI-XVII аьсрариъ итальян, француз, испан, румын ва гъацира жара роман чаларииндиги дибикIнайи эпосдин эсерариз кIури гъахъну. Хъа саб къадар йисарилан ахю, яркъу сюжетар айи эсераризра «романа» пуз хъюгъру.

Пуб лазим вуки, XIX-пи аьсрий урус литературайин критикайиъ (В. Белинский, Н. Чернышевский, Н. Добролюбовди, Д. Писаревди, М. Антоновичди) А. С. Пушкиндин «Капитандин риш», «Ахю Пётрдин аьраб», «Дубровский» кIуру эсераризра романар кIуйи. Хъа гъи литературайин теория-йиииндиги му эсерариз романар пуз шулдар, гъаз гъапиш, дураг ахюдар дар, думу жюрейин эсерариъ ахю сюжетарин царар ва гизаф иштиракчийр шулдар, дураг лазим къадар-

нан ва тягъяриндар ву. Гъаци вуйиган, дурагиз повестар дупну, гъитру. Романдин ва повестдин арайиъ фицдар тафавутвалар шулуш, гъамусдин литературоведенияйиъ дикъатди улупна.

Аьдатнан романдиъ гизаф гъядисийир, сюжетарин щарап ва иштиракчийир шулу. Романдин сюжет дериндиан ва вари жигъатарихъан ахтармиш апIурайи гизаф вакъиъирикан ибарат вуйи, душваш иштирак шулайи кIулин ксар автори лап тамамвалиинди улупбаз, дурагихъди саб хайлин гъядисийириъ иштирак хъуз гъитри шулу. Дидин кIулин иштиракчийир жюрбежюр аygъвалатариъ ва вари терефарихъанди улупуру. Гизаф вахтари дурагин фикрар ва гъисс апIбар, хъа бязи вахтари хасиятарра кмиди урхурайирин улихъ, яна дугъаз рякъюрайиси, дигиш шулу.

Месела, Манаф Шамхаловдин «Чирагъ нирин дерейиъ» кIуру эсер улупуз шулу. Диdiъ ахю гъядисийир дикъатниинди улупура, гизаф иштиракчийир а, гъядисийир ахю вахтна дюзмиш шула, совет девриъ фици колхозар яратмиш гъахънуш, яркъуди улупура. Багъир Ражабовдин «Намуснан сир» кIуру тарихдин романдиъ XVIII-пи аьсриъ чапхунчи иранар Надир-шахдин реgъберваликкди фици Даgъустандиин алархънуш ва фицдар гъизгъин йивбар Табасарандиъ гъахънуш, улупура. Табасаран литературайиз гъийин йигъаз хъуб романтIан артухъ гъелелиг адар: М. Шамхаловдин «Чирагъ нирин дерейиъ» (1958 г.) ва «Дюзмиш гъабши дере» (1963 г.), Б. Ражабовдин «Намуснан сир» (2010 г.), Рашид Аьзизовдин «Шубуби насили» (2013 г.), Гьюсейн Аьбдурагъмановдин «Чювккер» (2016 г.).

Романаr, чpin темийириз лигну, *саб къадар жюриириз* пай шулу:

1. рыцарарин роман – Мигель де Сервантесдин «Дон-Кихот»;

2. хатIалу (авантюрный) роман – Даниэль Дефойин «Робинзон Крузо»;

3. кялхъру (сатирический) роман – Джонатан Свифтдин «Гулливерин сиягъят»; М. Салтыков-Щедриндин «Саб шагырин тарих»;
4. тарихдин роман – Багъир Ражабовдин «Намуснан сир»;
5. политикаийн роман – Максим Горькийин «Клим Самгиндин уьмур»;
6. психологияйн роман – Ф. Достоевскийин «Тахсир ва жаза»;
7. мюгьюббатнан роман – Ги де Мопассандин «Уьмур»;
8. дуланажагъдикан роман – Манаф Шамхаловдин «Чирагъ нирин дерейиль», «Дюзмиш гъабши дере»; Рашид Альзизовдин «Шубубпи наисил», Гъюсейн Альбурсиягъмановдин «Чювккер»;
9. фантастикайн романар – А. Беляевдин «Инсан-амфибия», «Профессор Дуэлин кIул».
10. эдеблуваликан роман – М. Лермонтовдин «Ич деврин игит» ва гъацира жарадар.

РОМАНТИЗМ (француз чIал) – XIX-пи аьсрий Заан Европайин литературийирий ва медениятди яратмиш гъабши аьдат ва аьдалат. Романтикарин эсерари рябкьюрайи уьмур, дидин шартIар ва гъядисийр, чиб якын гъашиганси дарди, писателиз ккуниганси гюрчегваларин лишнар каъри, улупури шулу. Заан Европайи сабпи романтикар гъахьну Д. Байрон, Ф. Шатобриан ва гъ. ж. Хъа урус литературайи романтизмайин къайдийриинди сабпи раЖари бикIур В. А. Жуковский гъахьну (поэмийр «Светлана», «Людмила»). Хъа А. С. Пушкиндин поэмийр («Руслан ва Людмила», «Бахчи-сарайин фонтан», «Тазит»), М. Лермонтовдин «Мцыри», «Кавказдин йисир», «Бастунжи гъул», «Гъергур», «Иблис», «Измаил-бей», «Хаджи-абрек», «Черкесар», «Гъийихур» ва гъацира жарадар романтизмайин къайдийриинди дюзмиш дапIнайидар ву.

РОМАН ЧАЛАР – латин чал бина вуди яратмиш гъаши чалар: французарин, испанарин, итальянарин, португаларин, румынарин, молдаванарин чалар.

РУБАЯТ (РУБАИ) (персарин чал – бенд, юкъуб ҹарнан шиир). XI–XII-пи айсариъ Багагъ ва Къялан Востокдин вилаятариъ (сабпи ражари Персияйиъ ва Таджикистандиъ) яратмиш гъаши шиърар ктагъбан жюре ва уълчме. Му жюрейин шиърар сабпи ражари ахю ашкъвари шахиншахарикан, чин агъарикан, мюгъюббатдикан ва инсанвалин наси-гъятдикан мяълийир ктагърган, девлетлуйирин гъалиириъ ва дараматариъ, шахарин ва везиарин сагълугънуан гъахурайи гешталариъ ва машквраиъ апIуюи. Рубаятар халкъариз дишлади къабул гъахънийи ва персаринна таджикарин арайиъ яркъуди гъарагънийи.

Щиб вахтиран рубаятарин бендар аърабарин, тюркериин ва жара къибла вилаятариин халкъарин фольклорариъ ва литературиириъ ашкъварин кюмекниинди машгъур шулу. Му жюрейин эсерар гизафси халкъарин ва ашкъварин поэзияиъ рагъуру. Дураг кьюб бейтарикан ибарат шули, гъамцдар хъпалгбари (рифмири) дюзмиш апIури шулу: **а а б а, а а а а, а а а б.** Табасаран литературайиъ рубаятар сабпи ражари мяълиирин шаир вуйи Муслим Къурбановдин поэзияиъ алахъуру. Месела:

*Увухъ футна апIури аш сар касди,
Яв кIваъ айиб макIан дугъаз, гъибт жинди.
Дицир касди, хъана артухъ иливну,
Увланра, нач дарди, футна апIиди.*

*КучIал мапIан, кучIлин манзил чIивтIан дар,
Фила вушра дидин сир хъибди аишар.
Жевусир касдин багагъ бачукI улубкIну,
Русвагъ духьну гъипIу уълра герек дар...*

*Ихтият иихъ нягъякъ касдин хил бисуз,
ГъапIу гъюрмат гъархурик даршул намус.
Дицириз гъи гъюрмат дапIну, закур лиг,
Мумкин ву яв жумарт хил чав хъадабтIуз.*

*...Эй, Жевул'арин Муслим, Зулкайдаин бай!
Лисхъан дубхъна сарун мапIан дерд, гъарай.
Лисун хъайиз ригъди йирфар аргундарш,
Душвхъантана аргруб вуйкIан зат яраб?*

(Муслим Къурбанов. Сикинсуз планета.
Дербент, 2011. С. 204.)

РЮГЬ – мусурман диндиъ бикIруганси, гъар инсандиъ чан хусуси рюгь шулу. Хъа инсан кечмиш гъашиган, думу рюгь ургуд завариз тIибхну гъябгъору. Рюгь йибкIруб дар, думу Гъиямат йигъазкъан Чивиди гъубзру хъа гъадмуган Чиви гъаши инсандиъ хъанара убчIвру.

C

САНСКРИТ – къадим индукарин бикIбарин чал. Думу лап кюгъне заманириъ литературайин чал вуди тасдикъ гъабхъну. Думу чалниинди ихъ деврин III-пи асьриъ машгъур вуйи «Панчатантра» («Хъуб китаб») кIуру Индияй-ин халкъарин махъварин, нагъларин, абириин гафарин, айтйириин ва къисийириин гъварч яратмиш гъабхъну. Думу гъварчнаъ айи эсерар Къялан асьрариъ Европайин жюрбежюр чалариз илтIикIну. Хъа урус чалназ илтIику гъварчнан пайназ «Камила ва Димна» кIуру.

САРКАЗМ (грек чал – зарбди кялхъюб) – зат къадар дарди, рихшант апIури, кялхъюб. Му жюрейин литературай-ин алат писателари гъокуматдин гъуллугъчир, маллиир, чуру гъиллигъар кайи ксар, угъриир танкъид апIрган, ду-

пар писди улупури кялхърган, ишлетмиш апIуру. Месела, урус писатель вуйи Н. В. Гоголи чан «Ревизор» кIуру комедияйиъ эсерин кIулин иштиракчи Хлестаков ва шагырин гъулугъчийр, рихшант апIури улупруган, сарказм алат лап яркъуди ишлетмиш апIура.

САТИРА (латин чал – эсериъ кялхъюб, рихшант *anIub*) – нукъсанвалик ва нукъсанарик кялхъру эсер. Му жюрейин фольклорин ва литературайин алат дегъзаманириан мина халкъарин ва литературайин эсерариъ ишлетмиш апIури гъабхыну. Месела, Кюгъне Грекарин машгъур вуйи Аристо-фанди чан «Чуру арфар», «Атлуйир», «Гъюбар» кIуру комедийириъ гъадму вахтарин гъюкумдраган ва девлетлуйир танкъид апIури, дуралик кялхъра.

Нукъсанвалар улупру темийир, гизафси баснийириъ ва комедийириъ, XVIII-XIX-пи аьсрариъ Урусиятдиъра машгъур шулу. Д. И. Фонвизиндин «Яшнаккна ккудруркъу жигъил», «Бригадир» кIуру комедийириъ, И. А. Крыловдин баснийириъ, Н. В. Гоголин «Ревизориъ», М. Е. Салтыков-Щедриндин махъвариъ ва жара писателари чин эсерариъ инсанарин нукъсанвалар улупури, дуралик кялхъра.

Комедияйин вазифа адмийириз айлхъюб ккапIуб, тахсар кайи адмийир рихшант апIури, дурариин айлхъюб ва танкъид апIуб ву. Месела, М. Шамхаловдин «Хил алдабгъ» кIуру эсериъ кIулин игит вуйи Исайин темпелвал, пиянискавал ва жара нукъсанвалар арайиз адагъури ва думу биябур апIури, дугъ'ин айлхъюри шулу. Гъадму саягъниинди улупури, комедияйиъ думу дюз рякъюз хуз ккунди, чалишмиш'валар апIуру. Гъаму жюрейииндиги табасаранарин зарафатар ва айлхъбар булди кади, пьесайин иштиракчирин гъиллигъар ва хасиятар А. Жяфаровдин «Марччлихънин сумчир» кIуру комедияйиъра улупура.

САЯГЪ ЭСЕРИН (стиль произведения) – литературайин ва халкъди яратмиш гъапIу эсерар дикIбан аьдат ва аьдалат. Литературайин гъарсаб девриъ бикIбан стиль аьмалназ гъю-

ри шулу. Лап улихъ заманирий литература арайиз гъюру аьсрарий эсерар саб жюрейиинди бикIуйи. Хъа «Возрождение» кIуру девир XVI-XVII аьсрарий башламиш гъабшиган, писателарин гъарурин чан эсерин саягъ жаради аьгью апIуз шуйи. Литературайин романтизм ва реализм гъурмиш гъашиган, эсерарий писателари чпиз гъяркъю гъядисийир, инсанарин аьгъвалатар, эсерарин иштиракчийр чпин дикъат вуйидарси улупуз хъюгъру. Гъаци вуйиган, литературайи, эсерариз дилигну, кIури шулу: «реалист саягъ», «романтизмайн саягъ».

СЕНТИМЕНТАЛИЗМ (француз Чал – *гъисс anIуб, асар anIуб*) – XVIII-пи аьсрий Заан Европайин ва Урусиятдин литературийрий ва искуствойин жанриирий гъабхъи бикIбан ва жара яратмиш апIуваларин рякъ. Думугандин писателари, сабпи раЖари чпин эсерарин кIулин игитар вуди, касиб адмийир тасдикъ апIуру. Урус литературайи, сентиментлизмдин чешне вуди, Н. М. Карамзиндин «Касиб Лиза» (1792 йис) кIуру повесть гъисаб апIуз шулу. Диidi касиб Лизайн ва девлетлу Эрастдин бедбахтнан мюгьюббатнакан ктибура. Гъадму жюрейин хажалатнан эсерар И. Дмитриевди, В. Капнистди, В. А. Жуковский дикIуз хъюгъру.

СИЛАБИКАЙИН ШИЬРАРИН ЛИШНАР. Табасаранарин шиърар ва жара дагъустанлуйириин шаирвалин эсерарси силабикайин къайдайиинди дюзмиш апIури шулу. Ихъ халкъдин ва шаирарин шиърарий сабпи цIарнаъ швнуб слог аш, бенднан имбу цIарариъра гъадму къадар слогар духьну ккунду. ВаритIанна машгъур вуйи мяълиирий 7, 8 вая 11 слогар айидар шулу. Месела:

ТIирхурайи лизи луфар, (8 слог)

Саб геренди яваши иихъай. (8 слог)

Шагърий аий ииз юлдашиз (8 слог)

Мани вуйи салам иипай. (8 слог)

Гюзел багъдин иимишидикан гъипIунза, (11 слог)

*Дуст бадали йиз ширин жсан диварза. (11 слог)
Аьшкънан шарабдикан пай гъадабгъунза, (11 слог)
Ихтияр ча, аба, гъягъюз ккундузуз. (11 слог)
(Халкъдин мяълийир)*

Амма мурагиран гъайри, 4,5,6,9,10,12,14 артухъра слогар айи щарарикан ибарат вуйи шиърарра арабир алахъури шулу. Магъа дурагиран бязидар:

*Мабган, йиз дуст, (4 слог)
Гъубшу уъмрариъ тахсир – (7 слог)
Къадар-къисмат (4 слог)
Ву саризра аъгъдру сир. (7 слог)*

*Гъи гъякъ вуйир (4 слог)
Нягъякъ шулу, кIур закур. 7 слог)
Аъламат дар (4 слог)
Улар айир хъувал кур. (7 слог)
(Шамил Къазиев)*

Гизаф слогар айи щарар сабхил'инди ушвниан адауз шулдар, гъаддиз лигну, дурагиъ тяйин вуйи саб вая кьюбушубуб йишв'ин нефес хътабгъбан бадали, бищиди дийигъбар апIуру. Му дийигъбариz *и e з у р й и р* кIуру. Цезура мирибпи слогдикан ибарат вуйи щарнаъ юкъубпи слогдин къяляхъ алабхъури, диди гаф къяллан къатI дарапIди духъну ккунду. Месела:

*Вуза шагъид // му ляхниин,
Эскраз шулдай // я мух, дяхин.
Амма мажсал // шулдай дугъаз,
Йисаъ аиша // йищIикъюб ваз.*
(Манаф Шамхалов)

Му шиир миржиб слог айиб ву ва думу цезура юкъубпи слогдихъан алабхъруси дюзмиш дапIна.

СИМВОЛ (грек чал – *лишан, ишара*) – жара мяна ади улупурайи саб шейъ. Месела, «луф» ислягъвалин лишан вуди гъисаб апIуру.

СИМВОЛИЗМ – XIX-пи аьсрин ккудуркIру йисариъ ва XX-пи аьсрин кIулариъ Европайин ва Урусиятдин литературайиъ ва искуствойин жара жюриириъ дюзмиш гъабши саб рякъ, гъракат.

СИНЕКДОХА (грек чал) – литературайиъ ишлетмиш апIру художествойин саб алат. Писатели, синекдоха ишлетмиш апIури, шейънан саб хусуси лишан жара шейариинна хуру. Месела, «Душмнарин гъар дестейиъ варж атлутIан артухъ айи» кIурубдин ерина писатели гъамци бикIуру: «Душмнарин гъар дестейиъ варж шюшкетIан артухъ айи».

СИНКРЕТИЗМ (грек чал – *китIуб, сатIи anIуб*). Лап дегь заманириъ искуствойин жюрбежюр жюриири (музыка, ялхъвнар, фольклорин эсерар, литература, мимика, пантомима) гъиси жаради дарди, сатIиди гъахъну. Думу саягънан кIалибанан гъракатар, кюгъне вахтарий магияйин ялхъвнар апIуган, хюрчаз гъягърган ва мягьулар урзуган, инсанари апIури гъахъну. Дураг сатIиди кюгъне адмиирин уьмриъ гъахъну. Думу ялхъвнар апIуган, чIигъар апIуйи, далдабуийинди мукъам йивуйи ва жанаракан уйинар апIуйи. Гъацдар альвалатар сатIиди хъпаз кюгъне вахтарин искуствойин *с и н к р е т и з м* кIуру. Адмиирин хъугъвалариинди, гъадму синкетизмдин магияйин аьдатар гъапIиш, ягъурлу хюрч шулу, ужудар мягьулар шулу, бегъерлу йис шулу кIури, фикрап апIуйи. Хъа саб къадар девраг кючермиш гъахъиган, синкетизм дабгъуру ва искуствойин жюриири жара хъуз хъюгъру.

Гъийин йигъан искуствойиз гизаф жанриири а. Месела: музыка, мимика, пантомима, ялхъвнар, мяълийир, литература, кино, театр, телевидение ва гъацира жарадар. Саспи ис-

кусствоин жанриири кьюб-шубуб жюрейин жанриир ади шулу. Месела, театрин жюриири (трагедияиъ, драмайиъ ва водевилиъ), гафарин жанриир а, музыка ва ялхъвнар, мимика ва пантомимара шулу. Гъаци вуйиган, синкетизм гъабши девариҳъан мина гъийиз искусствойин гъялар ва пишекарвалар лап артмиш гъахъну.

СИНОНИМ (грек чал – *саб ччур алиб*) – табасаран чалнаш саб мутму улупбан бадали жюрбежюр гафар ишлетмиш апIуру. Меселе: «дерд» – «хажалат»; «гюрчег» – «устагъи»; «харжиб» – «чIуруб», «писуб», «хявиб»; «пашманвал» – «сефилвал», «дердлувал», «гъамлевал». Гъамцдар чин мяниир, саб жизби башкъавалтIан адарди, сабсдар вуйи, хъа жюрбежюр саягъариинди ушвниан адаъру ва дикIру гафариз *синоним* кIуру.

Синонимарикан шаири чав улупурайибиз лигну, вартIан лазим вуйиб, улупурайибин мяна вартIан ачухъ апIруб кадабгъну, ишлемиш апIуру. Синонимар дюзди ишлетмиш апIуб писателин ва шаирин устадвалилан асиллу ву. Месела, шаир Рамазан Къазиевди чан «Ургуд йисан пландиз» кIуру шиърин гъар бенднаш текрас шулайи цIарнаш гагъ «зегъмет зигъ дуфна гъи», гагъ «лихру зигъ дуфна гъи» бикIура. Мушваш шаири «зегъмет зигуб», «зегъмет харж апIуб», «лихуб» кIуру синонимар саб гаф гизаф ражари текрас дарапIбан бадали, дураг дигиши дапIну, ишлетмиш апIура.

СОАВТОР – саб ляхин авториҳъди уртагъди апIру кас. Саспи вахтари илимдин китбар, макъалийир кьюр, шубур касди сатIиди бикIури шулу. Дураг вари дибикIнайи макъалайн вая китабдин соавторар ву.

СОНЕТ (итальян чал) – йициюкъуб цIар аши шиърин кунцI. Му эсери кьюб бенд (*катренар*) ва кьюб шубуб цIарнакан (*терцетар*) ибарат духънайи эсерар шулу. Дициб эсериз *сонет* кIуру.

Сонет (ва сонетарин кунцI) сабзи ражари Италияиъ XIII-пи асьри дюзмиш гъабхъну хъа цIиб вахтналан думу

Францияйиъ ва Германияйиъ гъарабгъну. Урусиятдиъ гизафси му жюрейин эсерар В. Тредияковский, А. Сумароковди ва А. Пушкинди бикIури гъахъну. Хъа табасаранарин литературайиъ сонетарин кIалиб ади Юсуф Базутаевди, Альтиагыр Сефикъурбановди ва Муслим Къурбановди сабпи раЖари шиърар дикIуз хъюгъру. Месела М. Къурбановдин «Йиз ккуни дустраз» кIуру сонет-акрошиир. Му шиърин гъарсаб цАрнан улихъ хъайи гъярфарихъди заан исина саб гаф дюзмиш шулу. Гизафси диди эсер шлиз бахш дапIнаш, ясана шли гъибиkInуш улупуру. Исихъ улупнайи шиърин цАарарин сабпи гъярфари «Йиз ккуни дустраз» кIури, дюзмиш дубхъна:

*Йигъар гъяра кюч шулайиничхарси,
Ибири, кIурза, гъарсаб йигъ ихъ ягъурлуб.
Завуз ахсрар тувну ярхла хябяхъдиз,
Ккундий гъарган цIигал ляхнин сагъиб хъуз.*

*Ул тIанI, йиз дуст, гюлишан вуй атрафдиз,
Наанди ву гъилигишра гюрчег ву.
Ис дапIну кIул дериндиан бис фагъум –
Дугъриданра гъапIуз дуфнаш дюн'яйиз.*

*Успагъир ву умрин кIанIлиъ сар инсан,
Саб вахтнаъра душваъ, лиг, нукъсан махъан.*

*Тартиб апIин дугъри ляхнин къурулуши,
Рабландихъна тIагъру дапIну дирипди.
Агъ дарибшири ухъ'ин Иблисдин юруши,
Закурин йигъ гъитIан хъибди азгарди.*

СОЧИНЕНИЕ – I) литературайиз, илимдиз вая саб месэлайиз хас вуйи гъибиkIу китаб, роман; 2) мектебдиъ ученикари литературайин эсерарикан гъибиkIу ляхин, эсер.

СУМЧРИН МЯЛЬИЙИР. Сумчрин мяльийир ургуб жюрейиз пай апIуз шулу: 1) *шуран «къизларгежейиъ»* («шурган ишишнү», «ушваракариъ») *апIру мяльийир*, 2) *тярифнан мяльийир*, 3) *швушв хуз гъафи жамар-шубарин мяльийир*, 4) *швушв гъахруган апIру мяльийир*, 5) *швушв хуруган апIру мяльийир*, 6) *сумчрин зарафатнан мяльийир*, 7) *цIийи швушв булагъдинна гъахруган апIру мяльийир*. Гъийин сумчрин мяльийир, ишаларси дарди, бендарин кIалибдиъ ади дюзмиш духьна. Дурари думу кIалиб кюгъне вахтари дуланажагъдиканна мюгьюббатдикан вуйи мяльийириин тясиrnаккди гъадабгъну.

Жигъил швушв кюкдихъди, луфрахъди, жейрандихъди, магъийихъди ва жара багъалу шей'арихъди тевбииндиги табасаранарин сумчрин мяльийир Дагъустандин миди вуйи халкъарин аьдатнан поэзияихъна багагъ шула. Амма табасаранарин мяльийириз чпиз Багагъ Востокдин халкъарин поэзияихъди аьлакъалу апIурайи гизаф хусуси лишнаrrа а.

СУРАТ. Игитрин образ ачухъ апIбан метлеблу алатаракан саб дугъан *c u r a t* ву. Думу алатди эсериъ айи игитрин сурат, дугъан хасият ачухъ апIбаз кюмек тувру ва думу жанлуди ихъ улихъ дийигънайиси улупуру. Сурат тувбан мисал вуди Ибригъим Шагъмардановдин «Табасаран риш» кIуру шиир улупуз шулу. Хъа халкъдин мяльийириъ, юкIв улубкънайи шуран тяриф апIури, гъамциб сурат дюзмиш дапIна:

*Кушар кIару пекдин зарси,
УлчIвмар ву цIийи вазарси.
ГарцIлар ву гъизилгюларси,
Сар гюзел'ин ашукъ вуз.*

*Удубкъудар тяриф апIуз,
Дугъан къаш-къамат улупуз.
Думу гъяркъган, шулза аьжуз,*

Сар гюзел'ин ашукъ вуз.

СУРАТНАЗ ХУБ – эсериъ инсан ва дугъан уьмур, гъядиса ва жара жанлу мутму шикил саягъниинди дибикIну улупбаз кIуру.

Инсанарин уьмрикан бикIури, гъарсар писатели дидихъна вуйи чан айлакъя, чав туврайи къимат ва чан хиялар думу суратназ хувалиинди мялум апIуру ва урхурайирин фикрарра чан ниятнахъди сатIи апIбан бадали чалишмиш шулу. Художествойин эсерариъ автори сар вая швнур иштиракчийр суратназ хуру ва мураг дугъу фициб саягъниинди ухъуз мялум апIураш, дурарин хасиятар, гъиллигъяр ужудар вуш вая писдар вуш, ухъуз агъю шулу.

Художествойин эсерариъ литература жигъатнаан иштиракчийр суратназ хували гъам жувван аygъювалар за апIбаз, гъамсана ужуди тербияламиш апIбаз аыхю эгъемият тувра. Гъамцдар суратназ хувалари жувван багъри ватан, жувв ихъ гьюкуматдин рякъюз вафалу хыпан бадали, чаз игитвалин, дирбаш'валин ва жара багъалу хасиятар гъадагъбан бадали, урхурайир аыхю тясиран гъяракатнаа тIаъру.

СУФИЗМ (аыраб чIал – *хъайин палат алабхъур*) – мусурман диндин къадартIан артухъ эллешмиш духъну, жилиин хъапIру уьмрихъан азад хъуб. Миржиби аьсриъ Иракдий ва Сирияйиъ айи мусурмнарин арайиъ гъабши аьдалат. Думу жюрейин мусурмнализ ккунду чпи хъапIру уьмрин ляхнар ва гъяракатвалар, Аллагъдиз ккарагури ва дюйири апIури, артмиш хъуб.

СЦЕНАРИЙ (итальян чIал). 1) Спектакль сягънайин дивбан бадали, дидин жикъи мяна ва иштракчийирин гъяракатар кайи гъурулушдиз *с ц е н а р и й* кIуру; 2) Кино адабгърган, писателари дидин тема яркъуди ачухъ дапIну, иштракчийирин гъяракатар улупбан бадали, гъядисийир шлу йишвар улупури дюзмиш дапIнайи мяна-метлеб кайи китаб. Балет ва опера сягънайин дивруганра яркъу сценарийир ла-

зим шулу, гъаци вуйиган, дурагизра писателари сценарийир дикIуру.

СЮГЬБАТ – кьюр ва швнур-сар иштиракчийин арайиъ гъябгюрайи улхуб. Сюгьбат эсерин иштиракчириз характеристика тувбан, дуарин фикир улупбан, дуарин гъиллигъар ачухъ апIбан лап метлеблу къайдирикан саб ву. Сюгьбатар гизафси драмайин эсерариъ шулу. Дуариъ гъацира эпосдин эсерариъси ахю йишв дибисна. Месела, Манаф Шамхаловдин «Хил алдабгъ» кIуру пьеса. Хъа писателин «Чирагъ нирин дерейиъ» кIуру романдъ иштиракчирин сюгьбатари лап къадарсуз ахю йишв дибисна. Му саягъ саб мяна адру сюгьбатар ишлетмиш апIуб романдин камивала-рикан гъисаб шулу.

СЮГЬРИН МАХЪВАР. Сюгьрин махъвар гъяйванатарикан вуйи махъвартIан къанди яратмиш гъашидар ву. Дуариъ иштирак шлу игитар пачгъар, дуарин баяр, шахар, шахиншахар, пягъливнар, аждагъири, девийир, касибарин баяр ва шубар шулу. Табасаранарин фольклориъ саб къадар сюгьрин махъвариъ кIулин игит вуди касибрин дирбаш кечел бай улупури шулу. Думу дирбаш'вал кайир, марцци юкIв айир, лихуз ккунир вуйивализ лигну, вягъши гъяйванатарира дугъаз кюмек апIури шулу ва дугъу, чан тмуну чвийирси дарди, гагайин ва бабан табшургъар кIулиз адагъуру. Гъаму саягъниинди касибарин хасиятар ва фикрар «Ильясна гъизил балугъ», «Касиб байна паччагъ», «Паччагъна кечел», «Сюгьрин гъяйван», «Симир гъуш» «Гъюлин гъяйван» ва гъацира жара махъвариъ атIагна.

Гизафси сюгьрин махъвариъ инсанарин дугъривалар ва писвалар яркъуди улупури шулу. Му жюрейин махъвариъ дархи бабан ва йитим шуран образар ачухъ апIура. Месела, «Шюшеханум», «Къисханумна Фатмаханум», «Айханумна Периханум». Дуариъ дархи бабан чIуру

къастар, фикрар ва писвалар улупури, думу биябур апIура.

СЮГЬЮРЧИВАЛ – лап кюгъне заманирин хъугърувалириинди яратмиш гъаши сюгьюрлу ва тилисим кайи аьдалатар ва аьдатар. Кадим инсанари, чиб хюрчаз гъягъргандин улихъ, къуру йисари экинариз мархъар апIбан бадали, жили ужуб мягьсул тувбан бадали, гъачIир накъвдик кивруган ва гъацира жара ляхнарин улихъ жюрбежюр сюгьюрчиваларин аьдатар апIуий. Дуарин хияларииинди, завун аьршариан туврайи аьламатнан къувватари думу ляхнариз кюмек тувру ва дуарар кIулиз чпиз ккуниганси гъягъюру, кIуйи. Гъацдар фикраиинди, адми уъзриккан ккадаъбан бадали, гъямилавал кайи дишагълийи, бицIир сагъ апIбан бадали, ярквраъ малар ва марччар гъудургган, дуарар жанавраихъан уърхбан бадали, жюрбежюр аьдатар ва гафариинди вуйи дюйириз ва миннатар апIуий. Му жюрейин магия кайи аьдатар вари кюгъне миллетариз ади гъахъну, гъаз гъапиш дайм инсанариз дюн'яйин аьгъвалат, табиаътдин ва дуланажагъдин дигиш'валар гъаз шулуш, аьгъдайи.

Хъа мусурман дин Табасарандиъ бегъем гъурмиш гъабхыиган, маллиириз магияйин къувват а кIури, уъзур кайи адмийириз, кучIлар апIури, саб-кьюб гаф аьраб чал'инди ка-гъзик дидикIну, «кIажар» апIуий ва гардандиъ абхъуз шубуб мурчван гъурс апIуий. МитIланна савайи, саб гъалмагъал адмийирин арайиъ гъабшиган, дуарари чиб-чпиз магияйин сюгьюрлу агъар ва чIуру гафар апIуий. Дуарин хияларииинди, думу агъарик кайи гафар фила-вш кIулиз гъягъюру, кIуйи.

Магия кайи аьдатар ва серенжемар гизафси халкъдин сюгьюрлу махъвариъ ва къисийириъ шулу. Дуарин кюмек-ниинди эсерин игит жанлу мутмуйиз вая жара саб шейъназ дюнмиш апIуз шулу. Думу деврариъ инсанар гъеле табиаътдин аьдатарин гъавриъ адарди ва табиаът чпиз мютIюгъ апIуз даршули гъахъну.

СЮЖЕТ (урус чал) – эпосдин эсериъ хъайи-хъайиганси шлу жикъи мяна ва мянайин саб парча.

СЮЖЕТДИН ЦАРАР. Фольклорин ва литературайин бицци эсерариъ (ихтилатнаъ, басняйиъ ва гъ.ж.) саб ва кьюб сюжетдин царап хъуб мумкин ву. Амма чатху эсерариъ (поэмириъ, романариъ, эпопейириъ, пьесийириъ) швнуб-саб сюжетдин царап шулу ва гъадрарикан гъарубдин чан завязка, кульминация ва развязка хъуб мумкин ву. Месела, Лев Толстойдин «Дяви ва ислягъвал» кіруу эпопеяйиъ ягъчівартан артухъ сюжетдин царап ва хъудваржттан зина эсерин иштиракчийр а.

Сюжетдин царап асас вуйидар ва кьюби дережейиндар, яна думукъан метлеб адрудар, хъуб мумкин ву. Асас вуйи сюжетдин цар кіулин иштиракчири кысматнахъди альакъадар вуйи гъядисийирин жерге ву. А. Жяфаровдин «Эреллер» кіруу поэмайиъ, зиихъ улупнайи сюжетдин асас царналан савайи, жара сюжетдин царарра а. Месела, Гъяжи-Абдуллагъдиз Хайирбеган риш ча пубахъди альакъалу вуйи сюжетдин цар ва гъ.ж.

М. Шамхаловдин «Дагълариъ тіүркібар» кіруу повестдій совет деврий гъаши гъядисийир улупна. Эсерин кіулин игит вуйи Дадашдин регъберваликкди Магъу дерейиъ машинар гъягъру рякъ тикмиш апіруу. Сабпи раЖари Хив райондиз машинар гъюру. Повестдій писатели урус ва дагълу халкъарин арайиъ айи гъюрмат, игитарин образар, инсанарин ляхнин гъевеславал, Дадашдинна Лейлайнин мюгъюббат улупура. Гъаму повестдин хъайи-хъайиси улупнайи гъядисийир ва дюшюшар эсерин *сюжет* ву.

Саб швнуб сюжетдин царап эсерариъ хъували писателариз иштиракчириң уымур ва дуарарин хасиятар яркүди атлагну, гизаф инсанар улупуз мумкинвалар тувру. Миди гъацира авториз кіул'инди вуйи игитар вары терефарихъанди улупуз мумкинвал тувру.

СЯГЬНА – I) театрин эсер дивбан бадали клубарий, драматариъ, театрариъ ва жара ачухъ ва элеркнайи йишвариъ дюзмиш дапІнайи саб йишв; 2) драмайн эсерин саб парча.

Т

ТАБАСАРАН ЛИТЕРАТУРАЙИАН ЖИКЪИ МЯЛУМАТАР. 1931-пи йисаз табасаран чалниинди урхуб ва бикІуб тешкил дапІну адайи. (Думуганайиз урхуб ва бикІуб жюрбежюр малйиризтІан аыгъдайи ва дураги бикІруб аджамдииндиги бикІуйи, яна гафар табасаран чалниинди хъа бикІруб аяраб гъярфариинди). Гъадму йисан латин гъярфариинди удубчІвуз хъюбгъю «Уьру Табасаран» газетди табасаран нежбрарин арайиъ социализмдикан хабар яркъу апІури, хъасин табасаранарин жямаятдин медениятдин уымриъ, идеологияйиъ цийи фикрар таъбаъ аыхю роль уйнамиш гъапІну. Чан улихъ табасаранарин литературайин эсерар уч апІуз ва гъадму вахтнан писателарин яратмиш апІбар кІули адагъуз жавабдар вазифа дивну, «Уьру Табасаран» газетди «литературайин машарра» чап апІури гъахъну. Думу машарик сабиражар А. Жяфаровдин, Б. Митаровдин, А. Везировдин, Э. Ханмягъядовдин, Т. Шалбузовдин, М. Шамхаловдин эсерар чап гъапІну. Му шайрари чин эсерариъ цийи уымрин душмнар вуйи кулакарихъди, кюгъне уымриан гъузнайи чиркин айдатарихъди мюгъкам женг дубхну ккуниваликан вуйи фикрар ва дагълуириин фикрарий гъаши дигиш'валар яркъуди улупур.

Багъри чалниинди 1933-пи йисан А. Жяфаровдин. «Садпи къадамар», 1934-пи йисан Э. Ханмягъядовдин «ГъапІури ипІур» ччвур али ихтилатарин гъварч, А. Жяфаровдин «МучІувалиан акувализ» кІуру пьеса, Э. Ханмягъядовдин «Йитим Юсуф» кІуру поэма, А. Жяфаровди ва Д. Ражабовди сатІиди яратмиш гъапІу «Ихъмяльийир» кІуру китаб удучІвну. Гъадму шайрари табасаран

Чалназ А. С. Пушкиндин, Л. Н. Толстойин, М. Ю. Лермонтовдин, А. М. Горькийин, И.А. Крыловдин, А. П. Гайдарин, А. П. Чеховдин, А. А. Фадеевдин, В. В. Маяковскийин ва жарадарин эсерарра таржума апIуру.

Табасаран литература, цийи уымур бадали сифте йигъарилан ккебгъну, женгнаъ учбIвру. Жигъил табасаран литературайин вари жанрииrin улихъ жуван халкъ вари совет халкъдин уымрихъди сатIи апIбан, зегъметнан гъракат ва ашкъ за апIбан вазифа дийибгъуру. А. Жяфаровдин «Ич колхоз» кIуру эсериъ дагълариъ уымрин вари терефарий муганайиз дархъистар хъуркъувалар гъазанмиш гъапIу халкъдин гъракатнакан ва зегъметнакан бикIура:

*Яркъу чюлиъ бағълар-баҳчиир киврайган,
Яғъли дағълар дюз майднариз илтIикIган,
Зегъметчири дағълар-чюллер гъидисган,
Уылке авадан апIруб ву ич колхоз.*

Гъаму йисарин шиърар, мяна жигъатнаанси, дикIувалин жюре жигъатнаанра дигиши шулу, дурариъ шикиллу апIбан дақъатар ишлетмиш апIуру. Цийи алапIурайи уымрин гъякнаан вуйи 30-пи йисарин эсерарин арайиъ А. Жяфаровдин «Ильичдин лампочкийир», А. Везировдин «Гъязур йихъай», Б. Митаровдин «Колхозарин цийи усул» ва жара шиърари асас йишв бисура. Цийи уымриин ашкъламиш духънайи шаир Б. Митаровди, чан шиъриъ темайиз асас вуди, гъамци бикIура:

*Йирси хулар, бинийир гъамус разъура,
Колхозарин цийи бина балгура.
Аыхю хярар, хутIлар, бағълар уърхюра,
Колхозарин бистнар-баҳчиир ву гюзел.*

Т. Шалбузовди цийи уьмур тикмиш апIурайидарикан «Марччлихъан» кIуру шиърий гъамци кIура:

*Гъюнихъ юрт хъа, хилиъ чамах,
КIул'инна саб ахю nIanIax.
Кьюб-шубуб ху мугъан гъвалахъ,
Бахтавар иигъ, марччлихъан, яв.*

Гъякъиқки игит улупувахъна вуйи рякъюй Э. Ханмягъяммедовдин «Йитим Юсуф» поэма ахю хъуркъувал ву. Автори поэмайиъ революцияйиз улихъна гъабши Юсуфдин уьмурна дидин къяляхъна деварий гъабши уьмур чиб чпиҳъ тевра.

Табасаран литературайин 30-пи йисарин поэзияйиъ дишагълийин образ яратмиш апIуз хъюбгъну. Му тема кайи А. Жяфаровдин «Дишагъли», А. Везировдин «Табасаран шураз», М. Шамхаловдин «Жилирна хпир» эсерар улупуз шулу. Му шиърарий дишагъли культура ва экономика жигъатнан месэлайир гъял апIбаъ иштирак шулайивал, думу гъарсаб ихтиярнахъди тямин дапIнайивал улупна. 30-пи йисарин табасаранарин поэзия артмиш хьпу цийи художествойин дакъатарихъна гъюз мумкинвал тувну. Жанр жигъатнаан поэзия девлетлу шулу, поэмийирихъна лик алдабгъуру, ватандаш'валин лирика яркъу шулу.

Вари дагъустан литературйириъси, табасаран литературайиъра 30-пи йисарин проза поэзияйин къяляхъ гъубзнайи. Табасаран литературайиъ прозайиз сабпи ражари вуди А. Жяфаровди ва Э. Ханмягъяммедовди фикир тувнийи. Мурарин прозайиъ (А. Жяфаровдин «Думуган ва гъамус», Э. Ханмягъяммедовдин «ГъапIури ипIур») тарихнан гъядисийир, жамяльтугъ уьмур, кюгъне аьдатар, революцияйин улихъна вуйи вакъиъирий улупнийи.

Жигъил Табасаран литературайи чан къувватар драматургияйиъра ахтармиш апIуз хъюгънийи. Мидин жанриирий

А. Жяфаров, Гъ. Гъяжиев гъилихнийи. А. Джрафоровдин «Мучувалиан акувализ» кIуру драмайн тема – кьюб уьмрин, кьюб классдин женг ва революцияйи гъахи дигиш'валар улупувал ву. Гъ. Гъяжиевдин пьесайиъ революцияйин машгъур йигъари социализм бадали рабочийир сатIиди женгназ удучIувал улупна.

1937-пи йисан хайир дакни касари футнийир дапIну, А.П. Жяфаров, саб тахсирра чак ктарди, гъюкуматдиз къаршу думу ву кIури, «халкъарин душман» ччвур дугъ'ин иливну, йицIуд йисазди Сведловск областдиз Ивдельский лагерь кIуру йишваз алдауру.

Дявдин читин йигъари табасаран литературайиъ Ватан уьбхюз, фашистарихъди гъаршу женг гъабхуз дих апIру художествойин эсерари алас йишв бисуру. Асланбег Везировди 1941 йисан «Ватан уьбхяй!» кIуру шиир гъибикIну.

*Дяви апIуз хъюгъна душман,
Душну а чан ахмакъ кIул'ан,
Гъязур апIурхъа ихъ яракъ,
АпIуз вягъши душмнар терг.*

Шаир умудлу вуки, азадвал ккуни совет халкъди, муганайиз дявийриъси гъамусра Октябрин гъалибвалар уьрхиidi. Табасаран совет литературайин бина диварикан сар вуйи М. Шамхаловди дяви ккебгъган «Халкъдин алчагъ душман» кIуру шиърий гъамци бикIура:

*Алчагъ Гитлер, фу ккундувуз,
Пуч апIури халкъар аъжуз!
Зегъметкешар хъюгъю шаксуз,
Увуз, душман, накъв гъадабтIуз.*

1941-пи йисан Дағъустандин издательствойиъ М. Шамхаловдин табасаран литературайин дявдин йисариз тялукъ

вуйи «Ватан бадали, азадвал бадали» кIуру гъварч чап гъапIну. Гъварчна Шамхаловдин дявдин, хъа гъацира дявдин улихъна вуйи йисари гъидикIу шиътарна ихтилатар айи. Дурариъ дугъу Аъхю дяви ихъ уълкейин халкъариз аъхю ва читин имтигъян вуйивал ачухъ апIура. М. Шамхаловди совет халкъариз, сифтена-сифте эскрази, гъалибвалиин умудлу вуди щарар гъидикIну:

*Душман дерккуб, тикир апIуб, утIурккуб,
Азад ватан битIарихъан марцү апIуб.
Хуирихъ жсан, лицуз ликар гъидритуб,
Ихъ кIваъ ади, гъягъюрухъа улихъна.*

М. Шамхаловдин, табасаран совет литературайин бина дивдарикан сар вуйи Б. Митаровдин, дявдин йисари фронтдиль дикIури гъаши шиъратиъ халкъдихъна, ватандашдихъна, дустарихъна, багахълуирихъна вуйи ватанпервервалин дих апIбар а:

*Ца кабхъну а, дустар, вари дюн'яйик
Намуснан пайдгъар вари за духъна.
Ифийрин селлер кдикъури чиб-чилик,
Кысас апIувал дураги ккун апIура.*

Дявдин къяляхъ йисари табасаран литература артухъди артмиш хъуз хъюбгъру. 1953-пи йисан Абумуслим Жяфаровдилан тахсирлувал алдабгъну ва думу Свердовск областдиль айи Ивдель лагериан къяляхъ гъулаз гъюру. Гъадушваъ, аъхъю къюрдну ва хъадну яркур убшвури, писатели йицIишубуд йис адапIну.

Табасарандин таза шаиарин сесер Дагъустандин гъирагъариз рагъуру. Гъадмуган 1959-пи йисан А. Жяфаровдин «Эреллер» кIуру поэма чапдиан удубчIуру. Дириъ автори революцияиз улихъна табасаранарин яшайиш ва жя-

мяльтлугъ альакъийр улупна. Поэмайъ кентхудийри ва гъулан кавхиири зегьметкеш халкъар дарвалий ва мучувалий ади дерккуб ахю устадвалиинди пислемиш апIура.

1960-пи йисан А.Жяфаровдин «Уълин къацI», «ИицIуби рейс» кIуру ихтилатар, «Марчлихънин сумчир», «Таригъули» кIуру пьесийр ва цийи шиътар удучIвуру. 1962-пи йисан писателин «Хлинццар кайи зиянкар» кIуру повестра удубчIвуру. Дирий писатели Табасарандин табильтдин шиклар лап гюргевалиинди улупура. 1964-пи йисан писателин «Закурин рякъ» кIуру повесть чапдиан адапIну. Дирий писатели инсандин кIван ва фикратин гъякъикъатнакан, дуствал мюгъкам апIбан шартIарикан, коммунизмдин рякъяр кIулиз адагъбакан дикъатниинди бикIура.

Гъаму йисариз улихъна 1958 йисан табасаран литературайъ сабпи раЖари Манаф Шамхаловдин «Чирагъ нирин дерейиъ» кIуру сабпи роман чапдиан удубчIвну. Дидин къяляхъ «Женгчийр», «Дагълариъ тIуркIбар» «Дих апIбаз» кIуру повестариъ ва жюргежюр ихтилатариъ халкъдин цийи деврин яшайиш, азад адмийири хушбаҳт зегьмет зигуб улупахъди сабси инсанарик кимбу гъубшу деврин чIуру хасиятар, кюгъне аьдатар пислемиш апIура. М. Шамхаловдин бикIарин хъуркъувал дугъу чан эсерариъ табасаранарин гъулариъ колхозар кергъбан девир гизаф ужуди ва дюзди улупура. Писатели чан романдий ва повестариъ колхозар тешкил апIбан рякъюъ бегъем зегьметар гъизигу зегьметчириин образар гизаф яркъуди яратмиш дапIна. Дураг табасаран халкъдиз гъира нумуна вуди гъузна. Хъа 1963-пи йисан Манаф Шамхаловдин «Дюзмиш гъабши дере» кIуру кьюбпи роман чапдиан удубчIвуру. Дирияра писатели колхознакарин зегьмет, обра-зар ва дуарин дуланажагъ улупура.

Дугъриданра, 60-80-пи йисар табасаран литературайин бегъернан йисар гъахъну. Повестар, поэмийр, ихтилатар, пьесийр ва шиътар «Литературайин Табасарандик» чап апIу-

ри, писателари чин хусуси гъварчар чапдиан адагъури, табасаран литература йигълан-йигъаз артмиш шулу. Думу йисари варит Іанна машгъур вуйи писателар: Манаф Шамхалов, Асланбек Везиров, МутІалиб Митаров, Багъир Ражабов, Къазиағымад Рамазанов, Гъяжиали Альимурадов, Ибригым Шагъмарданов ва гъацира жарадар.

Думу йисарин лиteroатурайъ ихъ адлу шаир МутІалиб Митаровдин бикІбари ахю йишв дубисна. 1970-пи йисан дугъан «Умрин пайдагъ», 1971-пи йисан «Рубасдин сес» кIуру гъварчар, 1973-пи йисан «Поэмийир», 1975-пи йисан «Гранитдиин али кюкйир» ва жара гъварчар ва поэмийир удучІвну. МутІалиб Митаровди чан эсерарий гизафси табасаран халкъдин тарихнакан, дурагин кIул'инна гъафи зулмариканна курваларикан хабар тувра. Гъацдарикан вуди дугъан «Ифдин гъарзар», «Иран-хараб» ва жара поэмийир гъисаб апIуз шулу.

М. Митаровдин «Устад» кIуру поэмайъ шаири халичийр урху ихъ табасаран дишагълийиrin образар ва дурагин зегъмет улупури, дурагин адлу апIура. Хъа «Бавтугъай» (1955 йис) кIуру поэма Чир'юрт ГЭС диву жигъилариз бахш дапIна.

Ватандин Ахю дявдин йисари, учвра фронтовик вуйивализ лигну, М. Митаровдин бикІбариъ ватан бадали ихъ эскрари душманыхъди къаршуди гъубху женг, иллагъки яркъуди ачмиш шула. Саб хайлин дугъан поэмийириъ дявдин эскрарин образар лап дикъатниинди улупна. МутІалиб Митаровди 19 поэма, варжарииинди шиърар гъидикIну ва 40 эсерарин гъарч чапдиан адаъну. Дугъаз 1990-пи йисан «Дагъустандин халкъдин писатель» кIуру ччвур тувну.

Му яшлу писателарин гъайри, гъадмуган жигъил писателарин ва шаиарин эсерарра чапдиан удучІвуру. Дурагин улихъ, саб къадар опыт ади, бажаранвал кайи гъамцдар писателарин поэмийир, повестар, шиърар ва пьесийир удучІвнийи: Шамил Къазиевдин, Пирмягъямед Къасумовдин, Пирмягъя-

мед Аслановдин, Шагъвелед Шагъмардановдин, Юсуф Базутаевдин, Багъир Ражабовдин, Гъяжимурад Тлеибовдин, Гъяжимурад Гъясановдин, Гъюсейн Абдурягъмановдин, Муслим Къурбановдин, АълитГагъир Сефикъурбановдин, Шихмягъямад Гъядидовдин, Рашид Аъзизовдин, Гюльбика Умаровайин, Агъакерим Агъададашевдин, Сувайнат Кюребековайин, Рагим Рахмандин ва гъ.ж.

2010-пи йисан табасаран литературайъ сабпи тарихнан «Намуснан сир» кIуру Багъир Раджабовдин аъхю роман удубчIвну. Дириъ табасаран халкъдин XVIII-пи аьсриъ фицдар читин йисар алахънуш ва дагълуйири Надир-шахдин къушмарихъди фициб женг гъубхнуш, ктибура.

2012-пи йисан Гъюсейн Абдурягъмановдин «Чювккер» кIуру роман чапдиан удубчIвуру. Эсериъ чювккерин гъуландарикан вуйи саб къадар гьевесламиш апIру сюжетар писатели сатIи апIура.

2013-пи йисан Рашид Аъзизовдин «Шубуби насили» кIуру роман удубчIвну. Дириъ гъийин гъулариъ яшамиш шулайи дагълуйирин дуланажагъдикан ва уымрикан ктибура. Гъийин йигъян, зат шак дарди пуз шулуки, табасаран литература йигълан йигъаз артухъ хъуркъувалар гъазанмиш апIбан ря-къюъди умудлуди имбу дагъустан халкъарин литературиихъди улихъна гъябгъюра.

ТАБАСАРАН ХАЛКЪДИН ЭСЕРАР (Табасаранарин фольклор). Табасаран литература кюгъне девариъ халкъди яратмиш гъапIу эсерарин бинайин арайиз гъафиб ва артмиш шулайиб ву. Халкъдин эсерарин гюрчегвалин, щалщамвалин, дурариъ айи фикрарин деринвалин тясирнакди эсерар яратмиш апIуз хъюгъю кюгъне деврин дагълуйири ва шаирари табасаранарин медениятдик чпин лайикълу пай кивну. Дупну ккунду, думу вахтари яратмиш гъаши шаирарин, ашкъварин эсерар вари ухъухъна гъуркундар. Амма ухъухъ гъамусра халкъдин эсерар гизаф адмийирин арайиъ ими. Дурари къадим деварилан мина

ихъ халкъдин меденият ва мелзナン эсерарин успагъивал ва девлетлувал улупура.

Табасаран халкъди яратмиш гъапIу эсерарикан варитIанна кюгънедар *аьдатарихъди аьлакъалу мяълийир* ву пуз шулу. Дураг лап дерин вахтихъян мина халкъдин арайиъ ишлетмиш апIури гъахъну. Нежбервал ва малдарвал апIури яшамиш шулайи халкъди дяхин ва жара мягъсул убзру жили ужуб бегъер тувбан бадали, дидиз гизаф хъайивалар апIури гъахъну. Дишихъди сабси, халкъ табиаътихъди чаз рюгъ айибихънаси янашмиш шули гъахъну ва, жили чан сюгърин къувват бегъем бул апIбаз сарф апIбан бадали, дидиз гьюрмат апIури, дидин хатур уъбхюри, гюрчег аьдатар яратмиш гъапIну ва дурагихъди саб къадар аьдатарихъди аьлакъалу мяълийирра ктагъну. Дурагин арайиъ «Тум убзуб», «Эбелцан» «Гудил» ва «Гуни» кIурудар варитIан ккунидар вуйи.

Табасаранарин фольклориъ кечмиш гъаши адмийириз бахш апIру шиърарин эсерарра а. Дурагиз *и ш а л а р* кIуру. Дурагин жанр лап дегъзаманийиъ яратмиш гъабшиб ву. Языческий дин хъапIрайи халкъари, кечмиш гъаши инсандин рюгъ йибкIудар, думу хъанара яшамиш шули гъубзру ва думу завариз тIибхну гъябгюру кIури, фикрап апIуйи. Гъацрап хияларииинди гъачIир кивру аьдатар ва дурагин мифологияйин шиърар аьмалназ гъафну. (Лиг: «Ишлар» кIуру макъала)

Табасаранарин сумчин мяълийир дегъзаманийириан мина ухъухъна гъафну. Дураг ургуб жюрейиз пай апIуз шулу: 1) *шуран «къизларгежейиъ»* («шуран ишишваъ») апIру мяълийир, 2) *тирифнан мяълийир*, 3) *швушив гъафи жамар-шубарин мяълийир*, 4) *швушив гъахруган апIру мяълийир*, 5) *швушив хуруган апIру мяълийир*, 6) *сумчин зарафатнан мяълийир*, 7) *цIийи швушив булагъдинна гъахруган апIру мяълийир*.

Революцияйиз улихъна йисари ктагъу сумчин мяълийириъ швушван суратну ахю йишв дебисна. Ялгъуз гъадму сумчин йигъ думу вахтнан дишагълийирин умрий

варитлан аку, бахтлу йигъ вуйи, гъаз гъапиш, швушв варида-рин фикрий шуйи, дугъан гъюрматназ мяълийир апЛуйи, мубарак апЛру эсерариинди дугъан тяриф апЛуйи. Дурагилан саваи, тярифнан мяълийирий дишагълийин гъагъи къисмат-наканра кЛуйи. Швушван къисматнакан ктибтру мяълиири гъарсарин кЛваз тясир апЛуйи, швушван язухъ апЛуз, дердери-кан хабар гъадабгъуз гъитуйи. Мяълиири швушван назуввал ва набаллугъвал улупуйи, «жарадин хулъ» дугъаз алабхъру гъагъи къисматнакан ктибтуйи. Халкъдин эсерариъ риш ад-лу апЛури, дугъан тяриф апЛуйи. Исихъ улупурайи сумчрий апЛру тярифнан мяълиири швушван сурат артухъдиси уткан апЛура:

*Кюпечийрин арсран камар,
Гъизил палат, Суна бажи.
Шубуд агъзур арсар али,
Алагюзли, Суна бажи.*

*Адагъай, адагъай, гъавумир,
Адагъиган илитай, гъавумар.
Рииш дар думу – магъи ву, гъавумар,
Гъюльин али гими ву, гъавумар.*

Жигъил швушв кюкдихъди, луфрахъди, жейрандихъди, магъийихъди ва жара багъалу шейъарихъди тевбиинді табасаранарин сумчрин мяълийир Дағъустандин миди вуйи халкъарин айдатнан поэзияихъна багагъ шула. Амма табасаранарин мяълийириз чпиз Багагъ Востокдин халкъарин поэзи-яихъди айлакъалу апЛурайи гизаф хусуси лишнарра а.

Табасаранарин фольклор лап девлетлуб ву. Диidi гизаф *мифар, махъвар* (*гъяйванатарикан, сюгърин, дуланајсагъдикан*), *къисийир, нагълар, мяълийир* (*аьдатарикан, сумчрин мяълийир, мюгъюббатдикан, дуланајсагъдикан, гъурабат-диъ айдатарикан* ва гъ.ж.), *айтийир, дургъунагъар, зарафат-*

нан эсерар (анекдотар), биңидарин мяълийир ва гъацира жара жанрийир, аьсрариан мина ухъухына дуфну, гъамусра халкъдин арайиъ мялум ву.

«ТАБАСАРАНДИН СЕС» – табасаранарин сабпи газет 1923-пи йисан Табасаран райондин бина вуйи Бургъанкентдиъ сабпи раЖари «Табасарандин сес» кIуру газет азербайджан гъярфариинди ва Чалниинди удубчIвуру. Диик гьюкуматдин законарикан, мишишатдин дигиш'валарикиан ва дагълу халкъарин азадваликан макъалайир чап апIуз хъюгъру.

193I-пи йисан 1-пи Майдин машквар йигъян латин гъярфариинди **«Уъру Табасаран»** кIуру табасаранарин газет Бургъанкентдиъ удубчIвуз хъюбгъру (Думуган Табасаран райондин идарийир Бургъанкентдиъ аи).

ТАБАСАРАНДИН ТАРИХ. Табасаран халкъдин тарих ахтармиш дапIну гъелелиг ккудубкIну адар. Ихъ халкъди аьсрариинди гизаф гъагъи, агъ апIуз даршлукъан аьзабар аи рякъяр ккадаъну. Гуннарихъди, иранарин сасанидарихъди, тюркерин сельджукарихъди, гъизилбашарихъди, мангъуларихъди табасаранари чпин ватан бадали гъурху женгариъ фукъан ифи удубзнуш, думу вахтари фицдар гъядисийир, фукъан игитар гъахънуш, аygъю апIуб гизаф читин ву. Дураган анжагъ Табасарандиъ ккадахъу гъуларин лишнари, дарагънайи гъалайири, барийири гъванари ва халкъдин эсерари шагъидвал апIура.

Аьсрарин тарихарий табасаран халкъдикан вуйи мялуматар сабпи раЖари машгъур вуйи грекарин тарихчи Страбонди сабпи аьсрин кIулариъ тувра. Думу вахтари ихъ халкъдиз «таваспарар» кIури гъахъну, кIур. Кюгъне аьлим Ф. Бузандди юкъубпи аьсриъ чан «Эрмени вилаятдин тарих» кIуру китабдиль таваспараринна Эрменистандин арайиъ гъashi дявийирикан бикIура. Гъадму вахтарин эрмени аьлим Егише Вардапетди бикIурайибдинди, хазаринна персарин дявийир аиган, эрменийириин аыхю къушмин кIул вуйи «Васак Сюнийи дагълуйириин ахюдарииз пешкешар туври, халкъариз гучIар

ккаъри, гуржийр, липнар, чилбар... ва вари Таваспарандин дагълу ва чюллерин күшмар чпихъинди илтИкІну». Гъаци вуйиган гъаму гафар асас вуди пуз шулуки, Табасаран паччагълугъ уълке тахминан I-II -пи аьсраиъ яратмиш гъабхъуб.

VIII-пи аьсрий Табасарандиин лап читинвалар улуркънийи. 713-пи йисан Маслама ибн Абд ал-Маликдин регъберваликкди Дербент дибисну, аьрабар Табасарандиинна алжагънийи. Дураги языческий дин хъапПрайи халкъар гужниинди мусурманвализ илтИкІну. Хъа 722-пи йисан аьрабарин регъбер Джейрах кIул'ин алди, чапхунчийри Дербент бисуру ва 24 агъзур аьрабар Сирияйиан ва Иракдиан Къибла Дагъустандиз хуру.

XIII–XIV-пи аьсраиъ Табасарандиин мангъулар ва Тимурин күшмар алархънийи. Дураги, гъуларик ҆ийир кирчри, дураг ккидирчури, халкъар гъирмиш ва тIараши апIури, гизаф бедбахтвалар гъахнийи.

Хъа XVIII-пи аьсрий Табасарадиинна Надир-шахдин күшмар шубуб раЖари алжагъуру. Дураги ихъ халкъдиз къадарсуз гизаф дарвалар ва азиятар гъахнийи. Табасаранар, жара дагълу миллетарихъди сатIи духыну, душмандиз къаршуди гъудужвнийи. Думу йисари гизаф гъулар ккадахънийи, дурагин арайиъ Чиарин, Уърхъярин, ЛяхЦиккарин, Ваккарин, Мизриарин, Жаграин, Журасарин, Хыларин ва жара Диичв мягъялин гъулар айи. Гъадму вахтарикан шагъидвал апIру къисийир, нагълар гъира халкъдин арайиъ ими. Дурагикан вартIан машгъур вуйидар: «Жюгъей», «Уста Мажвад», «Гюни-раццар», «Ифдин гъарзар», «Сенграциин дяви», «Гюрдишан гъала» «Ифдин раццар» ву. Хъа «Ургур чвуччун ва чуччун гъала» кIуру машгъур нагълин саб-швнуб вариантар а.

Гъамцдар аьгъ апIуз даршлукъан гъагъи гъядисийир улуркънушра, халкъдин меденият дегъзаманийириан мина тарихдихъди сигъ аьлакъайиъ ади артмиш шули гъабхъну. Гъадди-

кан шагыидвал апIури, думу вахтаиан ухъухына дүфнайи халкъдин нагълари, къисийири, махъвари, мяълийири, айттары, мисалари, айдатари шагыидвал апIура.

ТАБИАЛЬДИН ШИКИЛ. Литературайин эсерарың гизаф вахтари пейзажар (табиальдин шиклар) алахъури шулу. Халис художествойин эсериң пейзаж саб мяна адарди суратназ хури шулдар, диди эсерин идеяйин содержание ачухъ апIбаз кюмек апIуру.

Гизаф вахтари табиальдин шиклар игитрин фикраихъди ва гысс апIбарихъди айлакъалудар вуди шулу. Месела, А. Жяфаровдин «Ачухъ гъабши тахсир» кIуру ихтилатнан кIулий автори улупурайи пейзаж Тагъириин кIавъ айи фикраихъди ва хияларихъди айлакъалу апIуру.

ВаритIанна гизаф пейзажикан вуйи царап А. Жяфаровдин «Хлинццар кайи зиянкар» кIуру повестдиң а. Думу эсерин гъарсаб ихтилат писатели табасаран дагъларин ва дерийирин гюрчегвалар улупру царапиран ккебгъра. Хъа шаирикан табиальдин шиклар Ш. Къазиевди чап бикIбариш ишлетмиш апIура. «КIару арс» кIуру поэма шаири гъамци ккебгъра:

*Лисун... Жикъи шула серин...
Ригъди нураг ахъра гъизгъин...
Гъарзарилансина раши
Рубзура гъамгисиб марыци шиод
Нирий ахъра аку цIадлар —
АтIагнай чипиз ригъдин нураг.*

ТАБУ – кюгъне деврий жюрбежюр динарин ва сюгъорчываларин тясиrnакк ккайи милдетари саб фициб вушра ляхнис ва серенжемариз гъадагъа дивуб. Дуарин фикраинди, эгер табу али ляхин вая вакъия чур гъапIиш, адмийин кIул'инна саб бала гъюру. Табу кайи ляхнар ва шартIар гизафси халкъдин махъвари алахъуру.

ТАВТОЛОГИЯ (грек чал – *μυγαναιηз гъапи гаф*). Кьюб-шубуб раЖари ишлетмиш ва текрар апIру чиб-чпиз ухшар айи ва мяна багагь вуйи гафар.

ТАЛМУД (кюгъне жугъуд чал – *ахтармиши anIуб*) – ихъ девриз улихъна IV-пи айсрий жугъдарин диндин айдатар ва жюрбежюр серенжемар кайнайи гъварч. Дидин варитIанна кюгъне пайназ «Мишна» («Текрар апIуб») кIуру. Дилик се-мит халкъарин фольклорарин эсерар гизаф ка: мифар, нагълар, махъвар, къисийир, яшамиш хъувалин шартIар, жу-гъдарин диндин айдатар ва гъ. ж.

ТАРЖУМА (араб чал – *илтIибкIуб*) – гафар, сюгъбат, литературайин, журналарин ва газетарин эсерар саб чалнаан жара чалназ илтIикIуб. Таржума апIру касдиз кьюбиб чала-рра лап ужуди айгъяди ккунду.

ТАРЖУМАЧИ – таржума апIру кас.

ТАРИХДИН ЭСЕРАР. Табасаранарин литературайиль халкъдин тарихдикан дибикIнайи эсерари саб къадар йишв дебисна. 1959-пи йисан МутIалиб Митаровди чан **«Иран-хараб»** кIуру тарихнан поэма чапдиан адапIуру. (Иран-хараб – Дагогнийин кафари терефналь айи Дарвагъ-чайин дерейин исихъ йишван ччвур. Диidi 1741-пи йисан ирандиан вуйи чапхунчи Надир-шахдин къушмариз айкси вуди дагълу хал-къари дяви гъапIган, иранар магълуб хъувалин лишан вуйивал улупура).

Му аыхю поэмайиль, шаири табасаранарин кIул'инна фицдар читин йисар персари гъахнуш, мялум апIура. Поэ-майиль ктибтрганси, 1735-42-пи йисари Надир-шагъди, шу-бубан Дагъустан чаз мютIюгъ апIуз ккунди, дагълариз къушмар гъаъру. 1736-пи йисан Надир вари Ирандин шагъ шулу. Хъа чан гъардаш Ибригым-хан Дагъустандин ва Азербайджандин агъади дугъу тасдикъ апIуру. Амма 1738-пи йисан Дагъустандин ва Закаталин дагълуйир сатIи духъну, азадвал бадали женгназ гъудужвну, Ибригым-хан йивну икIуру. Гъадмуган Надир-шагъди Индияйин Пешевар кIуру

вилаятдиъ айи халкъар чаз мютЛюгъ апIурайи. Чан чвуччван хабар гъабши Надири, чан къушмарин улихъ, гъардин къиссас алдабгъурза кIури, ху апIуру.

Сад йислан Надир-шах, варж агъзур эскрин регъбер вуди, Дагъустандииинна алжагъуру. Дураикан 32 агъзур эскер айи къушум шагьди Табасарандииинна диш апIуру. Гъадму гъядисийрикан М. Митаровди чан «Иран-хараб» кIуру тарихдин поэмайъ гъамци ктибтура:

*Алди гъабхыну ругарин улке бицIи,
Параичийриз кЧябгъюз лап ккун гъабши.
Читин зегъметнахъ варидин юкIв хъади
ЛукIвализ яд вуй, узден агълар вуди.*

*Мураг вуй табарин халкъ мютЛюгъ дару –
Табасаран дирбшар, тарихнаъ ахъу.
Шагъдин чве Ибригым-хан кIакIнаъ ади,
Къушмар гъафний дина лап вягъши вуйи.*

Тарихдин эсерари ахю темийр ачухъ апIуру. Персарихъди, тюркерихъди гъаши йивбарикин ва Ватандин Ахю дявдикан ихъ литературайъ 50-90-пи йисари саб къадар эсерар чапдиан удучIвнийи. Месела, Багъаутдин Митаровдин «Гъалибвалин завар раҳри», «Хабар тув ихъ дустариз» кIуру шиърар, МутIалиб Митаровдин поэмийр – «Ифдин гъарзар», «Гъарзукк ккахъурин мукъам», «Гранитдинин али кюкйир», Шамил Къазиевдин поэмийр – «КIару арс», «Руг ва рюкъ», Юсуф Базутаевдин «Гъала» кIуру пьеса, Багъир Ражабовдин тарихнан роман «Намуснан сир» ва гъацира жарадар.

ТАХАЛЛУС (аъраб чал – *насиғъятнан мисал*). Тахаллусар гизафси сюгъюрлу махъвариъ алахъуру. Махъв апIру касди, хъпехърудариз насиғъятар тувбан бадали, жюрбежюр тахаллусар чан умриан, нагълариан ва къисийриан ктибури шулу. Тахаллусар табасаранаrin айтчириз, абириин гафариз ва умрин мисалариз ухшар айидар ву.

ТАШБИГЬ – саб мутму вая гъядиса жара саб мутмүйихъди ва гъядисайихъди тевбаз кIуру. Тевбан метлебра эпитетдинубсиб ву: урхурайириз мутму хъанара ачухъди ряб-кьюз кюмек апIуб ва дидин гъякънаан дугъан кIваъ саб гъис апIувал яратмиш апIуб. Тевбари писателиз гъаму жигъатнаан ахю мумкинвалар тувра.

Тевбар табасаран чIалнаъ, аьдат вуди, гафарихъ хъайи формийриинди, хъа бязи вахтари *кIарва, хиял апIин* ва гъ. ж. гафарииинди улупури шулу. Тевбан мисалар вуди гъамцдар бендар табасаран халкъдин поэзияиан ва литературайиан улупуз шулу:

Эрхна чан кушар *битIарси,*
УлчIвмар ву *цIийи вазарси,*
ГарцIлар ву *гъизилгюлерси,—*
Сар гюзелиин ашукъ вуза.

(Халкъдин мяъли)

Чюнгюрси ву гъулан зиихъ уршин гъар,
Цирклар *симарси*, гъатху кIажар *тезенегар-си...*

Симарикан тезенегар ктатури чан,
Ашукъ чвули гъи мяъли ккебгъна пашман.

(Шамил Къазиев)

ТЕКРАР. Художествойин эсерин чIалнаъ гизаф вахтари текrar алахъуру. Иллагъки, гизаф дураг халкъдин мелзнат эсерариъ шулу. Текrar апIбари чIал тясир апIруб, ритм хъайиб апIуру, месела:

Я риши, я Марият ханум,
Бикиириз ухшар бика.
Я риши, я Марият ханум,
Ханумариз ухшар ханум.

* * *

Къялаъ аий *патрундашар,*
Патрундашар жерге-жерге.

Таригъулдин *къушум гъюра*,
Къушум гъюра десте-десте.

(Халкъдин мяълийир)

ТЕМА. Литературайин ва фольклорин эсерариъ фициб вушра тема ади ккунду. Уъмрин жюрбежюр гъядисийир (Чатхудар ва жвиллидар, хас вуйидар ва хас дарди арайиз гъафидар) гюзет апIури, писатель чан эсерариъ гъякъикъатди метлеб айи гъядисийир улупуз чалишмиш шулу. Автори кадагъну чан эсериъ улупурайи гъядисийириз вая дуарин саб жергейиз *т е м а* кIуру.

Месела, Багъир Ражабовдин «Намуснан сир» кIуру роман디й Табасарандий ва Кыбла Дагъустандий XVIII-пи асьриъ дагълуйири чpin ватан, фици Надир-шагъдин регъберваликкди дуфнайи иранарин чапхунчийирихъан гъюбхнуш, улупура. Багъри ватан XVIII асриъ душмнарихъан уъбхюб – **романдин тема** вуди гъисаб апIуз шулу.

Манаф Шамхаловдин «Чирагъ нирин дерейиъ» ва «Дюзмиш гъабши дере» кIуру романариъ жюрбежюр гъядисийир улупна. Амма дурагар вари саб темайин арайиъ сатIи шула: дурагара дагълу гъулариъ гъулан миашат колективамиш апIуб, яна колхозарин гъурулуш арайиз гъюб ва инсанарин уъмур дигиш хъуб ву.

ТЕРМИН (латин чал) – саб вая саб-швнуб гафнакан ибарат гъабши дерин ва асас мяна айи гаф. Месела, литература-йин терминар, техникайин терминар, духтур пишекпариин терминар ва гь. ж. Терминарин гъварчназ «терминалогия» кIуру.

ТИЛИСИМ (ТИЛИСИМ) КАЙИВАЛ (Лиг «СюгъюрчиваI»)

ТРАГЕДИЯ (грек чал – *мисибатнан, бедбахтвалин гъядиса*) – 1) саб метлеб, мурад бадали вуйи къастарин ижми женг улупру ва гизаф дюшюшариъ игитар пуч хъуп’инди ккудубкIру драмайин эсер; 2) театрин сягънайиъ улупру

гъациб мисибатнан тамаша; 3) мисибат, мисибатнан, бедбахтвалин вакъия.

Жара драмайин эсерарилан савайи, трагедияйин кIулин иgit вая игитар, жанрин аьдат вуйиганси, эсерин ахирин мисибатвалиинди пуч духьну ккунду. Трагедия сабпи ражари Къадим Грецийийн ихъ девриз улихъна вахтариъ яратмиш гъабхъну. Кюгъне грекарин мифологияйиъ, чрушнан, тIумтIарин ва чяхрин первердигар вуйи Дионисдин сагълугънаан жюрбежюр аьдатар, ялхъвнаар ва серенжемар гъахруган, трагедияйин лишнар яратмиш шулу. Гъадму аьдатар, грекарин писателари инсанарин арайиъ шлу гъалмагълар кайи пьесийириъ ишлетмиш апIури, адмийириин гъиллигъар, образар улупуз хъюгъру. Думуган АнтIикъя Грецийийн машгъур вуйи драматургар ва философар арайиз гъюру. Грецийин театрарин сягънийириин машгъур вуйи писателарин трагедийир дивуий ва дуарин ад вари Заан Европайиъ рабгъуру. ВаритIанна адлу трагедийир вуйи: «Дагъларик карснайи Прометей», «Персар», «Орестея» кIуру трилогия («Агамемнон», Хоэфоры», «Евмениды») Эсхилин, «Эдип-паччагъ», «Антигона» Софоклин, «Медея», «Электра» Эврипиддин ва гъ. ж.

Ихъ деврий «Возрождение» кIуру гъяракат XIV–XVI аьсрариъ яратмиш гъабхъиган, трагедия Английий (У. Шекспир), Испанияйиъ (Лопе де Вега, Кальдерон), Францийиъ (П. Корнель, Ж. Расин) ва жара гьюкуматариъ яркъуди машгъур шулу. Хъа урус литературайиъ XVIII–XIX-пи аьсрариъ А. П. Сумароковдин («Дмитрий Самозванец», «Синав ва Трувор»), А. С. Пушкиндин («Гъвандин хялижв», «Кыскыис эскер», «Моцарт ва Сальери»), М. Ю. Лермонтовдин («Маскарад») ва жарадарин трагедийир мялум шулу.

Хъа табасаран литературайиъ удучIву пьесийирикан трагедия ву пуз шулу Юсуф Базутаевдин «Гъала» кIуру эсериз. Писатели чан эсериз драма ву кIури чвур тувнушра, дитик кайи лишнар трагедияйиндар ву.

ТРИЛОГИЯ (грек чал – *шубуб гаф*) – сар авторин саб темайикан дидикІнайи шубуб ихтилат, роман, пьеса, поэма ва гъ.ж. Саспи писателари, чпин эсерар саб темайикан дикІури, шубуб ихтилат, роман, повесть чапдиан адауру. Дурарий иштирак шулайи игитар вари эсерарий ади шулу ва дурагин гежелегди давам гъабши уымрикан ктибтуру. Месела, урсарин писатель вуйи Максим Горькийи, чан уымрикан бикІури, шубуб повесть яратмиш апІуру: «Байвахт», «Набалугъвал» «Жигъилвал».

Алексей Толстойнра шубуб романдинкан ибарат вуйи трилогия а. Дидин ччвур «Аъзиятнан рякъярий ругъуб» («Хождение по мукам») ву. Думу «Чийир», «ЙицИимиржиби йис», «Амси гвачІин» кІуру романарикан ибарат дубхънайиб ву.

ТРИОЛЕТ (француз чал) – миржиб цІарнан шиир. Дидин рифмайнин чешне: **АБаА авАВ**. Сабпи цІар 4-пи ва 7-пи цІарарий текрас шула. Хъа кьюбии цІар текрас шула миржиби цІарна. Му жюрейин шиътар сабпи ражари Франци-яйи XV-пи айсрий дюзмиш гъахыну. Табасаран литература-ийи триолетар дикІуз Муслим Къурбановди ккергъну:

Гъялак вушра узу фукъан,
Мурад-метлеб ккудубкIруб дар.
Гъергуз шулдар къисматнахъан
Гъялак вушра узу фукъан,
ГъакIну даршул саркъан инсан
Тамам духъну мурад-къистар.
Гъялак вушра узу фукъан,
Мурад-метлеб ккудубкIруб дар.

* * *

Вахтнан ликар вушра кIубан,
ПIарапIди хурдар вахтнура баҳт.
Гъялакди дар вахт ккилигбан,
Вахтнан ликар вушра кIубан,

*Бахт адариз затра маклан,
Гъи адруриз закур шул раст.
Вахтнан ликар вушра кІубан,
Піаралди хурдар вахтнора бахт⁷.*

ТРИПТИХ (грек чал – *шубуб разсари*) – художникди саб тема ва мяна асас вуди, къайнайи шубуб, чиб-чпиз ухшар дару шиклар.

ТРОПАР (грек чал – *илтібкіуб*) – жара мяна айи саб гаф ва гафарин жерге. Литературайиъ ва халкъдин эсерарий, мяна дигиши апІуз ккуниган, ишлетмиш апІру гафар.

Чпин художествойин тясирувал гужли апІбан бадали, гафар чпин диш вуйи мянейиъ дарди, илтібкіну, жара мянейиъ ишлетмиш апІуру. Илтібкіу мянейиъ ишлетмиш гъапІу гафариз *т р о п а р* кІуру. Миди вуйи художествойин алаторси, тропарира мутмуйириъ чаз вартІан хас вуйиб жара апІуз, мутмуйиз жуван кымат тувуз кюмек апІуру. Тропарик метафорана метонимия кахьру.

ТЯРИФНАН ШИИР (*Ода*) – кюгъне заманириъ грекарин регъбрариз, игитариз бахш апІру мяъли вая шиир. Думу жюрейин шиърар ктагъру аьдатар вари Европайиъ ва Урусиятди гъарагъну. Месела, М. Ломоносовди 18-пи аьсрий гъибикіу ода «Хотин гъадабгъбаз бахш», Г. Р. Державиндин «Фелица» ва гъацира жарадар.

ТЯРИФНАН ЭСЕР (*Дифирамб*) – 1) къадарсуз ад ва тяриф кайи эсер; 2) АынтІикъа Грецияйин мифологияйиъ первердигар Зефсдин бай, тІунтІарин ва чяхирин архавал апІурайи Дионисдин сагълугънаан хориинди апІру мяълийир; 3) шлиз-вш бахш дапІнайи аднан лирикайин шиир.

Думу вахтари Дионисдин сагълугънаан шиъраихъди ялхъвнар ва мяълийир апІури. Тярифнан шиърар гъийин вахтариъ шаирари сар шлик-вш кялхърган ва дураг рихшант апІруган, дикІури шулу. Табасаран литературайиъ думу жюрейин шаърар гъелелиг чапдиан сарира адаундар.

⁷ Къурбанов М.З. Сикинсуз планета. Дербент, 2011, с. 195–196.

У

УЖУР ИГИТ. Литературайин ахю эсерарий саб къадар күүчин ва кьюбпи дөрөжайин игитар шулу. Дураган сасдар ужудар вуди, дугъри инсанариз хайир кайи игитар шулу, хъа имбудар – ужудар дарудар, пис, чуру ляхнар ва хиялар кайдар. Писатели гъарсар игитриз, дугъан хусуси лишнариз дилигну, эсерий лайикълу йишв улупуру. Литературайин вари жюрейин эсерари дураг урхру ксариз тербия туври шулу. Эгер трагедияйиъ улупру гъядисийрикан күүруш, дурагиз лигру ксариз тербия туври, дураги инсанариз тясири аптури ккунду. Гъамцдар шарттар Къадим Аынтикъя Грецияйин философ вуйи Аристотели чан «Поэтика» күүру китабдий дивру. Философдин фикраиинди гъарсаб эсерий намуслу, марцци юків айи ужур игитрин образ яратмиш аптури, писателари инсандин чуру хасиятар ва гъилигъар марцц хъпан бадали, къаст даптну ккунду. Ужудар игитарин образари инсанариз тясири аптури, дураг тербиялу ва эдеблу адмийир хъпаз кюмек тувру.

Социализмдин реализм алас вуди дириктини эсерарий, айдат вуйиганси, «ужур игит» күүчин игит вуди дюзлемиш даптнади шулу. Месела, Манаф Шамхаловдин «Чирагъ нирин дерейиъ» күүру романдий улупнайи колхозник Шингъар думу эсерин күүчин игит ву, гъамсана эсерин «ужур игитди» автори тяйин даптна. Дугъан образдин лишнар, хусусият, колхоз яратмиш апбан гъяракатвалар, инсанвал ва жара ужур игитриз лайикъ вуйи ляхнар писатели чан романдин игиттик каъри, думу суратламиш аптура.

УМЧАР – табасаранарин вариттан кюгъне ва ахю первердигар. Къадим деввариъ Умчарикан вуйи мифар саб къадар яратмиш гъахьну. Хъа табасаранарин фольклориъ Умчарин къяляхъ кьюбпи дөрөжайиъ, аярабари Табасаран мютюгъ аптайиз, маларин, марччарин, вягъши гъайваната-

рин, яркврарин, укIарин первердигар ву кIури, Тевекер гъахыну. Мусурман дин бегъем мюгъкам Табасарандиъ гъабхыиган, думу кюгъне первердигариз «Тевекер-Аллагъ» пуз хъюгъру. Гъадмура Умчарси халкъдин зигъимдиъ ва фагъумдиъ гирамиди гъамусра ими. Табасаран дишагълийири чиб-чпикди улхруган, гъамусра «Увуз Умчари йиврувуз!», кIури шулу. Хъа гизаф вахтари жюрбежюр дюйири апIрган, «Учвуз Умчари кюмек туври!», «Ихъ Умчари увуз ярхи уьмур туври!». Гъамцдар дюйири мусурмнарин Аллагъдин ерина, Умчариз ккарагури шулу.

Табасаранарин мифарисъ ктибтрганси, лап дегъзаманийири Умчари дюн'я яратмиш гъапIну, кIур. Хъасин дидин зиин дагълар ва дерийир, яркврар ва хярар, гъюлер ва ниар дюзмиш апIуру. Саб къадар вахтирилан Умчари яркврариз ва хяриз вягъши гъайванатар, ниар ва гъюлериз балугъар, завариз жакъвар деетуру. Гъамци дюн'я дюзмиш апIбалан къяляхъ, Умчари вари вягъши гъайванатарин аыхюр вуди, гъатху ругрикан яратмиш дапIну, жилариин сар кас фаракъат апIуру ва дугъаз Адам (араб Чалниинди – «Адми») кIуру ччвур тувру. Адамдиз вари жилариин, завуъ ва гъюлерикк шлу гъайванатарин ва жакъварин Чаларра аygъайи. Гъайванатариз Адам гизаф ккунди шулу, думу учвра гъайванатарииин аьшкъламиш духънайи. Амма саб къадар вахтирилан Адамдиз тIагъру шулу. Гъадмуган дугъу Умчарикан ккун апIуру, сарсана кас дюн'яйиин яратмиш апIуб. Умчариз дугъан язухъ шулу ва Адам нивкIуъ айиган, дугъан мурглин тIуликан хпир дапIну, дугъ'ин Гъява кIуру ччвур иливуру. Дицхъанмина гизаф вахтар гъягъору. Адамдина Гъявайи вари дюн'яйиин адмийири яратмиш апIуру, хъа ухъура, вари улматарси, чвийир ва чийир вухъя.

Гъаму жюрейин мифар ихъ фольклориъ мялум ву. Дураг ихъ медениятдиз VIII-пи аьсрариъ, аьрабари Табасаран дебисну, мусурман дин дагълариз гъурмиш гъабшиганд, гъафидар ву. Дураг жугъдарин ва хачперезарин «Библияйиъ»

айи мифарин вариантаrin эсерар ву, гъаци вуйиган дуариъ жугъдарин первердигар Яхвейин ерина эсерариъ табасарана-рин Умчар улупна. Му жюрейин мифар гизаф миллетарин медениятириъ мялум ву.

УСТАДВАЛ (*искусство*) – 1) *Чалнан устадвал* – фольклор ва литература; 2) *шикларин устадвал* – художники, скульпторари, архитекторари, дизайнари яратмиш гъапIу ляхнар; 3) *мукъмарин устадвал* – композиторари ктагъу эсерар; 4) *ялхъвнарин устадвал* – ялхъвнар; 5) *театрин устадвал* – сягънайин апIру театрин тамашийир; 6) *кинойин устадвал* – кинойин экрандик улупру эсерар. Гъарсаб искусствойин жюрейиз чан хусуси лишнар а.

УСТАДВАЛИИНДИ УЛХУБ (*риторика*) – дилаварваликан вуйи илим. Му илим ихъ девир хъайиз улихъна V-пи асьриъ Римдиъ яратмиш гъабхыну. Антикъя Грецияйиль кюгъне философар вуйи Аристотели, Цицеронди, Квинтилианди устадвалиинди улхбаз ахю фикир тувыйи.

Кюгъне вахтари устадвалиинди улхуб гизафси диван апIруган ишлетмиш апIуйи. Хъа Къялан аьсрарий риторика литературайиль машгъур шулу. Литературайин классицизм девриъ аднан эсерар шаири сар шлиз вуш бахш апIруган, гизафси устадвалиинди улхуб ишлетмиш апIуйи.

УЬ

УЛЬЧМЕ ШИРРИН – мяълийириин ва шиътарин слогарин къадар. Халкъдин мяълийир яратмиш апIруган, дуар гъенгерихъди тархъри дюзмиш дапIну ккунду, дарш мяъли дюзди арайиз гъюрдар. Табасаран халкъдин мяълийириъ, аьдат вуди, 7, 8, 10 ва 11 слогар ади шулу. Месела, мюгьюббатдин мяълийир, гизафси дишагълийири ктагърган, дуари сабан фициб-вуш мукъам вая гъенг кIваин апIуру, хъа гъадму гъенгнахъди бенднан цIарар ктагъуру. Гъадму вахтна риф-

майихъди тархьру щарапиъ саб къадар слогар духьну ккунду. Месела, халкъдин бендар:

*Тирхурайи лизи луфар, (8 слог)
Саб геренди явашийхъай. (8 слог)
Шагъриъ аий ииз юлдашдиз(8 слог)
Мани вуйи салам иипай. (8 слог)*

* * *

*Гюзел багъдин иимишдикан гъипIунза, (11 слог)
Дуст бадали ииз ширин жсан диварза. (11 слог)
Аышкънан шарабдикан пай гъадабгъунза, (11 слог)
Сагъ иихъ, гюзел яр, узу гъягъюраза. (11 слог)*

УЬМРИКАН ДИБИКІНАЙИБ – шли-вуш дибикIнайи сар гирами ва машгъур адмийин уьмур, биография. Му жюрейин бикIбар мялум ву лап аднан ва машгъур вуйи писателарин ва гьюкуматдин рэгъбрарин, паччъарин, императорарин уьмрикан. Месела, альим ва шаир вуйи П. В. Анненковди Александр Пушкиндин уьмрикан вуйи биография яратмиш гъапIну. Чан бикIбариъ П. В. Анненковди Пушкиндин уьмрикан, дибикIнайи эсерарикан, писателин альимаралатдикан ва имбу шартIарикан мялуматар тувра. А. С. Пушкиндин уьмрикан, дугъан эсерарикан Ю. М. Лотманди, Б. Томашевский ва гъацира жара альимарира гъидикIну.

Лев Николаевич Толстойин уьмрикан ва дугъу гъидикIу романарикан ва ихтилатарикан Н. Н. Гусевди, Г. И. Эйхенбаумди ва литературайин жара альимари китабар ва макъалайир гъидикIну.

«УЬРУ ТАБАСАРАН» – газетдин чвур. 1931-пи йисан 1-пи Майдин машквар иигъан латин гъярфариинди «Уьру Табасаран» кIуру табасаранарин газет Бургъанкентдиъ удубчIвуз хъюбгъру (Думуган Табасаран райондин идарийир Бургъанкентдиъ аий). Дидин улихъ 1923-пи йисан азербайджан гъярфариинди ва табасаран чIалниинди «Табасарандин сес» кIуру сабпи газет чапдиан удубчIвнийи. Газетари табасаран

нежбарин арайиъ социализмдикан мәлуматар машгүр апIури, табасаранарин жамяльтдин медениятдин уымриъ, идеологияйиъ џийи фикрар тIаъбаъ ахю роль уйнамиш гъапIну. Чан улихъ табасаранарин литературайин эсерар уч апIуз ва гъадму вахтнан писателарин яратмиш апIбар кIули адагъуз жавабдар вазифа дивну, «Уьру Табасаран» газетди «литературайин машарра» чап апIури гъахыну. Думу машарик сабпи раЖари А. Жяфаровдин, Б. Митаровдин, А. Везировдин, Т. Шалбузовдин, М. Шамхаловдин эсерар чап гъапIну. Му шайари чин эсерариъ џийи уымрин душмнар вуйи кулакарихъди, кюгъне уымриан гъузнайи чиркин аьдатарихъди мюгъкам женг дубхну ккуниваликан вуйи фикрар ва дагълуйирин фикраиъ гъаши дигиш'валар яркъуди улупур.

Сабпи йигъарилан ккебгъну, џийи уымур бадали «Уьру Табасаран» женгнаъ убчIвру. Дицк Табасарандиъ шлу џийи ляхнар, инсанарин гъурулуш, уымрин шартIар, гюкуматдин законарикан вуйи хабарар ва жара ляхнар яркъуди чап апIури, урхрударин арайиъ рагъури шулу. Гъадму сумчIурпи йисариъ гюкуматдин ва табасаранарин жигъил интеллигенцияйин кюмекниинди дагълуйириз урхуб ва бикIуб улупбан бадали вари гъулариъ мектебар ачмиш гъапIнийи. Думу йисари адмийирин яшназ дилилигди, вари жилар ва дишагълийир мектебариз гъягъюз мажбур апIуйи. Гъадму культурайин гъяракатвалар вари дагълариъ гъарагънийи ва думу ляхнариз «Санкультштурм» кIуру ччвур тувнийи. СумчIурпи йисариъ «Уьру Табасаранди», адмийирин арайиъ агитация гъабхури, ихъ культурайиз ва яшайишдиз ахю кюмекар гъапIнийи. Хъа 1937-пи йисан газет «Уьру Табасаран» «Кириллицайин» гъярфариз илтIибкIуру ва ччвур дигиш дапIну, дид'ин «Колхоздин уымур» кIуру ччвур иливур.

Ф

ФАБУЛА (латин чал – *ихтилам*, *басня*, *махъв*, *асас вакъиа*, эсерин *бина*) – сюжет айи литературайин эсерин варитланна асас вуйи вакъиа. Литературайин саспи альмари сюжетна фабула саб гысаб апIури шулу. Амма мици дурар сатIи дапIну хай шулдар. Фабулайин кьюб жюре шулу. Сабиб – эсерин бина дюзмиш апIурайи саб гъядиса. Кьюбипиб – эсерин гъадму гъядисайиин писатели чаз ккунисдар игитарикан вуйи вакъиъириин биналамиш дапIну, эсерин ахю сюжет, дидин композиция яратмиш апIуру. Фабула эсерин сюжеттлан жикъиди шулу.

Месела, «Гъюлин гъяйван» кIуру халкъдин махъвнаъ эсерин кIулин игит вуйи балин гагайиз хлинццар кайи гъюлин гъяйвникан нивкI рябкъюру. Гъадму нивкI фабула вуди гысаб апIуз шулу.

Шаир Муталиб Митаровдин «Иран-хараб» кIуру поэмайъ фабула иранарин чапхунчийр Дагъустандиина ала-рхъуб ву. Гъадму фабула асас вуди, шаири имбу гъядисийр ва эсерин кIулин ва жара игитарикан вуйи вакъиъир жюрбежюр алаторииндиги дюзмиш апIуру.

ФАНТАЗИЯ (грек чал) – 1) хиял, къуру хиял; 2) адмийи чав чакан кадабгънайи кучал (себебар, далилар).

ФАРС ЧАЛ – кюгъне Ирандин халкъарин чал. Улихъ заманирий фарс чалниинди ашкъвари, шаираги чин эсерар яратмиш дапIну, гъадму чалниинди бикIбар апIуий. Ильяс Низамийи, Саят Навайи ва жара машгъур вуйи шаираги фарс чалниинди чин шиътар ктагъуюи. Машгъур вуйи «Пекдин ахю рякъариъ» ариш-веришчири гизафси ишлетмиш апIру чал кюгъне фарс чал вуйи. Хъа аърабари къялан аъсрарий Ирандин халкъар чиз мютIюгъ гъапIган, фарс чал саб къадар дигиш гъабхъну. Гъаци вушра, фарс чалниинди Ирандии литература ва халкъарин эсерар гъамусра яратмиш апIуру, гъаз гъапиш думу чал лап деринуб ва девлетлуб ву. Фарс чал Ирандии, Таджикистандии,

Кувейтдиъ, Иракдиъ, Афганистандиъ, Бахрейндиъ ва жара вилаятариъра ишлетмиш апIуру.

ФЕЛЬЕТОН (француз чал – *кағъаз*). Газетарик ва журналарик чап апIру кялхъру макъала. Фельетон гизафси айгъам кайи гафар ишлетмиш апIури, макъала урхру қсар, фуну адмийикан дибикIнаш, кIулиъ ахърганси бикIуру. «Фельетон» кIуру макъала сабпи раЖари 1800-пи йисан Париждиъ газетдик удубчIвну.

ФИЛОЛОГИЯ (грек чал) – 1) чалар, фольклорар ва дюн’яйин литературийир; 2) чаларин, фольклорарин ва литературийирин ахтармиш’валар апIру илим.

ФИЛОСОФИЯЙИН ШИЪРАР. Табасаран литературайиъ гизаф зигъимлу шаирар а. Дурари чпин эсерариъ инсандин пай, дугъан рякъ, намус, апIру ляхнар, фикрар фицдар вуш, фу бадали адмийир жил’ин яшамиш духьну ккундуш, яркъуди философияйин шиъратиъ улупура. Лап дикъат ва дерин фикрар М. Митаровдин, М. Шамхаловдин, Б. Раджабовдин, П. Къасумовдин, П. Аслановдин ва гъ.ж. эсерариъ атIагна. Хъа гъаму шаирарин цIарнаъ Шамил Къазиевди ахюй иишв дубисна. Шаирин XX-пи айсрин 90-пи йисари гъидикIу «Амrap ва ЛукIар», «КIару рангнан дерккучIимири», «Гъяд», «Инсанвалин пай», «Кафтар ва Инсан», «КIарчар али дажи (Гъийин заманайин махъв)», «Уъмрин сяргъят» кIуру поэмийир философияйин дерин фикрати ацIна.

Шаир Шамил Къазиевди чан уъмрин ахирин гъисабсуалнаъ дийигънайириси, чан кIваъ айи вари дердер-гъамар, философияйин ачухъ ва жини хиялар, шаирин заан гъиссар, миллетдин умудар, азабар, цIаб-цIабди, фукIара жин дарапIди, чан бажаранди дидикIнайи эсерариъ урхрударин улихъ ачухъ апIура. Жара гафариинди, дугъан философияйин поэзия, уъмрин тясиrnаз жаваб вуди, кIван лап деринариан арайиз гъафиб ву. Шаирин лирикайин игит уъмриъ айи ужубра, харжибра назукиди гъисс апIру, диди шак апIру,

иццуру апIру юкIв айи, гъийин намус ва инсанвал кам шулайи девриъ, думу уьбхюз чарийр зигурайи ва дидин бадали къувват гъудрубIрайиган, юкIв аьзиятнаъ ва дараскъалвалиъ абхъру аьдатнан инсан ву. Гъадму лирикайин игит ва Шамил Къазиев чиб-чпиз лап ухшар ву. Поэзияйин-на чан сабвал гъамци шаири ачухъ апIура:

*«Поэзия – шараб ву,
Гъякъси къутIкълиб ву.
Кибикинайиб –
Шаирин нивгъна ифи ву».*

Шаирин фикраиинди, поэзияйин варитIан заан метлеб жилиин инсанвалин ва инсанарин арайиъ айи дуствалин сяргъятар шлубкъан яркъу апIуб ву. Гъийин заманайи уьмрин шартIари инсанарин юкIвар гъванаriz илтIикIна, дурариъ айи марцци гъиссар къурагъ йисан дагъларин булагъарси ерццура. Шаирин метлеб гъадму гъванаriz илтIикIурайи юкIвар, сюгъюр кайи гафар дагну, уягъ апIуб ву. Дугъаз инсанарин:

*«Мухраиъ арснайи гъванар
Хъана рягъимлу
ЮкIвариз илтIикIуз ккунду...»*

Шаир Шамил Къазиевдин фикраиинди, дюн'яйиъ угърашартIан инсанвал кайи адмийр фукъан вушра гизаф а, дурари чуру касарихъди гъарган женг гъабхури, наслариан наслариз акъюлувалин ва намуслувалин чешнийир халкъдин ва шаирарин эсерарин кюмекниинди хътаура:

*«Му дюн'яйиъ уьмур хъапIну
Аъхиризкъан инсанвал гъюбхю Инсан!
Яв гъарсаб йигъ гирамиб ву, игитвал ву,
Лайикъ вува яв улихъ апIуз икрам!»*

*Уву вува жил'ин гъарган
Уъбхюрайир инсанвалин марыци тум...
Уву адайши, иблисвали, угъраш'вали
Дюн'я кканIуй гургутум!»*

ФОЛЬКЛОР (Лиг «Халкъдин эсерар» ва «Табасарана-рин фольклор»).

ФОЛЬКЛОРИСТИКА – халкъари яратмиш гъапIу эсерар ахтармиш апIру филологияйин илимдин чвур. Му илимдин бина XVIII-пи аьсрий Заан Европайиъ ккебгъру. XIX-пи асрин гъацI къялариъ Урусиятдиъ жюрбежюр аьли-мари, халкъдин эсерар гъулариъ ва шагъариъ уч апIури, ду-рар ахтармиш апIуз хъюгъру. Гъаддихъан мина гъийизкъан му илим артмиш шула ва диidi улупура, фициб кюгъне ва девлетлу меденият Урусиятдин вари халкъариз аш.

Дагъустандиъ фольклористикайин илим гъубшу аьсрин гъацIкъялариъ башламиш хъуз хъюбгъру. Диidi дагълу хал-къарин эсерар уч апIури ва ахтармиш апIури шулу. Гъийин йигъаз Дагъустандиъ фольклористикайин аыхю аьлимар машгъур ву: А. Ф. Назаревич, А. А. Ахлаков, Х. М. Халилов, М. М. Къурбанов, М. Р. Халирова, А. М. Ганиева, А. М. Аджиев, Ф. А. Алиева, Ю. М. Муртузалиев.

X

ХАДИС (аьраб чал – *мисал, келима, нагъил*) – мусурм-нарин Мюгъюммед пайгъамбрикан вуйи нагъил, къиса, гъикая, дугъу гъапи гаф, дугъан айту, дугъкан ихтилат.

Гъеле VII-пи аьсрий Мюгъюммед пайгъамбар кечмиш хъайиз, дугъкан вуйи саб къадар хадисар инсанарин ушвниин алийи. Хъа думу кечмиш хъпан къяляхъ, дугъкан яратмиш дапIнайи хадисар швнуб-сабан артухъ шулу. Думу вахтари гъарсар касди къабул гъабши хадис чаз ккуниганси ктибтуйи.

Гъарсаб хадис, фуну касдикан гъеебхънуш, гъадму эсерин улихъ кIуйи. Гъаци саб къадар йисарилан хадисар ктиту инсанарин саб жерге шулу. Думу жергейиз *и с н а д* кIуйи.

Хъа диндиҳъ хътругъру аълимарин фикраиинди, лап гизафси хадисар халкъди яратмиш гъапIу эсерар ву. Дурагин къувват ва аваза артухъ хъпан бадали, халкъдин эсерар пайгъамбариҳъ хъитIри, дураг аърабари чпиз мютIюгъ гъапIу жюрбежюр уълкиириъ рагъуйи.

Мюгьюммед пайгъамбариқан вуйи хадисар шубуб жюрейиз пай шулу:

- 1) лап дугъри хадисар (саҳих);
- 2) хъугъвал али ужудар хадисар (хасан);
- 3) хъугъуз даршлу хадисар (къувватсузар).

Пайгъамбари кIуйи: «Эгер шли-вуш узу дарпи гафар ва узу дарапIу ляхнар узухъ хъитIиш, думу кас жегъеннемдин щигъ ургуру». Дугъкан вуйи хадисарин гъварчар VII-пи аьсриан гъийин йигъаз варжтIан артухъ а. ВаритIанна машгъур вуйи гъварчар Абу Хурайрайин (VII-пи аьср), Мухаммад ибн Исмаил аль-Бухарайин (IX-пи аьср) ва Ахмад ибн Ханбалайин (VIII-пи аьср) ву. Хъа вари хадисар саб миллионтIан артухъ жюрбежюр гъварчарик, диндин китабарик ва каламарик ка.

ХАЛКЪДИН ЭСЕРАР (Фольклор – инглис чIал) – XIX-пи аьсриъ сабпи раЖари – «халкъдин фикурлувал ва халкъдин аygъювал», хъа гъамус – «халкъди яратмиш гъапIу эсерар».

Агъзур йисариинди халкъариз ялгъуз мелзналан вуйи эсерартIан адарди гъахъну, гъаз гъапиш инсанариз думу кюгъне вахтари гъелелиг бикIувал адайи. Хъа юкъуд агъзур йис мидиз улихъна Китайиъ ва Индияйиъ иероглифарин бикIувал яратмиш гъабхъиган, гъадму вахтарихъан мина литература башламиш шулу. Литература бикIииндиги дюзмиш дубхънайиб ву. Урхуб ва бикIуб фила халкъдиз яратмиш гъабшиш, гъадмуган литературага арайиз гъюруб ву.

Халкъдин эсерар литературайин бикІбартІан лап дериндар ву. Инсанари уччудар гафариинди шикуллуди чпин яшайиш ва метлебар улупуз дегъзаманирихъан мина хъюгъру. Махъвар, мяълийир, айттар, абириин гафар, ишалар, мисалар, нагълар, кысийир ва жюрбежюр ихтилатар яратмиш апІури ва дураг арайиз адагъури гъахъну. Дурагиз варидализ саб йишв'инди «*х а л к ь д и н э с е р а р*» яна «*ф о л ь к л о р*» кІуру. Дураг табасаран халкъдин медениятдій гъамусра гизаф а.

Халкъдин шайрати, ашкъвари ва жара бажаранвал кайдари дюзмиш гъапІу эсерар гъавриъ ахърудар вуди гъахъну. Дураг гизафдарин иштираквалиинди арайиз дуфнайдар ву. Мяъли апІрудари ва махъвар ктитрудари чпин терефнаан дурагик дигиш'валар каъри, саб къадар йишвар гъидирчури, бязи эсерар альава апІури, гъахъну. Гъамци саб мянейин махъв гъар ражари жа-жара саягъ сюгъбатчири ктибтури гъабхъну. КІваин уърхюз читин ярхи махъвар гъузри, жикти мяълийирра кмиди ишлетмиш апІбахъ дигиш шули, цАлціам ва гюргег шули гъахъну.

Халкъдин мяълийир, махъвар, нагълар, кысийир, диндин хадисар саб наслихъан тмунубдихъна кючюрмиш шули гъахъну. Дурагиъ халкъдин гизаф асьсариинди вуйи фикрар ва мурадар, азад ва баҳтавар яшайиш бадали вуйи дурагин женг рябкъюри а. Халкъдин эсерари, иллагъки, чпиз лап къандитІан убхуб-бикІуб арайиз дарфи Дагустандин халкъарин уъмриъ ахю йишв бисура. Дагълу халкъарин эсерарин машгъур вуйи яратмиш апІбарикан «Хочбар», «Гъван бай», «Надир-шах дагъитмиш апІбарикан мяъли», табасаранарин «Ургур чвуччун гъала», «Гюни-раццар», «Жюгъей» ва гъацира жарадар улупуз шулу.

Халкъдин эсерар литературайин сифте кІул ву. Литература, халкъдин эсерар бина вуди, арайиз гъафиб ву. Художествойин литературайин ужусдар вакилари халкъдин поэзия дериндиан ахъю апІури, дидкан чпин яратмиш апІбариъ

манфяаът ктабгъури шулу. Тмуну терефнаан, ужудар писателиари ва шаирари гъидикIу эсерар халкъдин арайиъра яркъуди рагъуру.

ХАФИЗ – таджикарин ва афганарин ашукъ. Дин хъапIрайидари «хафиз» кIуру ччвур «Коран» кIваъланди агъю ксаризра кIури шулу.

ХАЧПЕРЕЗ ДИН – Исламдихъди, Буддизмдихъди, Иудаизмдихъди, Зороастризмдихъди, Кришниизмдихъди, Ламаизмдихъди гъи дюн'яйиъ машгъур вуйи аъхю дин. Му дин хъапIрайи улматарин къадари дюн'яйиъ кьюбпи йишв дигисна ва вари материкариин дураг яшамиш шула.

Хачперез дин Иудаизмдихъди сигъ алакъайиъ а, гъаз гъапиш диди жугъдарин диндиан гизаф аъдатар, шартIар, вакъиъир, жюрбежюр серенжемар гъадагъну ва дураг, щиби дигиши дапIну, гъамусра ишлетмиш апIури ими. Му дин хъпъль Палестинияйин Назаретдиан вуйи Иисусди аъхю роль уйнамиш гъапIну. Сабпи аъсрин кIулариъ, Палестиния ва вари Багагъ Востокдин вилаятар, Римская империяи чаз мютиюгъ дапIну, думу йишварииин агъавал апIурайи. Хъа гъадму вахтари Иисус Христосди, учв первердигарин бай вуза, дугъу «хил катнайир вуза», учв Иудея гъюкуматдин гъюз имбу паччагъ вуза, кIури, «первердигарин илим» Палестинийин гъулариъ ва шагърариъ рабгъуз хъюгъру. Дугъу кIуру гафар ва апIру ляхнар касибариш лап кпалгуйи, гъаци вуйиган, дугъан ад вари йишвариъ ухди рабгъуру.

«Иисус Христосдин илимдиъ» гъамцдар къайдийр улупна:

1. дюн'я ихъ девриз 5508-пи йис улихъна первердигари яратмиш дапIнайиб ву;
2. первердигари Адам гъатху ругрикан яратмиш гъапIну;
3. инсандин зат дилибIру рюгъ а, хъа инсан гъакIиган, думу завариз тIибхуру ва Гъиямат йигъан думу ачмиш шулу;

4. инсанари чпик кайи гунгъар ктагъбан бадали, ужудар ляхнар ва ниятар дапIну ккунду;
5. гъюз имбу девриъ женнетдиъ ахъбан бадали, адмийири дюйиир дапIну ккунду ва аькьюллу уьмур хъапIну ккунду;
6. эгер чIуру ляхнар апIуруш ва аькьюлсуз уьмур хъапIруш, уву жеғъеннемдиъ ахъурва;
7. эгер уву дикъатлу дюйиир апIуруш ва первердигариз икрам апIуруш, дугъу уву гунгъариккан азад апIуру;
8. инсанарин диван апIру Гъиямат йигъ гъюру. Думуган гунгъар ктрударна кайдар Иисусди жара апIуру. Дугъу саспидар женнетдиз гъаъру, имбудар – жеғъеннемдиз.

Мифариъ ктитруганси, Иисус Христос дукIну, думу хъайигъан чIиви гъахъиган, дугъан ад хъанара артухъ шулу ва вари йишвариъ дугъкан вуйи хъугъуз даршлу аьламатарна тярифар арайиз гъюру ва дураг яркъуди рагъуру. Римарин император вуйи Ахю Константинди 325-пи йисан Хачперез дин вари чан улматарин арайиъ ва Европайин уълкийириъ тайин хъуб тасдикъ апIуру.

«ХЕЗАР АФСАНЕ» – лиг «Агъзурна сад йишв»

ХОРЕЙ (грек чIал) – шиърин щаариъ кьюб слогдикан ибарат вуди, ударение сабпи слогдиин алабхъру уълчме. Табасаран литературайиъ, аьдат вуди, силабикайн шиъратин къайдириъ ямбдин ва хорейин шиърат шулдар. (Лиг «Силабикайн шиъратин хусусивалар»). Амма саспи шиъратин хорейин лишнар кайи эсерарра алахъуру. Месела, М. Шамхаловдин «Гъи уьмрин шил дариз назук» кIуру эсериан:

*Сад йисан ризкъ гъич даршишира,
Сабсан кюлфетди гъипIишира,
ГучI'вал кимдар сарун узук,
Гъи уьмрин шил дар йиз назук.*

/— /— /— /—
/— —/— —/—
/— —/— /— /
/— /— /— —/

ХРЕСТОМАТИЯ (грек чал) – мектебдің урхбан бадали айлымари гъядягънайи чешне эсерарин гъварч. Хрестоматийик варитланна адлу ва машгүр эсерар каъру, гъаз гъапиш дидик шаирин вари шиърар ва эсерар кауз шулдар. Гъаци вуйиган, урхбан китаб дюзмиш апIруган, айлымди, писателин бажаранвал улупбан бадали, дугъан эсераригъян варитланна успагъидар ва хъуркъувалар кайдар хрестоматийик каъру. Гъварчнак, аьдат вуйиганси, писателарин биографийир ва жикъиди эсерарикан мялуматар ва жара жюрбежюр суалар каъру. Мумкин ву, хрестоматийирик романдин, повестдин ва поэмайнин варитланна мяна кайи парчийир кауз.

ХРОНИКА (грек чал – *вахтнакан бикIуб*) – 1) гъядисийир, вакъиъийир чиб-чпиҳъди хъайиганси бикIуб. Хроника гизафси тарихдин ва философияйин илмариъ ишлетмиш апIури шулу;

2) документарикан ибарат вуйи саб ляхнин сиягъ.

ХУДОЖЕСТВОЙИН ЭСЕРАРИН АЛАТАР. Литературайин эсерарин Чалнан художествойин жигъатнаан вуйи шикулувал жувуван бабан Чалнан гафарин девлетлеввал устадвалиинди ишлетмиш апIииндига вай, хъа гъацира Чал шикиллу апIбан хусуси вуйи алатор шулу. Дурагикан варитланна гизафси писателари ва шаирари ишлетмиш гъамцдар алатор апIуру: *эпитетар, ташбигъар, метафорар, метонимийир, гиперболийир, текрагар, анафорар, эпифорар, жсанлу anIуб*.

ХЪ

ХЪПАБАЛГРУ ШИИР. Саспи шаираги чин шиъраг хъпабалгбар (рифмийир) адарди диктуру. Дураг шиърин гюрчевал улупбахъ шулдар, хъа дидин мянайиз гизаф фикир тувру. Месела, Ш. Къазиевдин «Тавхана» ктуру шиърагин ва поэмийирин гъварчнаан:

*Кадабхъну саб
Мухрикан гъарзун,
Нири гъипну,
Къилзи гъюлиз
Гъабхи гъван...*

ХЪПАЛГУВАЛ ЭСЕРИН (Рифма). Шиърин царагин ахирар хъбалгну гъюбаз *хъ п а л г у в а л* (яна *р и ф м а*) ктуру. Шиъраг яратмиш аптуган, жюрбежюр хъпалгувалар (рифмийир) ишлетмиш аптури шулу. Шиърагиъ сабстар ульчмийирин, ахирарра хъпалгну, яна рифмайииинди ккудурктурайи цараг шулу. Амма саб шиърин царагин ульчмийир сабстар шулушра, жюрбежюр шиърагин царагин ульчмийир жюрбежюрдар шулу: гизафси 8, 11, 16 ва жара къадар слогар айидар. Табасаран фольклориъ ва литература-ийиъ шиъраг гизафси 7, 8 ва 11 слогар айидар шулу.

Хъпалгувалин (рифмайин) жюрбежюр жюрийир шулу:

- 1) ахиримжи са-саб сес хъбалгнайи тамам рифма;
- 2) ахиримжи слогар хъбалгнайи тамам рифма;
- 3) айтI айи рифма, думура царнан къялаъ айи гафар рифламиш хъуб'инди арайиз гъюра. Месела, халкъдин эсера-рин бендар:

*Дигмиши дарши вич миплан, риш,
Вич миплан, риш, **сафра** шулвуз.
Даккни балин ктул мибисан,
Дуктну гъяйиз **бала** шулвуз.*

*Сивин булагъ гъабгъуб вуда,
Клајс илипну сирин гъаплиш.
Увуз ктуру кьюб гаф айиз,*

Яв кIваъ ивну уърхюз гъашиш.

Хъпалгбар (рифмийир) гъамцдар шулу:

1. *Дишидарап хънапалгбар*: бенднан цIарарикан шубуб цIар саб жюрейин рифмайиинди, хъа вари бендарин ахиримжи цIарар жара жюрейин рифмайиинди дюзмиш дапIнайдар (**а а а б**). Му жюрейин шиърар гизафси ашкъвари ктагъру шиърариъ ишлетмиш апIури шулу:

*Эрхну къяллан кIару кушар,
Тек жейрандиз вува ухшар.
Адар гъулаъ яв тай шубар,
Увуз салам, жсан ккуни риши.*

2. *Жут (къуша) хънапалгбар*: шиърин саб-сабдихъди гъюрайи цIарар кью-кьюб цIарди, жутарди (къушади) хъпалгдар (**а а б б**). Месела:

*Къаби гъари Муслимат
ГъанIур ву му ихтилат:
«Лиг, жсан аязиз вуйи бай,
Ихъ гъулаъ имдар ииз тай».*

3. *ГъадабтIбахъди хънабалгнаийири* фмийир: сабпибна шубубпи ва кьюбибна юкъубпи цIарар хъбалгнайдар (**а б а б**). Месела:

*Сивин кIакIназ удучIвунза,
Шубуб мяъли кIарза кIури.
Шубуд иисан гъилицунза,
Алагюзли рякъюр кIури.*

Му жюрейин хъпалгбар гизафси шаирари ишлетмиш апIуру. Амма эсер успагьиди дюзмиш апIуз ккуни шаирин хилиъ гъар жюрейин рифмийир а. Ихъ шаирарин шиърар халкъдин мяълийир ктагъру къайдайиинди, яна слогарин къадар барамбар хъпан бинайиин алди, ктагъуру. Дуразиз силлабикайн шиърар кIуру (зиихъ улупнайи шиърариз лиг).

ХЪТАПУ ШИИР (Послание) – шиир саягъниинди дигербикІну, сар шаири жара касдиз хътапІу эсер. Сабпи ражари му жюрейин эсерар АынТикъя Грецияйин шаир вуйи Горацийин бикІбариъ алахъуру. Хъа къялан айсариъ ҆ийи жанр вуди, сар-сариз хътапІу шиърап Европайин ва Урусиятдин шаирарин бикІбариъра алахъуру. Урус литературайъ хътапІу шиърап А. Кантемири, М. Ломоносовди, А. Сумароковди ва гъацира жарадари гъидикІну.

Му жюрейин эсерар Багагъ ва Къялан Востокарин миллетарин поэзияйъра ухдитІан мина мялум вуйи. Машгъур вуйи шаирари чпин дустариз, шахариз, падишахариз, паччъариз, шаирариз, кентхудийриз ва жара девлетлу ксариз гизафси тярифнан шиърап хътауи. ХътапІу шиърапин жанр XVIII–XIX-пи айсариъ Дагъустандиъра яркъуди рабгъуру. Месела, табасаранарин Зияудин Курихи кIуру Гурхъарин маллайи лезгийрин айлим ва шаир Гъясан-Эфенди Алкъадаридиз, Абдул-Фатах Эфендиевдиз ва жарадариз гъаму жюрейин кагъзар дикIури гъахъну. XX-пи айсрин кIулариъ ЧвултIарин шаир Имамдина АхътIарин Сулейманди чибчлиз саб къадар шиърап хътаьну. Дурариъ, айдат вуйиганси, шаирари чпин уымрикан, гъиссаракан ва дюн'яйин гъяларикан ктитуру.

Ц

ЦЕЗУРА (латин чал – *къатI anIуб*) – шиърапин ярхи царариъ гъитру бицIи ара, цибди дийигъуб. Гизаф слогарайи цIарар саб хил'инди ушвниан адауз шулдар, гъаддиз лигну, дурариъ тяйин вуйи саб вая кьюб-шубуб йишв'ин нефес хътабгъбан бадали, бицIиди дийигъбар апIуру. Му дийигъбариз *и e з у р ы и р* кIуру. Цезура йицIисаб слогдикан ибарат вуйи цIарнаъ юкъубпи слогдин къяляхъ алабхъури, диди гаф къяллан къатI дарапIди дубхъну ккунду. Месе-

ла, Муслим Къурбановдин «Гюмбет» кIуру эсериъ гъамциб цезура улупуз шулу:

*Гюмбетдин //къамкъарихъди дишагъли
Алахънайи, // ишури кIаруб алди.*

*ПилтI апIури // дугъан нивгъар куркIрайи,
ЦалцIам гъвандин // дахаргнайи къарцIарик.*

*Рагъури а // ишбан пIилтIарин үIадлар,
Ригъун аквнакк // нуарси дерккучIимрин.
Белки душваъ // рякъюрашул пак паплар –
Баб бадали // женгназ душну дарфири.*

*Белки бабан // кIаз дуфнашул думу вахт,
Сабни къадам // багъри бали алдабгъу.
Хъана бабан // фикриъ ашул балин «бахт» –
Живан вуди // накъвдин шиб чаз гъибихъу.*

ЦЕНЗОР (лиг «Цензура») – гъюкуматдин цензура апIру идарайиъ лихру гъулугъчи. Цензорари, сар шли-вуш яратмиш дапIнайи эсериҳъди таниш духыну, думу чап апIуз лазим ву-йиб вуш ва дарш, дидиз чап апIуз ихтияр тувру. Совет деврин вахтари писателарин ва журналистарин эсера-риз, макъалиириз лап заан фикрар тувуйи. Думуган совет деврин дикъят аygъвалат, дидин камивалар, нукъсанвалар ва гъудрукIувалар улупуз лап читинди вуйи. Дицистар бикIбар чапдиан удучIувуз гъйтдайи, хъа дурагин авторар дустагъдиль итуйи. Думу девриъ вари газетар, журналар, радио, телеви-дение гъюкуматдин хилий айи. Гъамусра цензорариз лягин а, амма критикири гъюкуматдин дюз дару ляхнарикан кIуруш, гъюкуматдин чиновникариз насигъятар тувруш, дурагин ка-мивалар улупуруш, гъякимар танкьид апIуруш, саризра думу ксариз гаф пуз ихтияр адар. Ихъ гъюкуматдиъ дикъят демократия дюзмиш хъуз хъюбгъна.

ЦЕНЗУРА (латин чал) – газетарин, журналарин, китабарин, театрин, телевиденияйин, кинойин ва гъ. ж. жюрейиинди улупру ва чапдиан удучIвру эсерариз лигру ва гюзчивал апIру гьюкуматдин идара.

ЦИТАТА (латин чал – улупураза) – илимдин макъалийириъ, диссертацийириъ, китабариъ улупру жара авторин ва дибикIнайибиан вуйи гафар ва предложенийир. Сар шли-вуш илимдин эсерар дикIруган, дурариъ кавычкийириъди жара авторарин дибикIнайибиан ву кIури, улупури ккунду, гъаз гъапиш жара касдин фикрар, дугъан илимдин эсерар, чандар вуйиз кIури, саризра улупуз ихтияр адар. Хъа эгер закондин думу ижми къайдийир ва аьдатар тамам апIдарш, думу ляхнариз, улупурайи жарадарин фикрариз ва предложенийириз гъитIибкIуб ва плахиат кIуру. Плахиат кади аygю гъабхыиган, дицдар илимдин эсерар саб йишваъра къабул апIдар.

ЦI

ЦИЙИ ГАФ (Неологизм) – жюрбежюр чалариан, техникайин хъуркъувалариан ва гъацира жара илмариан багъри чалназ гъафи цийи гафар. Месела: *колхоз, совхоз, спутник, космос, сайт, картридж, файл, интернет, супермаркет, смартфон* ва гъ. ж.

Писателари гизаф вахтари, чалнаъ айи гафарин тада-рукдииинди чIяальн дарапIди, цийи гафар арайиз адагъуру. Гъаму саягъниинди табасаран писателари, шаирари ва чалниин ляхин апIурайи гъуллугъчири саб жерге цийи гафар адагъна: *эсерарин гъварч, кIакIнан бригада, кIакIначи, кIакIначивал, ударниковал, къялан школа, кIулин месэла* ва гъ. ж.

ЦИН ДИН (Языческая религия) – лап кюгъне вахтари, мусурманвал Табасарандиъ гъурмиш хайиз айи къадим

дагълуйириин дин. Думу вахтари инсанари Ригъдиз, табиастьдиз, юз, Вазуз, хядариз, ахю гъванариз, гъарзариз, ниариз ва гъацира жара таниш дару шей'ариз икрам апIуйи. (Мумкин ву, юз икрам апIру аьдат Табасарандиз зороастризм дин хъапIру Ирандин миллетарихъан гъюб). Думу деврин адмийириин фикраиинди, гъарсаб миллетдиз, шейъназ, гъайванатариз, адмийириин пишекарвалариз, гъавайин дигиш'валариз ва гъацира жара ляхнариз хусуси первердигарап а, кIури гъахъну. Первердигарап ву кIури, гъвандикан, гъатху ругрикан, гакIвликан адмийириз ухшар вуйи жаквлар (идолар) апIуйи ва дурагиз инсанари икрам апIуйи. Гъадму идолари кюмек ва макур апIуру кIури, адмийири къурагъ йисари «Гудил» («Пешеппа») хъа, мархъар гизаф ургъруган, «Гуни» аьдатар ва дурагиз бахш дапIнайи мяълийир апIуйи. Гъацдар кюгъне аьдатар апIру инсанарин фикраиинди, думу первердигарапи инсанар балайиккан уърхюру ва дурагин аьгъвалат ва уъмур чпиз ккуниганси дюзмиш апIуру, кIуйи.

Думу къадим вахтариъ табасаранарин медениятдиль Умчар кIуру ахю первердигар ади гъахъну. Дугъу, табасаранарин мифологияйиъ ктибтруганси, яратмиш гъапIну ригъар, базар, хядар, дагълар, дерийир, хулан ва вягъши гъайванатар, ярквар, хядар, адмийир ва гъ. ж. (Табасаранарин Умчар жугъдарин Яхве первердигариз ухшар айир ву. Мумкин ву, дугъан образ жугъдарин медениятдиан ухъухъна гъюб.) Хъа эскрап, хюрчабнар, нежбрар, сиягъятчир балайиккан уърхру первердигариз табасаранари Тевекер кIуйи. Мусурман дин дагълариз хъубкыиган, Тевекер-Аллагъди ухъу уърхюру, кIуйи. Гъаци вуйиган, инсанар саб балайикккахъган ва читин ляхнариъ ахъган, дюйир апIури, дураг Тевекер-Аллагъдиз ккарагайи.

Ч

ЧАСТУШКА (урус чал – жикъиб) – къантла бендарикан даплнайи урус фольклориъ машгъур вуйи эсер. Думу сабпи ражари XIX айрин гъацI къялариъ яратмиш гъабхъиб ву. Дураг 7-8 слогар айи цАрарикан ибарат шулу. Гъийин вахтназ дураг гизафси урус гъулариъ ва клубарин сягънийириин машгъур ву.

ЧЕШНЕ – 1) адмийириз литературайиъ ва фольклориъ улупурайи лап хуш вуйи эсерин игит; 2) инсандин зурба метлеб, варитланна артухъ вуйи нумуна.

Литературайиъ ва искуствойин жара жанрыйириъ гъар вахтарииз ва инсанаарин наслариз, медениятириз хас ва лайикъ вуйи чешнийир ади гъахъну. Месела, улихъ айсариъ литературиириъ улупурайи нежбарин ва девлетлу ханаарин, бегарин чешнийир саб дар.

III

ШАИР (араб чал) – художествойин шиътар ктагърукас. Къибла вилаятарин жюрбежюр фольклорариъ кюгъне вахтари халкъдин эсерар ктитур ва дуарин вариантар яратмиш апIур. Хъа къялан айсариъ Багагъ Востокдин ва Къибла вилаятарин медениятириъ «шайр» мяйлиир ктагърудариз ва дураг апIрударизра кIуи. Хъа XV-XVI-пи айсариъ ашукъвал яратмиш гъабхъиган, дастанар ва мяйлиир ашкъвари апIуз хъюгъюйи. Амма шайрвал ашукъвалтлан заан дережайин пишекарвал ву кIури, хиял апIуи.

ШАРИАТЬ (араб чал – диии рякъ, уьмрин къайдийр) – Къур’андиз, Суннайиз ва Фикхдиз алас вуди, мусурманвал хъапIрайидариз тяйин даплнайи айкьюлуваларин, намусвалин, адмиваларин, дуланажагъдин, хизандин къайдийр, айдалатар ва шартар. Шарильт мусурмнарин уьмрин асуул вуди гъисаб апIуру. Думу VII–XII айсариъ Айрабарин халифатдиъ халифари ва ахю маллиири яратмиш гъапIну. Урусиятдиъ

1917-пи йисан революция хъпан къяляхъ Совет гъюкуматди шариатдин диванар, шартлар ва айдалатар терг гъапну. Гъи шариатдин къайдийир мусурман диндин жюрбежюр серенжемариътлан къули гъахури имдар.

ШВУШВ ХУРУГАНДИН МЯЛЬИЙИР. Айдат вуди, табасаранарин сумчариъ швушв жилириз хуруган апру мяльиийирра айи. Дураги швушв мубарак апуйи ва щийи хал баҳтлу ибшри, къуи:

*Гъулаз рякъди гъюрача, ялелер,
Нир'анмина гъюрача, ялелер.
Хилиъ айи гъизил гюл, ялелер,
Учвуз пешкеш хурача, ялелер.*

*Щийи хал варлу ибшри, ялелер,
Хал абцину, гъизил ибшри, ялелер.
Гъулаъ айи гюзелин, ялелер,
Къуликк мягъмар марків ибшри, ялелер.*

ШЕЙТІАН (араб чал – къаршуулувал, чурувал) – мусурман дин хъапрударин хъугъвалариинди, первердигариз ва адмиириз къаршу вуйи мифологияйин игит, чуру жин. Дииз саспиган «сатана», «жин» ва «иблис» къури шулу. Инсанариз чурувалар апуз ккуниган, диди адмирин машгъивру ва таниш вуйи адмиириз ухшар шулу. Гъиямат йигъ гъабхыиган, думуна иблис жегъеннемдин щигъ ургуру. Ислам диндихъ хъугъру ксарин фикраиинди, инсанари апру чуру ляхнар вари шейтінарин амрариинди апру ляхнар ву. Гъамци бязи адмиири чпи гъапту чуру ляхнар шейтінариин ва жинариин алапури шулу.

ШЕЙТІАНВАЛ – сари сариз кучлар апувал, аймалдарвал дапину, тму касдиз чурувал апіуб, думу алдатмиш апіуб. Месела, Абумуслим Жяфаровдин «Эреллер» къуру поэмайиъ маллиири адмиириз кучлар апүри, Хустіларин

Дюрхъяъ эреллерар а кIури, хъа дурарихъ хъугъру агълариз ва думу Дюрхъяз гъафидариз шейтIанвалар апIури гъахъну. Гъамци шейтIанвалар кайи аьмалдар маллиири мусурман агъларин гунгъар цIиб апIурча, дурарикан садакъийир гъапIдар азад апIурча, хъа дурализ гъаруриз аьхю савабар шулу кIури, гъахъну. Дураги ватанагълийирихъди малар ва марччар урккуз гъитуйи ва дагълуйир халачийир, бархлар ва кумсар Дюрхъяз хуз мажбур апIуйи.

ШИИР – шаири яратмиш дапIнайи литературайин лирикайин жанр. Шиътарин жюрбежюр жюрийир а: кьюб цар айидар (*газелар*), шубуб цар айидар (*терцетар*), юкъуб цар айидар (*бендар, катренар*), хъуб цар айидар (*квинтетар*), йирхъуб цар айидар (*секстетар*), 14 цар айидар (*сонетар*) ва гъацира жарадар. Саспи шаираги кIул алдру ва саб кIалиб адру шиътар дикIуру. Месела, Шамил Къазиевдин «Тавхана» кIуру китабдиан эсер:

*ГвачIinin ухди,
Уягъ хъубси сабни нур,
Шубуб ражсну
Даттари апIур уъйир...
Ярхлаз гъягъру
Дагълуйири иливур,
Саб уъув апIайиз,
Гъяйвнариин пирпийир*
*Йишвди, йигъди
Гъиссну абцIнайи ииз кIваз,
Вахт ву, кIури,
Дих апIура ахсрари...
Къан гъабхънийкIан
Ув'ин элеуз, Пегас –
Шубуб «уъув»
ГъапIну, ахир, даттари...*

ШИКИЛ (шикиллувал) – эсерин иштиракчийин сурат, табиаңдин рябкьювал, писатели улупурайи ляхнарин юруш улупуб.

ШИКИЛЛУ АПІУБ – писатели чан эсерин игитрин образ яратмиш апіуб, дугъан юруш ачмиш апіуб. (Лиг «Образ»).

ШИҮРАРИН КЪАЙДИЙР. Шиърар дюзмиш апібан жүрбекжор къайдайир шулу. Табасаран Чалниинди шиърар дюзмиш апірган, асас вуди слогарин сабсиб къадар фикриз гъадабгъуру. Шиърар хъпалғбан мициб къайдайиз *с и л а б и к а й и н ш и и р* кіуру.

Урус фольклорин шиърар ялгъуз царнаъ айи ударенийирин къадар сабси гъювалин бинайиин алди дюзмиш шула. Дииз *т о н и к а й и н* шиир кіуру. Хъа урус литература-йиъ шиърар гъам ударенийирин къадар, гъамсан слогарин къадар фикриз гъадагъну, дюзмиш шула. Думу жюрейин эсерариз *с и л а б и к о – т о н и к а й и н ш и ъ р а р* кіуру.

ШИҮРАРИН ЧІАЛ. Шиърарин чіал прозайиинди дидикінайи эсерарин чалнахъан тавафатлу шулу. Прозайн чіал гъарган саб къайдайинуб, грамматика ва синтаксис жигъатнаан хъайи-хъайиси дюзмиш дапінайиб вуди шулу. Хъа шиърариъ шаираги, шиир тясир апіруб, гюрчегуб хъпан бадали, чалнан жүрбекжор алатарикан мянфяльт ктабгъури, *инверсийр, текрарап, риторикайин суалар, дих апібар* ишлетмиш апіуру. Месела:

*Эсер гъибикінү шаири,
Гъяйбатниин шад гъашыри.*

Ихъ чалназ, хас вуйи къайдайириз лигну, гъаму предложение гъамци гъурмиш дапінү ккундийи: *Гъяйбатниин шад гъашыри* эсер гъибикінү. Мушваъ *инверсия* рифмайин ва ритмикайин талабариз лигну, ишлетмиш дапіна.

Шиърий гизаф вахтари бязи гафар саб-швнубан текрап апIбар алахъури шулу. Дурагиз *текрапар* кIуру. Текраари шиърин чIалнан ритмлувал гужли апIуру. Мицистар гафарийн арабир логикайин ударениера алабхъуру. Месела:

*Къялаъ айи патрундашар,
Патрундашар жерге-жерге.
Таригъулдин къушум гъюра,
Къушум гъюра десте-десте.*
(Халкъдин мяъли)

Инверсияйланна текраилан гъайри, шиърий риторикайин суалар ва дих апIбарра ади шулу. Бязи вахтари автори диврайи суалназ жаваб тувуб лазим шулдар, фицики дугъу диврайи суал гъерхайиб дар, хъа тасдикъ апIурайиб ву. Мициб суалназ *риторикайин суал* кIуру.

ШИЪРИН ПАРЧА (Строфа). Шиърий рифмийир чпиз ккахъси хъабалгнади шулдар, хъа дураг саб тяйин вуйи къайдайиъди ерлемиш духыну шулу. Чпин айтI вари эсерий дюбхну шлу саб тяйин къайда айи, мяна жигъатнаан тема вуйи цIарариз *шиърин парча* кIуру.

Шиърин парча кьюб цIарналан ккебгъну, саб-швнуб цIарнакан ибарат вуди шулу. Кьюб цIарнакан ибарат вуйи парча жут рифмайииндиги хъабалгну шулу. Жут рифма чиб-чпин къаяхъди гъюрайи кьюб цIар хъпалгбаз кIуру. Гизафси табасаран халкъдин шиърий юкъуб цIарнан бенд ишлетмиш апIури шулу.

Юкъуб цIарнан шиърин парчайиъ жут рифма хъубра, 1–3 ва 2–4 слогар чиб-чпихъ хъпалгури хъубра мумкин ву. МитIланра гъайри, сифтейин шубуб цIар чиб-чпихъди хъпалгури, хъа вари бенднан юкъубпи цIарар чиб-чпихъди хъпалгури дюзмиш апIру шаирарра шулу. Месела, мюгъюб-батдикан халкъди кадагънайи эсерарин хъпалгбар:

*Сан нивкIукди узу вухъди гъахъунза,
Ширин, ширин сюгъбат вухъди гъапIунза.
Яв багъдиан ширин шараб тувунва,
Мюгъюббатнан шараб увхъан гъубхунза.*

*Йишвну дахъну нивкIадарзуз архаин,
Шад бюлбюлся гъарган шулва ииз кIаин.
Гагъ узухъна кунцI тувурва кюкйирин
Мюгъюббатдин шараб увхъан гъубхунза.*

Э

ЭБЕЛЦАН (Эвелцен). («Эвел» – *цIийи кIултIан* + «цан апIуб» – *хъадукра хутIил цIийи кIултIан хътабкуб*) – табасаран халкъдин хъадукран нежбервалин ляхнар ккергъбахъди альакъалу вуйи машквар. Думу машквар, йигъна йишв саб гъабхыиган, 22 мартдий апIуру. Дииз саб наз ккимиidi, гъулан жигъилар уч шули, «Муртиир йивуб» кIуру аьдат апIури шулу. Нежбрари «Эбелцан» гъайиз чпин нежбервалин диллигар гъязур апIуйи ва машкврин къляхътIан хутIлиз гъягъдайи. Гъадму вахтна жара тамашийира шуйи: гъулариъ пягъливнарна гъямпIар лицури, чпик кайи альаматар улупуий. Хъа машквар йигъан жигъилар, бицIидар дестийриинди, магияйин къувватар кайи мяълийир апIури, уччуу цIару маргъарра хъади, гъулариъ ва кючийриъ лицуий.

«Эбелцан» машкврин йишван ульер уржру тIерниъ ахю гаргниъ йирккар, дяхнин удрага ва маларинна марччарин ликар, гъирцци йиккар ккади, хараг урхъуйи. Думу хураг иПуз гъуншииризра дих апIуйи. Хъа саб наз машквраз ккимиidi, дяхнин ва сурсулин удрага къяши дапIну, дурага ахю чеэр апIуз гъитуйи хъа дурага **а л у г а й** кIуру хураг апIуйи ва дидканра гъуншииризра капIуйи. Дишагълийири кIуйи: «Фукъан гъалинди алугайин чеэр гъахъиш, гъадмукъан гъалинди дяхнин ва сурслини бегъер хутIлиз шулу».

Адмийирин кюгъне фикраиинди, машквар фукъан ужуди хъаплиш, мягъсуларна инсанарин дуланажагъ чпиз ккуниганси дюзмиш шулу, кIуйи. Гъулан жигъилари гъарсар ахю бабан машквар тебрик апIури, чпиз савкъатар, чАкърамар талаб апIуйи ва кюгъне вахтарин «Эбелцнан» мяълийир апIуйи. Думу жюрейин мяълийир кьюб жюрейиз пай шулу: машквар гъяйиз апIрудар ва «Эбелцан» йигъян апIрудар. Месела:

*Эбелцан гъюра билцунди,
Майдандиин дажар гъюрхъури,
Цилдикк баяр ергури,
Терниъ «къючI-къючI»⁸ анив, ахю баб?
Танхлиъ дяхин анив, ахю баб?
Хъадукран «тиш-тиш» анив, ахю баб?
Марцакк чукIар кканив, ахю баб?
Вари сагъди вунив, ахю баб?
Вари сагъди вуш,
ХъунцI-хъунцI!⁹
Жан ахю баб, саб мурта адабгъ!
Гъуща учу гъунширихъна!
Ризкъ бул ибиризу, ахю баб!*

ЭДЕБЛУВАЛ (эдеб) – адмийин аькъвлин ва намуславалин къайдийир. Табасаран литературайиъ артмиш шулайи ва эсерарин игитарик писателари капIрайи гъиллигъ, намусвал ва инсанвалин къайдийир. Думу эдеблувалин къайдиири, китабар ва эсерар урхру ксарин намусвал заан апIур кIури, умуд ка. Гъаци вуйиган, писателари чпин эсерариъ эдеблувализ ва саспидарин эдебсузвалариз гизаф фикрап туври шулу.

ЭЗОПДИН ЧАЛ – Кюгъне Грецияйин баснийир дикIру шаир Эзопдин чIал. Ихъ девир хъайиз улихъна VI-пи аьсриъ Кюгъне Грецияйиъ машгъур вуйи, баснийир дикIру грекарин

⁸ «КъючI-къючI» – тIерниъ хаарар урхъурайи гаргниан шлу сесар. «Пиш-пиш» – гамдигъ уржурайи афратарин сесар.

⁹ «ХъунцI-хъунцI» – гъятдиъ ккахънайи шибариин цIару маргъар йивруган шлу сесар.

шаир Эзоп яшамиш шули гъахьну. Тарихариъ кIуруганси, Эзопди шубудваржтлан артухъ баснийр гъидикIну ва Антикъа улькириъ дурагъну.

Басня учв гизаф аыхю дару, гизафси шиъраинди дибикIну шлу, рихшант апIури, кялхъбан ва насигъят тувбан мяна ай илгъам хасият хъайи эсериз кIуру. Думу жанрин игитар адмийир дар, гъайванатар ву. Дурагик шаирари инсанарин гъиллигъар каъру. Думу лап кюгъне фольклориъ ва литературайиъ яратмиш гъабши жанр ву. Сад-швнуд агъзур йис мидиз улихъна, Индияйин санскрит бикIбариъ «Панчатантра» («Хъуб китаб») кIуру китаб гъибихъну. Дилик саб къадар нагълар, къисийр ва баснийр кади гъахьну. Дилик кайи эсерарин игитар, адмийир дарди, вягъши ва хулан гъайванатар вуйи. Гъадму гъайванатарик адмийириинси хусуси лишнар ва гъиллигъар кади, чpin арайиъ айи албагувалар, бағагъвалар, къаршуvalар адмийириинси улупуз шлу эсерар кади гъахьну. Гъадму баснийр гъурху ксариз дишлади гъайванатарик баснячири кайнайи гъиллигъар фицдар ксарик каш, аygъю шуйи. Бязи эсерарий илгъам кайи сюжетарииинди чиркин хасиятар кайи бағагълуйир ва намуссуз инсанар танкъид апIуйи.

Ихъ девриз улихъна VI-пи аьсриъ, Кюгъне Грецияйин мединиятдиъ Эзопдин баснийр ву кIури, саб къадар эсерар гъарагъну. Думу вахтарин къяляхъ XIII – XVIII пи асрарий Заан Европайиъ ва Урусиятдиъ Эзопдин эсерар тарагъуру, дураг гъар жюрейин чIалариз илтIикIуру ва дурагин аыхю ад шулу. Дугъан баснийириин машгъурвал ярку гъабхъиган, литературайиъ баснийириз «Эзопдин чIал» а кIури, пуз хъюгъру.

ЭКСПОЗИЦИЯ (латин чIал – *ктибтуб*). Гъядисийиин гидишат, иштиракчириин гъяракатар ва фикрар урхурайир чpin гъавриъ ахърудар хъпан бадали, автори чан эсерин иштиракчириин хасиятихъди, дурагин арайиъ айи аygъвалинхъди таниш апIуру.

Гъядисийир артмиш хъуз хъюгъяйиз иштиракчийир, дурагайи аыгъвалат, дурагин аылакчийир ва уымрин гъялар эсериъ улупбаз **э к с и о з и ц и я** кIуру. Месела, А. Жяфаровдин «Эреллер» кIуру поэмайиъ автори гъядисийир артмиш хъувал улупуз хъюгъяйиз, Асландинна Сейрандин абийр-бабарин умур, дурагин эйси вуйи Шихягъмаддин мал-мутму, дугъан хизан, дуланажагъ ва гъ. ж. ляхнар улупура. Мурагира, урх-урайидар гъюз имбу вакъиъириин гъавриъ ахъбан бадали, гъязур апIура.

ЭКСПРОМТ (латин чIал) – саб гъязурлугвалра адарди шаири, ашкъви, мяъли апIури, къавали ктабгъу эсер. Му ляхин гизафси, ашкъвари, чпи чюнгюр ва тар йивури, халкъарин мажлисариъ му жюрейин алат ишлетмиш апIури, чпин мяълийир ктагъуйи. Саб дупну, мяълийир ясана жара эсерар ктагъбан бадали, ашкъвик ужуб устадвалин талант ва бажаранвал кади ккунду. Гъаци вуйиган, му алат ишлетмиш апIури, эсерар ктагъуб лап читин ляхин ву. (Лиг «Импровизация»).

ЭЛЕГИЯ (грек чIал) – литературайин лап пашман шиир. Элегия саби ражари Альтикъя Грецияйиъ яратмиш гъабхыну. Хъа урус литературайиъ элегия XVIII-пи аьсриъ А. П. Сумароковдин, В. А. Жуковскийин, К. Н. Батюшковдин ва жара классицизм ва сентиментализм дережийириш щийи ря-къяр хъаъру шаириин эсерариъ машгъур шулу. XIX-пи аьсриъ элегийир А. С. Пушкинди, М. Ю. Лермонтовди, Н. А. Некрасовди ва жарадари дикIури гъахьну.

Табасаран литературайиъ элегияйин эсерар гъийин девриъ гизафси жигъил шаири яратмиш апIури шулу. Дурари дицистар эсерариъ чпин дерин хажалатар мюгъюббатдикан вуйи элегийириъ ачухъ апIуру. Месела, Элмира Альшурбековайин «Гъибта яв кIавъ узуз йишв» кIуру гъварчнаан «Ширин дерд» кIуру элегия:

– Шарабагъли Межнундин ччвур
«Гъава гъивур» кIуру гаф ву.

*Думу элиз гъапIуб машгъур
Къадар адру мюгьюббат ву.*

*– Ккунивалкан мапIан мяъли,
Думу гъебхъган кIваз гуж шулиз.
Вуза мялум дару Лейли,
Метлеб бегъем гъабхундариz.
Межнундикан мапIан мяъли—
Мюгьюббатди юкIв чIур гъапIниз.
Убицу гъисну кIешар йивну,
КIваъ дерд ивуз йишв имдариz.*

*– Вуира ккун хъуб – шириn дерд ву,
Бахтлур ву ккун гъапIу инсан.
Духьну аиша гъава-зава,
Ккунир гъархуз рази маxъан.*

ЭНЦИКЛОПЕДИЯ (грек чал) – вари илмариz вая саб илимдиз тялукъ вуйи мялуматар словарь саягъниинди тувра-йи илимдин китаб – справочник. (Жара гафариинди, вари илмарикан вуйи гъалин мялуматар сатIиди дюзмиш дапIнайи ахю гъварч). Энциклопедийиrin жюrbежюr жюриyир шулу: «Совет ахю энциклопедия» (30 том), «Литературайн жикъи энциклопедия» (9 том), «Медицинайн энциклопе-дия», «Гъулан мяишатдин энциклопедия», «БицIидарин эн-цикlopедия» ва гъ. ж.

ЭПИГРАММА (грек чал) – сатирайиинди дибикIнайи, сар кас тму касдик кялхърайи бицIи шиир. АынтIикъя Греци-яйиъ эпиграмийир лап машгъур вуйи. Гизафси эпиграмийир за-рафатчи шаирар вуйи Анекреонтди ва Марциалайи дикIуйи. Хъа Къялан аьсрарий Заан Европайиъ классицизм ва сенти-ментализм дережийиrin рякъяр хъаъру вахтари эпиграмийир Англияйин, Францияйин ва Германияйин шаирари дикIуйи.

Урус литературайиъ сабпи раЖари Семион Погоцкийи (XVII-пи аьср) ва Феофан Прокоповичди (XVII–XVIII-пи

аъсрар) кялхъру эпиграмийир дикIуз хъюгъру. Хъа XVIII-пи асьрий Антиох Кантемири, Василий Тредияковский, Михаил Ломоносовди, Александр Сумароковди, Николай Карамзинди чин эпиграмийирий, паччагъдин гъюкумдэр вуйи гъулугъчириин альхъюри, дуарин нукъсанвалар улупури гъахъну. XIX-пи асьрий А.С. Пушкинди паччагъдин гъулугъчи Аракчеевдиз бахш дапIнайи эпиграмма вари Урсиятдиз машгъур шулу.

Табасаран литературайиъ гъелелиг эпиграмма сарира гъибикIундар.

ЭПИГРАФ (грек чал – *фтиин-вуши бикIуб*) – 1) кюгъне грекарин памятникдиин дубикIнайиб; 2) эсерин кIулий дубикIну шлу ва дидин асас метлебниин алаъру келима.

Месела, А.С. Пушкинди чан «Капитандин риш» кIуру повестдиз, дидин кIулин мяна ачухъ апIури, урус халкъдин гъамциб абириин айту эпиграф саягъниинди дюзмиш дапIна: «Намус жигъил миди уъбх, хъа палат – цIийиди миди».

ЭПИЛОГ (грек чал) – Лиг «Эсерин аххир».

ЭПИТЕТ (грек чал). Урхурайириз мутму жанлуди, саб саягъ рябкъюз, ебхъуз, гъисс апIуз, мутмуйин гъякънаан саб жюрейин гъисс яратмиш апIуз кюмек апIру художествойин алатдиз *э п и т е т* кIуру. Грамматикайн определенияйин макъсад мутмуйин гъякънаан аннамиш апIувал тувуб, дидин лазим вуйи лишнар къайд апIуб ву. Ухъу *уъру қюкийир* вая *рукъан екIв* кIуруган, ухъу думу мутмийирин лишнар улупурахъа, фу ляхнарикан ва диллигарикан улхураш, мямум шулу. Хъа писателиз му чIяян дар. Думу чан эсер урху ксариз шей'ар ва жара ляхнар ва серенжемар шлубкъан жанлуди, шикиллуди, гюрчегди улупуз чалишмиш шулу. Месела «Дирбаш датт» кIуру чан басняйиъ Халикъ Селимхановди табиаитдин гъялар улупбан бадали, гъамцдар эпитетар ишлетмиш апIура:

– ГъудубчIвиш у кIу завуъ ригъ,
Ачмиш гъабишиш гюзел вуйи иигъ,

*Гъашии а ку завар мучIу,
Мархъар кайи амсари ккерку –
Йиз ляхнар ву гъамрапар вари.*

Эпитетар гизафси предложенийириъ прилагательнийир вуди шулу, хъа бязи вахтари дураг чалнан жара паярра вуди алахъуру. Месела, А. Альимурадовди, чан «Багъ» кIуру шиъриъ, багъ суратназ хру вахтна, гъаму жюрейин эпитетар ишлетмиш апIура:

*Кканьу яв гъарсаб гъизилгюл,
Утканди дубсну а бюлбюл.
Лепе йивури гъарсаб кюл,
Увкан шадди улхура, багъ.*

ЭПОПЕЯ (грек чал – *гафар дикIураза*). Халкъарин уьмур улупру, зурба гъядисийирикан дикилай, автори яратмиш гъапIу литературайин варитланна ахю эсер. Дирий ярхи ва зурба сюжетарин царар, гизаф иштиракчийир, дурагин обра-зар, вакъиъйир ва жюрбежюр гъядисийир шулу. Месела, Л.Н. Толстойдин «Дяви ва ислягъвал» («Война и мир») кIуру эпопейиъ хыцуртлан артухъ сюжетарин царар ва хъудваржтлан артухъ эсерин иштиракчийир а. Айдат вуйиганси, эпопеяйиъ халкъарин уьмур, дурагин яшайиш, гъурулуш фици гизаф йисари дигиш гъабхънуш, улупуру.

М. А. Шолоховдин «Сикинлу Дон» («Тихий Дон») кIуру эпопеяйиъ юкъуд-хъуд йисарин арайиъ Октябрин революцийин ва Граждан дявдин вахтари, Дон нир'ин яшамиш шули, нежбервал апIурайи гъазгъарин уьмур фициб гъабхънуш, лап яркъуди писатели улупура. Эпопейиъ писателариз чин эсерарин игитарин уьмрапар фицдар гъахънуш, лап дикъатниинди ва ачухъди улупуз мумкинвал а. Месела, эпопеяйин кIулин игит вуйи Григорий Мелеховдин уьмур, Граждан дявди учв иштирак шлуган, фициб саягънахъна дугъан уьмур дявди гъабхънуш, М. А. Шолоховди чан эсериъ дугъриди улупура.

ЭПОС (грек чал – *ихтилам*). 1) Литературайин эсерарин сихлар – *эпос, лирика, драма*.

2). Халкъди яратмиш гъапIу, чав кюгъне уымрикан ктибту фольклорин лап зурба эсер. Гизафси эпосари халкъарин тарихнан ахю гъядисийирикан ктибтури шулу. Фольклорин саб жанр вуди, эпос сабпи ражари лап къадим вахтари яратмиш гъабхъну. Филологияйин илмариъ (месела, фольклористикайъ) думу вахтариз «эпосдин вахт» (яна, ихъ девир хъайиз гъабши вахт) кIуру. Думу языческий девриъ инсанари, табильтдин гъиллигъар, дигиш’валар фици шулуш, гъаз шулуш аygъдарди, дурага первердигарари апIуру кIури, фикрага апIуйи. Гъадмуган ва къялан аьсрарий ахю миллетарин медениятариъ саб къадар эпосар яратмиш гъахъну.

Миллетариз хусуси эпосар чпин тарихариъ ва медениятариъ яратмиш хъпан бадали, кьюб шартI лазим шулу: саб гъапиб, думу халкъариз саб чалниинди ва дидин диалектариинди гафар апIрудар гизаф ади ккунду. Месела, «Илиада», «Одиссея», «Кер-оглу», «Рамаяна». Кьюб гъапиб, халкъарин къадар цIибди вушра, дурага лап яркъу жилариин яшамиш шули ккунду – якъутарин эпос «Олонхо».

Дагъустан халкъариз, лезгийир ктарди, эпос саризра адар. Лезги халкъдин эпосдиз «Шарвили» кIуру. Думу къялан аьсрарий АхцIигъарин вилаятдиъ яратмиш гъабхъну ва саб къадар вахтарилан вари Лезгинстандиз гъарабгъну. Эпосари гизаф миллетарин медениятар машгъур апIуру. Месела,

иранарин ва таджикарин эпос – «Шахнаме»;

грекарин эпосар – «Илиада», «Одиссея»;

эрменийирин эпос – «Давид Сасунский»;

гуржийирин эпос – «Амирани»;

азербайджанарин эпосар – «Деде Коркутдин китаб», «Кёр-оглы»;

осетинарин, абхазарин, кабардинарин, черкесарин эпос – «Нарты»;

чеченарин ва ингушарин эпос – «Вайнахи»;

урсарин эпосар – былинар («Дирбаши'валикан эпос», «Дуланажагъикан эпос»);
индусарин эпосар – «Махабхарат» ва «Рамаяна»;
кареларин ва финарин эпос – «Калевала»;
калмыкарин эпос – «Джангар»;
кюгъне шумерарин эпос – «Гильгамеш»;
лезгийириин эпос – «Шарвили» ва гь. ж.

ЭПОСДИН ЭСЕРАРИН ЖЮРЙИР. Аынтыкъя Грецияйин философ вуйи Аристотелин «Поэтика» кIуру китабдидъ дубикIнайиси, фольклорин ва литературайин эпосдин эсерариз фициб вушра *сюжет* ади ккунду. Дураг гъамцдар эсерарин жанриириз пай апIуз шулу: *махъвар, нагълар, къисийир, эпосдин шиътар, баснийир, айгъам кайи махъвар, анекдотар, абириин гафар, айтыйир, дургъунагъар, поэмийир, очеркар, ихтилатар, повестар, романар, эпопейир, эссиир* ва гъацира жарадар.

ЭРЕЛЛЕР – мусурмнарин мифологияйиъ жюрбежюр эсерариъ алабхъру *гирами рюгъ*. Мусурман дин хъапIрайириин хъугъвалариинди, эреллерар завариъ тIирхури, инсанариз гагъ уж'валар, гагъ харживалар апIури шулу. Дураг Аллагъди, чан мажбуровалар апIбаз ва мусурмнарин айгъвалатариз лигбан бадали, жилиинна гъайнайидар ву, кIури шулу.

Абумуслим Жяфаровди чан варитIанна машгъур вуйи «Эреллер» кIуру поэмайиъ, маллиири ва девлетлуйири касиб халкъариз апIурайи аьмалдарвалар улупури, дураг танкъид апIура. Автори улупура, фици ХустIарин «Дюрхъ» кIуру хъараъ маллиири кюгъне вахтари, адмийир алдатмиш апIури, дураг гунгъарикан марцц апIурча ва женнет агълийир апIурча кIури, дураихъан халачийир, малар, марччар садакъийирди дисури ва гъяясуз ляхнар апIури гъахънуш. Маллиири цIуху мужрыйир чпик карсри, чпи эреллерар вуча кIури, жилир хътру дишагълийириз Дюрхъяз дих апIури гъахъну. Думу

поэмайин сюжетдиин биналамиш духьну, «Тайна Дюрка» кIуру киносценарий гъибикIну.

ЭСЕР – хусуси автори, ашкъвари, къавлари ва халкъди яратмиш гъапIу гафарикан ва мукъмарикан ибарат вуйи шейъ.

ЭСЕРАРИН ЧАЛ. Писателин устадвал ялгъуз гафар гъядягъбаь ва дурарин шикиллуваликан манфяльт ктагъбаь ваь, гъацира чал жюрбежюор саягъниинди гъурмиш апIбаь, яна чалнан синтаксисдиканра манфяльт ктабгъбаь а. Художествойин эсерин чал бязи жигъатариан дидин чан жюрейилан, улупурайи гъядисийрилан, писателин бикIбан къайдайилан (стилилан) асиллу вуди шулу. Бязи писателарин чал синтаксис жигъатнаан рягъятуб, халкъдин чалназ багагь вуйиб шулу. Тмундари ярхи, читин вуйи предложениир ишлетмиш апIуру.

Дидланра гъайри, вари писателари, чпин стиликан асиллу дарди, бикIбаь систаксисдин жюрбежюор алатор (*и н в е р с-и я, т е к р а р, а н а ф о р а, э н и ф о р а* ва гъ. ж.) ишлетмиш апIуру. Дурарин кюмекниинди писателари чпи улупурайи гъядисийриина урхурайидарин фикир жалб апIуру, чпин хиялар, чпи улупурайи гъядисийр ужууди улупбахъ шулу.

ЭСЕРИН АЛЬХИР. Бязи вахтари писателари эсерин гъядисийр ккудуркIну саб къадар вахтар гъушган, иширакчи-йин уьмур фициб гъабхынуш, дидхъян тина фицдар жара ляхнар ва вахтар гъушнуш, ктитури шулу. Мициб сюжетдин пайназ *э н и л о г* кIуру. Шаир М. Митаровди чан «Ифдин гъарзар» кIуру поэма гъамциб эсерин альхиринди ккуду-бкIура:

*Гъушну йигъар, гъушну йисар –
Халкъар гъафну ахмииш духьну.
Ккергъну хъана цIийи гъулар,
Гъарсаб тереф жсанлу гъахъну.*

*КIура халкъди: ифи думу
Ими гъира лап жсанлуди,
Гъарзариккан тIин-тIин рубзну,
Либхури а лап жсан алди.*

*Душваз гъира ихъ халкъари
«Ифдин гъарзар» дунну кIура,
Ккадабхъу гъул шагъид вуди,
Ччвурра душван Журас гъибтна.*

ЭСЕРИН ИГИТ (Лиг «Игит эсерин»)

ЭСЕРИН СЮЖЕТ. Писателари эсерар ктагърган, чпин фикрар саб хайлин вакъиъириинди улупуру. Мисал вуди М. Митаровдин «Ифдин гъарзар» гъадабгъухъа. Эсерин кIулий автори дагълу халкъарин гъялал яшайиш улупура. Хъасин писатели, фендигар душмандихъан пис балайиккан гъала уъбхбан бадали, марччлихъан бали Тимурин къушмар фици алдатмиш гъапIнуш, ктибура. Поэмайн аххирий, чан къушмииинна зурба курвалар гъахи дагълуйирилан къисас алдабгъури, Тимури имбу къабидариз ва бицIи баяр-шубариз туvu жаза ва игитвалиинди чан жан фида гъапIу марччлихъан бай улупура.

Эсер урхуган, вари вакъиъириз фикир тувну ккунду. Гъаци вушра, поэма шубуб ахю паяриз жара шула. Дураган сабиб эсер учв башламиш апIурайи вакъия ву. Дииз башламиш апIуб (экспозиция) кIуру. Шубубпи пай эсер ккудубкIру пай ву. Му вакъиайиз эсер ккудубкIру пай кIуру. Диин метлеб лап ахюб ву. Диidi эсерин кIулин фикир вари йишварихъанди улупну ккудубкIурайиб тасдикъ апIура. Ккебгърайибинна аххиримжи вакъиъирин арайиъ аий гъядисайи кIулди йишв бисура. Дурагиз эсерин кIулин фикир дерин апIурайи вакъиъир кIуру.

ЭССЕ (француз чал – *очерк, ахтармииш апIуб*) – автори чан уъмрикан, дюн’яйин аygъвалатарикан, инсанарин дула-

нажагъдикан, гъахьи ляхнарикан, гъядисийрикан, философия-йин ва намусувалин фикрарикан дикийнайи саб къадарин эсер. Эссе гизафси лап машгъур вуйи писателари, альимари чиб'ин улуркъу гъядисийрикан ва вакъиъирикан, чин философияйин фикрарикан, дюн'яйин альгъвалатарикан бикирши шулу.

ХХ-пи асьрий Заан Европайи эссеин ад вари йишвари гъарабгъний. Му жюрейин литературайин эсерар дикийз Роман Роландди, Бернард Шоуи, Герберт Уэльсди, Томас Маннди ва гъ. ж. хъюгъний.

Урус литературайи эссе жюрейин эсерар бикирши гъахыну В. Г. Белинский («Н. В. Гоголиз кагъаз»), Ф. М. Достоевский («Писателин дневник»), ХХ-пи асьрий – В. И. Ивановди, Д. С. Мережковский, Иван Бунинди, Константин Паустовский, Иосиф Бродский, Юрий Лотманди, Михаил Бахтиндиги ва жарадари.

Саспи литературайин альимари Расул Гъямзатовдин «Йиз Дағъустан» күру китабдиз эссе күру. Дугъриданра му жюрейин литературайин жанрик жюрбежюр эсерарин лишнар кади шулу. Дураги эссе авторари чин умрий алахьу ляхнарикан, гъядисийрикан, чин гъалин фикрарикан, хусуси умрикан бикирши шулу.

ЭСТЕТИКА (грек чал – *гъисс, успагывал*) – 1) искусствойин гъякънаан вуйи илим, теория; 2) писателари, ашкъвари, художники, музыкантари, скульптурали, архитекторари ва гъацира жара бажаранлу ксари яратмиш гъапти лап гюргег вая нукъсан шей'ариз кымат тувру философия илимдин саб пай.

ЭТИКА (грек чал) – инсандин эдеб, дугъан хасиятнан ва яшайишдин къайдийир.

Ю

ЮМОР – зарафат, кІваъ чIуру къаст адарди, сарик кялхъюб.

ЮМОРЕСКА (немец чIал) – зарафат кайи, художествойин саб бицIи эсер. Му жюрейин эсерар, шаирари ва писателари кадагъну, эстрадайин артистари ва конферансийири сягънайилан урхури шулу.

Я

ЯМЬ – шиърин цIарариъ кьюб слогдикан ибарат вуди, ударение кьюбпи слогдин алабхъру уълчме. Табасаран литературайиъ, аьдат вуди, силабикайин шиъратин къайдийириъ ямбин ва хорейин шиътар шулдар. (Лиг «Силабикайин шиъратин хусусивалар»). Амма саспи шиъратин ямбин лишнар кайи эсерарра алахъуру. Месела, Ш. Къазиевдин «Москва» кIуру шиърин кьюб цIар:

*Кюче абхъра гъи йиз хулаъ,
Сес, гъугъ хъади лап вягъши...
Гъархразуз сикинвал гъулан...
Завуъ рабгру жакъвлин мяъли.*

—/ —/ —/ —/

—/ —/ —/ —

/ — — / — —/

—/ —/ —/ —/

ЯШАЙИШДИН ШИЪРАР – ватандикан, дуланажагъдикан ва инсанарин уъмрикан вуйи халкъдин ва авторарин эсерар. Месела, XVIII-XIX-пи аьсариъ машгъур вуйи шаирарин эсерар гизафси дагълуйирин дуланажагъдикан, дуарин читин уъмрикан, паччагъдин къанунсуз деврикан ктагъдар вуйи. Месела, Къалухъ Мирзайин «Хандиз жаваб» кIуру эсериъ уъмрин аьгъвалатар яркъуди шаири улупура. Читин уъмрикан Даттларин Уружли, Гъвандиккарин Жигери,

Халгъарин Мурядялди, Рижвниккарин Сядри ва гъацира жарадари саб къадар эсерар ктагъну.

Хъа XIX-пи айсрин кьюбпи пайнаъ Табасаандиъ машгъур вуйи Ашукъ Сядри «Ахир диван фила хъибди?» кIуру эсериъ чан читин уьмрикан ва гъакимарикан гъамци бикIура:

*Йиз хялижв Курккарин Жигар!
ДатIну а кIур увуз бегар.
Дюз вуйинхъа думу хабрап,
Суракъвалиъ айи сардар¹⁰!*

*Сардраз гъайибх уву багъии –
Я пеъ, я гъаз, датIну дадмиши.
Йип ву: «Гъамци ву ич бай-риши»,
Ахир диван фила хъибди?*

*Гъар гъафири улдуудури,
Приставар¹¹ ихъ чагъ апIури,
Фукъан агъ апIуча мици,
Ахир диван фила хъибди?*

*Гъудубгну ихъ шил, гур, уьмур,
Адар лукъман ижи апIур,
Гъякъсузди гъадабгъну абур,
Ахир диван фила хъибди?*

---

¹⁰ Сардар – революция хъайиз гъуларий тьюокум хъапIру ахю гъаким.

¹¹ Пристав – ерли округдин жандармийирин ахюр.

ТАБАСАРАН ЛИТЕРАТУРАЙИН ТЕРМИНАРИН СИЯГЬ

А

Аббревиатура 7
Абийирин гафар (айтиир) 7
Абреквал (Абрек) 7
Абурлувал 8
Авел 8
Авраам 8
Автобиография 9
Автобиографияйин эсер 9
Автограф 10
Автор 10
Автореферат 10
Авторин кымат 10
Авторин чал 10
Авторин улхуб 11
Агъавал 11
Агъалар 11
«Агъзурна сад йишв» 11
Адам 12
Аджам 13
Адмивал 13
Аждагъа 13
Айгъам 14
Айгъам кайи махъв 16

Айтлан хъпалгуб 17
Аллагъ 17
Аллитерация 18
Алчагъвал 18
Альманах 18
Амфибрахий 19
Анафора 19
Анимизм 20
Аннотация 21
Антология 21
Антонимар 22
Антракт 22
Аншлаг 22
Апогей 22
Апостол 22
Архитектоника 22
Ассонанс 22
Афиша 23
Афоризм 23
Ахура-Мазда 23
Ашукъ 24
Ашукъвал 24
Ашукъ дишагъли 26

АЬ

Аьгъвалат улупуб 27
Аьдабият 28
Аьдатарин мяълийир 28
Аьксивал 30

Аькьюлсувал 30
Аьнтликъа литература 30
Аьхир кул 31
Аьхиримжи гаф 31

Алькьюлувал 30

Альшкулувал 31

Б

Багагъ Восток 31
Баллада 32
Басня 32
Баснячи 34
Бейт 34
Беллетристика 35
Бенд 35
Бешеппай 36

Библиография 36
Библия 36
Биография 36
Буддизм 37
Былина 38
Бюгътанчывал 38
Бягъс 38

В

Вакъиа 39
Вакъиа кебгъуб 39
Вариант 39
Васият 40
Ватандаш'валин шиърар 41
Ватанпервелвал 43

Ваххабитвал 43
Везирвал (визирь) 43
Верлибр 43
Водевиль 43
Возрождение 43

Г

Гекзаметр 46
Гипербола 46
Гротекс 46

Гудил 47
Гуни 47
Гуннагъкарвал 47

Гъ

Гъазел 47
Гъаншарвал 48
ГъачИрикан гаф 49

Гъидикъу рифмийир 49
Гъиямат йигъ 50
Гъурулуш эсерин 50

Гъ

Гъевес 51
Гъикая 51
Гъисс (гъисслувал) 52
Гъява (Ева, Хава) 52

Гъядисайин артмиш'вал 52
Гъайванатар. Махъвар 52
Гъракатдин гидишат 53

Д

Давуд пайгъамбар 54
Даимлу образар 54
Дактиль 54
«Дарагънайи сюжетар» 55
Дастан 56
Дев (Див, Агъдев) 56
Девриш 56
Декламация 57
Детектив литература 57
Диалектар 57

Диалог 58
Дилаварвал 58
Дилогия 58
Диндин литература 59
Диссертация 59
Дневник 60
Драмайн эсерар 60
Драмайн жюрир 61
Дуланажагъ махъвар 61
Дургъунагъ 62

Ж

Жанлу апIуб 63
Жанр 64
Жара меден. дуфнайиб 65
Жегъеннем 66

Женнет 67
Жикъи мяна 68
Жугъдарин дин 69

З

Зарафат 70
Зарафатчи 70

Зарафатнан ихтилат 70
Зороастризм 71

И

Иблис 72
Иблисвал 72
Игит эсерин 73
Идеализм 74
Идеалист 74
Импровизация 74
Инверсия 75
Индуизм 76
Инжил (Евангелие) 76

Инкарчивал 76
Инсанвал 76
Инсценировка 77
Интермедиа 77
Инттрига 77
Иудаизм 77
Ихтилат 77
Ихъ девир 78
Ишлар 78

К

Кайн 80
 Каламбур 81
 Касыда 81
 Кафтар гъари 81
 Кириллица 82
 Классик 82
 Классицизм 83
 Комедия 83

Композиция 84
 Критика 84
 Критик. реализм 84
 Ктибтуб 85
 Кульминация 85
 Кюгъне гаф 86
 Кялхьюб 86

Къ

Къамат, къашкъамат 87
 Къизларгежейин мяъли 89

Къошма 90
 Къушавал 91

Къ

Къиса 92

Л

Латиница 94
 Лейтмотив 94
 Лира 94
 Лирик. улдучIвуб 94
 Лирик. эсер.жюрир 95
 Литер. идеяйин мяна 98

Лит. ва уымрин айлакъа 97
 Лит. эсерарин жюрир 99
 Лит. эсерарин чал 102
 Лит. эсерин тема 104
 Литота 104

М

Макъала 104
 Малайик 104
 Махъв 105
 Меденият 107
 Мемуары 107
 Месневи 107
 Метафора 108
 Метонимия 109

Мисалар 109
 Миф (Мифология) 109
 Модернизм 112
 Монолог 112
 Мусурманвал 112
 Мухаммас 113
 Мюгъюбб. мяълийир 114
 Мяна 115

Миниатюра 109

Мяъли 115

Н

Нагъил 116
Нагъилчи 118
Намуслувал (Намус) 118
Намуссузвал 119
Насигъятнан эсерар 119
Натурализм 120
Небылица 120

Некролог 121
Неологизм 121
Неореализм 121
Нигиллизм 121
Новелла 121
Нюгъ пайгъамбар 121

О

Образ 123
Ода 123
Октава 123

Олицетворение 124
Омонимар 124
Очерк 124

П

Пайгъамбар 124
Памфлет 125
Панегирик 125
«Панчатаантра» 125
Параллелизм 126
Парнас 126
Пегас 126
Пейзаж 126
«Пекдин аыхю рякъ» 127
Первердигар 128
Пергамент 128
Перде 129
Плагиат 129

Повесть 129
Поговорка 130
Послание 130
Пословица 130
Поэма 130
Поэтика 132
Притча 132
Прозайн чал 133
Пролог 133
Прототип 134
Псевдоним 134
Пьеса 134

Р

Реализм 135
Реализм социализмдин 136
Редиф 136
Репортаж 137

Риторика 138
Риторикайин дих 138
Рифма 139
Рихшант 139

Реферат 137
Референт 137
Рефрен 137
Рецензия 138

Санскрит 143
Сарказм 144
Сатира 144
Саягъ эсерин 144
Сентиментализм 145
Силлабикайин шиърар 145
Символ 147
Символизм 147
Синекдоха 147
Синкетизм 147
Синоним 148
Соавтор 148
Сонет 149

Роман 139
Романтизм 141
Роман чылалар 142
Рубаят (Рубай) 142
Рюгъ 143

C

Сочинение 150
Сумчрин мяълийир 150
Сурат 150
Суратназ хуб 151
Суфизм 151
Сценарий 152
Сюгъбат 152
Сюгърин махъвар 152
Сюгъюрчывал 153
Сюжет 154
Сюжетдин цыларар 154
Сягъна 155

T

Табас. литер. мәлumatар 155
Табас. халқыдин эсерар 162
«Табасарандин сес» 165
Табасаранарин тарих 165
Табиаитдин шиқил 167
Табу 167
Тавтология 168
Талмуд 168
Таржума 168
Таржумачи 168
Тарихнан эсерар 168
Тахаллус 169

Ташбигъ 170
Текрап 170
Тема 171
Термин 171
Тилисим кайивал 171
Трагедия 171
Трилогия 173
Триолет 173
Триптих 174
Тропар 174
Тярифнан шиир (ода) 174
Тярифнан эсер 174

У

Ужур игит 175

Умчар 175

Устадвал 177

Устадди улхуб 177

УЬ

Уълчме шиърарин 177

Уъмрикан дибикIн.178

«Уъру Табасаран» 178

Ф

Фабула 180

Фантазия 180

Фарс чал 180

Фельетон 181

Филология 181

Философ. шиърап 181

Фольклор 183

Фольклористика 183

Х

Хадис 183

Халкъдин эсерар 184

Хафиз 186

Хачперез дин 186

«Хезар афсане» 187

Хорей 187

Хрестоматия 188

Хроника 188

Художеств. Алатар 188

ХЪ

Хъпабалгру шиир 189

Хъпалгувал эсерин 189

ХътапIу шиир 191

Ц

Цезура 191

Цензор 192

Цензура 193

Цитата 193

ЦI

Цийи гаф 193

Цин дин 194

Ч

Частушка 195

Чешне 195

III

Шаир 195
 Шарильт 195
 Швушв хуруг.мяльийир 196
 Шейтлан 196
 Шейтланвал 196
 Шиир 197

Шикил 198
 Шикиллу апIуб 198
 Шиърин къайдийир 198
 Шиърин чал 198
 Шиърин парча 199

Э

Эбелцан 200
 Эдебувал 201
 Эзопдин чал 201
 Экспозиция 202
 Экспромт 203
 Элегия 203
 Энциклопедия 204
 Эпиграмма 204
 Эпиграф 205
 Эпилог 205
 Эпитет 205

Эпопея 206
 Эпос 207
 Эпосдин эсерар 208
 Эреллер 208
 Эсер 208
 Эсерин чал 208
 Эсерин ахир 208
 Эсерин игит 210
 Эсерин сюжет 210
 Эстетика 211
 Этика 211

Ю

Юмор 212

Юмореска 212

Я

Ямб 212

Яшайишдин шиърап 212

ИШЛЕТМИШ ДАПІНАЙИ ЛИТЕРАТУРА

Акимов К. Х. Лезги литературадин терминрин кІватГал. (Сборник терминов лезгинской литературы). Махачкала, 2012.

Большая советская энциклопедия. В 30 томах. М., 1970–1978.

Гъяжиев Г. Н. Школийириз урус чалнанна табасаран чалнан словарь. Махачкала, 1982.

Загиров В. М. Русско-табасаранский словарь. Махачкала, 2017 г.

Квятковский А.П. Поэтический словарь М., 1966.

Квятковский А.П. Словарь поэтических терминов. М., 1940.

Краткая литературная энциклопедия. 1–9 тт. М., 1966–1970.

Курбанов М. М. Душа и память народа: Жанровая система табасаранского фольклора и ее историческая эволюция. Махачкала: Дагкнигоиздат, 1996.

Курбанов М.М. Поэтическое наследие дореволюционного Табасарана. Махачкала: Дагкнигоиздат, 1978.

Курбанов М.М. Табасаранская народная проза. Дербент: Изд-во СПИ, 2011.

Курбанов М.М. Эпические жанры табасаранского фольклора. Махачкала, 1995.

Къурбанов К. К. Школийириз урус ва табасаран терминарин словарь. Мягъячгъала, 1982 й..

Литературная энциклопедия. Словарь литературных терминов в двух томах. Под ред. Н. Бродского. М., 1985.

Сатира и юмор народов Дагестана / Сост А. А. Ахлаков, Х. М. Халилов, М. М. Курбанов и др. Махачкала, 1976.

Свод памятников фольклора народов Дагестана. В 20 томах. ТТ. I–VI. М.: Наука, 2011–2017.

Табасаран в мифах, преданиях, легендах и притчах. Автор и составитель М.М. Курбанов. Махачкала: Изд-во ДНЦ РАН, 2008.

Табасаран халкъдин мелзнан эсерар. Дюзмиш гъап1дар М. М. Къурбанов, А. Гь. Аьдилов. Махачкала: Изд-во НИИ педагогики, 2000.

Табасаран халкъдин мяълийир. Уч ва дюзмиш гъап1ур М.М. Къурбанов. Мягъячгъала, 1990.

Тимофеев Л. и Венгров Н. Краткий словарь литературоведческих терминов. Пособие для учащихся средней школы, 4 издание. М., 1963.

Традиционный фольклор народов Дагестана. М.: Наука, 1991.

Ханмягъмадов Б. Гь-Къ, Шалбузов К.Т. Табасаран чалнанна урус чалнан словарь (Табасаранско-русский словарь). Москва: Наука, 2001.

К И У Л А Р

Сифте гаф	3.
Словарик жикъиди улупнайи гафар.....	6
Табасаран литературайин терминар.....	7
Табасаран литературайин терминарин сиягь.....	214
Ишлетмиш дап1найи литература	222.

Курбанов Магомед Муслимович

ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ТАБАСАРАНСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ.

Махачкала, 2020.

На табасаранском языке

Редактор Ф. С. Раджабова

Тираж 300 экз.

Курбанов Магомед Муслимович

– доктор филологических наук, профессор, фольклорист и литературовед. Уроженец с. Джули Табасаранского р-на, окончил филфак ДГУ и аспирантуру при ИЯЛИ ДНЦ РАН. Кандидатскую диссерт. защитил в 1975 г. в Институте литературы им. Низами АН Аз. ССР. С 1970 года изучает фольклор и литературу табасаранов, издал более 120 научных трудов в российских и международных изданиях, участвовал в международных симпозиумах, конференциях и форумах. Докторскую диссертацию «Жанровая система табасаранского фольклора и ее историческая эволюция» защитил в 1997 г. на заседании объединенного диссерт. совета Института мировой литературы РАН (г. Москва) и ИЯЛИ ДНЦ РАН (г. Махачкала).

Среди крупных фундаментальных трудов – 5 монографий: «Поэтическое наследие дореволюционного Табасарана» (1986 г.), «Эпические жанры табасаранского фольклора» (1995 г.), «Душа и память народа: Жанровая система табасаранского фольклора и ее историческая эволюция» (1996 г.), «Табасаран в мифах, преданиях, легендах и притчах. (2008 г.), «Табасаранская народная проза» (2011 г.), 6 фольклорных сборников: «Сатира и юмор народов Дагестана» (1976 г.), «Табасаран халкъдин мяълийир» (1990 г.), «Табасаран халкъдин мелзнат эсерар» (2000 г.), «Свод памятников фольклора народов Дагестана» – тт. II, III, IV, V, VI, 2 хрестоматии, учебник «Табасаранская литература для 8 кл.» (находится в изд-ве «Проповедование» г. Москва – выход в 2020 г.). Из 120 работ 18 статей – в международных и российских реферируемых журналах.

Профессор М. М. Курбанов 37 лет работал на филфаке ДГПУ доцентом, деканом, зав. кафедрой, профессором, читал курсы по русскому фольклору, русской, зарубежной и табасаранской литературе, разработал спецкурсы «Мировая мифология и литература», «Кавказ в творчестве русских писателей», «Взаимодействие фольклора и литературы», «Древнейшие жанры русского фольклора» и др., одновременно 14 лет работал зав. кафедрой и профессором Дагфилиала Университета Российской Академии Образования (УРАО), профессором в Международном восточном (Турецком) университете в Дербенте (1996-1999 гг.). Открыл аспирантуру по «Фольклористике», подготовил 14 кандидатов наук, в том числе 6 по табасаранскому фольклору и литературе, 15 лет являлся членом Диссовета ИЯЛИ ДНЦ РАН, является одним из 9 составителей 20-ти томного «Свода памятников фольклора народов Дагестана» (Издано в Москве 6 томов в изд-ве «Наука»), В настоящее время работает в ДНИИ педагогики им. А. А. Тахо-Годи.

